

А. І. ГРУША

БЕЛАРУСКАЯ КІРЫЛІЧНАЯ ПАЛЕАГРАФІЯ

ЗМЕСТ

Прадмова

1. Прадмет і задачы палеаграфіі
2. Гісторыя вывучэння беларускай палеаграфіі
 - 2.1. Практычная палеаграфія
 - 2.2. Навуковая палеаграфія
3. Паходжанне літарна-лічбавага складу кірыліцы
 - 3.1. Паходжанне кірылічнай азбукі
 - 3.1.1. Канстанцін Філасаф і Мяфодзій
 - 3.1.2. Кірыліца і глаголіца
 - 3.2. Пашырэнне кірыліцы на землях усходніх славян
 - 3.3. Лічбавая кірылічная сістэма ўсходніх славян
4. Агульныя тэарэтычныя палажэнні
 - 4.1. Класіфікацыя пісьма
 - 4.2. Графічныя віды пісьма
 - 4.3. Прыкметы пісьма
 - 4.4. Тэхнічныя прыёмы выканання пісьма
 - 4.5. Асноўны і спецыяльныя метады палеаграфіі
 - 4.6. Агульная схема развіцця пісьма
 - 4.7. Перыядызацыя пісьма
5. Пісьмо XI–першых дзвюх трацей XIV ст.
 - 5.1. Агульная характарыстыка перыяду
 - 5.2. Вытворчасць кніжнай прадукцыі
 - 5.3. Вытворчасць дзелавой дакументацыі
 - 5.4. Матэрыял для пісьма
 - 5.4.1. Пергамін, пяро і іншы прылады для пісьма на пергаміне
 - 5.4.2. Васкавыя таблічкі (цэры) і стылі-пісалы
 - 5.5. Навучанне пісьму
 - 5.6. Тэхніка пісьма
 - 5.7. Пісьмо
 - 5.7.1. Устаў
6. Пісьмо апошняй трэці XIV–першай паловы XVI ст.
 - 6.1. Агульная характарыстыка перыяду
 - 6.2. Вытворчасць дзелавой дакументацыі
 - 6.3. Вытворчасць кніжнай прадукцыі
 - 6.4. Матэрыял для пісьма
 - 6.5. Пісьмо
 - 6.5.1. Устаў апошняй чвэрці XIV ст.
 - 6.5.2. Паўустаў і скорпіс апошняй трэці XIV–XV ст.
 - 6.5.3. Скорпіс першай паловы XVI ст.
 - 6.5.4. Паўустаў першай паловы XVI ст.
 - 6.5.5. Устаў XV–першай паловы XVI ст.
 - 6.5.6. Праблема так званага «другога паўднёваславянскага ўплыву»
 - 6.5.7. Вязь
 - 6.6. Тэхніка пісьма
7. Пісьмо другой паловы XVI–XVII ст.
 - 7.1. Агульная характарыстыка перыяду
 - 7.2. Вытворчасць афіцыйнай дакументацыі і кніжнай прадукцыі
 - 7.3. Матэрыял і прылады для пісьма
 - 7.4. Навучанне пісьму
 - 7.5. Пісьмо
 - 7.5.1. Скорпіс
 - 7.5.2. Да праблемы аб уплыве заходнееўрапейскага лацінскага пісьма на кірылічнае

7.5.3. Іншыя віды пісьма

7.6. Тэхніка пісьма

Пералік ілюстрацый

Літаратура

1. Даследаванні

2. Палеаграфічныя альбомы, факсімільныя выданні рукапісаў і асобныя ілюстрацыі

ПРАДМОВА

Палеаграфія – адна з навук, аб'ектам вывучэння якой з'яўляецца пісьмо, а менавіта графічнае – знешняе праяўленне пісьма. На зары свайго існавання яна адказвала на пытанні «калі?» і «дзе?» з'явіліся тыя ці іншыя тыпы, віды, разнавіднасці, варыянты пісьма, «формы» асобных літар. Вучоныя розных галін – як правіла лінгвістаў і гісторыкаў – цікавіў той матэрыял палеаграфіі і тыя яе метады, якія дазвалялі рашаць праблемы, звязаныя з устанавленнем часу і месца стварэння рукапісаў і розных запісаў.

Сёння палеаграфія навучылася адказваць і на яшчэ адно пытанне: «чаму?» узніклі тыя ці іншыя напісанні, чым яны прадыктаваны і абумоўлены. Стала зразумела, што палеаграфія вывучае не абстрактныя знакі пісьма і іх формы, а змены ў грамадстве, якія праяўляюцца ў гэтых знаках і формах. Так, палеаграфія стала паступова ўваходзіць у кола грамадскіх навук.

Зрэшты, патэнцыял палеаграфіі не вычарпаны. Высветлена толькі аднабаковая сувязь: як гісторыя грамадства вызначае развіццё пісьма, як у пісьме адлюстроўваецца працэс гістарычнага развіцця грамадства, як і ў якой меры пісьмо можа служыць крыніцай вывучэння гэтага працэсу. Між тым, шэраг праблем яшчэ прадстаіць высвятліць. Мы маем на ўвазе сувязь, пунктам адліку якой служыць само пісьмо: якім чынам пісьмо ўплывала на змены ў грамадстве, а таксама ў якой форме і ў якой ступені праяўляліся ўзаемаадносінны і ўзаемаўплыў пісьма і грамадства. Рашэнне гэтых праблем дазволіць увайсці палеаграфіі ў новую сферу: сацыялогію і культуралогію пісьма, і гэта на сённяшнім этапе развіцця палеаграфіі, відавочна, з'яўляецца галоўнай яе задачай. Толькі пасля гэтага зможам гаварыць аб метадалагічным і прадметным адзінстве палеаграфіі як навукі.

У дадзеным вучэбным дапаможніку мы пастараліся закласці толькі асновы палеаграфіі, г. зн. высвятліць праблемы, у адносінах да якіх задаюцца пытанні «калі?», «дзе?» і «чаму?». Аднак у сувязі са сказаным аб галоўных задачах палеаграфіі, змешчаны ў дапаможніку матэрыял – гэта хутчэй уводзіны ў навуку – асноўная праца яшчэ чакае сваіх даследчыкаў.

1. ПРАДМЕТ І ЗАДАЧЫ ПАЛЕАГРАФІІ

Палеаграфія – спецыяльная гістарычная навука, якая вывучае знешні – графічны – аспект пісьма. Тэрмін «палеаграфія» паходзіць ад двух грэчаскіх слоў: «палайос» (*παλαιός*) – стары, старажытны і «графа» (*γράφω*) – пішу. Мэтай палеаграфіі з'яўляецца вывучэнне развіцця і пашырэння, а таксама ў пэўнай ступені ўзнікнення пісьма. Задачы палеаграфіі заключаюцца ў тым, каб вызначыць паходжанне, г. зн. умовы і прычыны з'яўлення розных тыпаў, відаў, разнавіднасцей і варыянтаў пісьма, заканамернасці іх развіцця і пашырэння. Палеаграфія займаецца ці, ва ўсякім выпадку, павінна займацца не ўсімі тыпамі пісьма, а толькі тымі з іх, якія выконваюць грамадскія функцыі, г. зн. удзельнічаюць у рэгуляванні грамадскіх адносін, а не служаць асабістым мэтам аднаго чалавека ці вузкай групы асоб, не з'яўляецца ўласна бытавым (звычайным). З гэтага пункту гледжання графіка бытавога пісьма можа служыць толькі дапаможнай крыніцай у вывучэнні палеаграфіі.

Устанаўленне часу і месца ўзнікнення рукапісаў, падробак і г. д. не з'яўляецца галоўнай мэтай палеаграфіі. Вырашэнне гэтых праблем – вынік *выкарыстання* даных палеаграфіі, прычым апошняя выступае тут не адна, а сумесна з іншымі спецыяльнымі гістарычнымі навукамі: дыпламатыкай, кадзікалогіяй, гістарычнай храналогіяй і інш.

Упершыню тэрмін «палеаграфія» увёў французскі гісторык-эрудыт, член кангрэгацыі Св. Маўра (Mauristes)¹ Бернар дэ Манфакон (Montfaucon) (1655–1741) у працы «Грэчаская палеаграфія...» (1708).

Прадмет, мэты і задачы палеаграфіі вызначаюцца гістарычна. Палеаграфія вырасла з практычных патрэб: яе даныя служылі сродкам для датавання рукапісаў, час і месца стварэння якіх не магчыма было ўстанавіць са зместу рукапісаў. Спачатку ў якасці такога сродка выкарыстоўвалася ў асноўным графіка пісьма, затым аналагічнае значэнне набылі дэкор, мініяцюра і г. д. Гэтыя прыкметы таксама ўвайшлі ў прадмет палеаграфіі. Палеаграфія стала атаясамлівацца з навукай, дакладней дысцыплінай, якая вывучае датавызначальныя прыкметы рукапісаў і спосабы датавання апошніх. Гэтым і тлумачыцца, чаму ў яе склад стала ўключацца ўсё тое, што так ці інакш магло праліваць святло на час і месца стварэння недатаваных рукапісаў: матэрыял для пісьма, фармат рукапісаў, а таксама іх арфаграфія, ізводы і г. д., г. зн. часта і тое, што не адпавядала паняццю «знешнія прыкметы рукапісаў».

Мэты і задачы палеаграфіі, якія былі звязаны з праблемамі датавання рукапісаў, г. зн. накіраванасць яе на рашэнне практычных задач, вызначала яе статус, прадмет і яго храналагічныя межы.

Палеаграфія доўгі час захоўвала статус дысцыпліны, г. зн. ужо не з'яўлялася навыкам, аднак яшчэ не была ўласна навукай. «Мы называем палеаграфію дысцыплінай, а не навукай... Мы зыходзім пры гэтым са старога вызначэння «навука ёсць сістэма ведаў, якая дае нам магчымасць прадказваць будучае». Палеаграфія ёсць сістэма ведаў, але яна звернута да мінулага і мае сваёй выключнай мэтай адказаць на пытанні, дзе і калі ўзнік пісьмовы помнік», – пісаў класік рускай палеаграфіі В. М. Шчэпкін.

У палеаграфію ўключалася пісьмо рукапісных кніг, пісьмо на метале, у тым ліку, манетах, а таксама камяні, дрэве, г. зн. на цвёрдым матэрыяле, прадметах жывапісу (І. П. Сахараў) з дабаўленнем сюды шрыфтоў друкаваных выданняў (І. А. Шляпкін); матэрыял для пісьма, рукапіснае і друкаванае пісьмо, пісьмо на «рэчавых» помніках, арнамент, арфаграфія (М. М. Карынскі); матэрыял для пісьма, пісьмо, арнамент і арфаграфія рукапісаў (А. І. Сабалеўскі); матэрыял і прылады для пісьма, пісьмо, славянскія азбукі, ізводы, арнамент, мініяцюра, іканапіс, летапісчэнне і інш. (В. М. Шчэпкін); матэрыял і прылады для пісьма, фармат і пераплёт рукапісаў, арнамент, пісьмо (у тым ліку знакі прыпынку, надрадковыя і іншыя знакі, акраверш і іншыя рэдкія формы пісьма), пісцы кніг, ізводы і інш. (Я. Ф. Карскі).

¹ Французская кангрэгацыя бенедыктынцаў, якая з мэтай абароны аўтарытэту каталіцкай царквы ад крытыкі пратэстантаў, выявіла і апублікавала вялікую колькасць крыніц па яе гісторыі. Кангрэгацыя была заснавана ў 1618 г. Яе цэнтр знаходзіўся ў парызскім манастыры Сен-Жэрмен-дэ-Прэ.

Палеаграфію абмяжоўвалі, як правіла, старажытным перыядам ці, ва ўсякім выпадку, папярэднімі стагоддзямі.

Аднак ужо ў першай чвэрці XX ст. з'явіліся спробы перагледзець задачы палеаграфіі, па-новаму вызначыць яе статус. М. М. Карынскі ў курсе лекцый па славянскай палеаграфіі разглядаў у якасці яе задачы вывучэнне *эвалюцыі* рукапісаў, друкаваных твораў і надпісаў на рэчавых помніках з іх знешняга боку. Ён вылучаў у палеаграфіі *тэарэтычную* і прыкладную часткі. У тэарэтычным плане, як лічыў вучоны, палеаграфія вывучае, у прыватнасці, *прычыны* змен у пісьме, арнаменце і арфаграфіі. Пазней ва ўводзінах да выданага ім ў 1925 г. альбома славянскіх рукапісаў ён прама заяўляў: «Я адношу палеаграфію да разрада гістарычных навук...». М. М. Карынскі канстатаваў аб пашырэнні сацыялагічнага элемента ў развіцці палеаграфіі. У 30-х гадах XX ст. сталі пераглядацца статус і задачы лацінскай палеаграфіі. «За палеаграфіяй звычайна адмаўляюць імя навукі, – пісала вядомы палеограф В. А. Дабіяш-Раждзественская, – і называюць яе, як бы ў адрозненне ад апошняй, «дысцыплінай», прытым «дапаможнай», у адносінах да гісторыі... Нас перад усім цікавіць, якія адносіны яна мае да гісторыі, гэта значыць да вывучэння мінулага; на якой стадыі даследавання яна ўступае ў такія адносіны, ці ў якасці «дапаможнай» дысцыпліны ці, можа быць, і дакладней – *складальнай*».

У 50-х гадах XX ст. палеаграфія ўступіла ў новы этап свайго развіцця. Выступаючы за самастойны характар палеаграфіі, чэшскі палеограф П. Спунар заявіў аб неабходнасці пастаноўкі і рашэння ў першую чаргу яе тэарэтычных праблем. Ён заклікаў не задавальняцца простаю канстатацыяй тых ці іншых графічных змен у пісьме, аднак тлумачыць іх прычыну. У гэтым, на думку П. Спунара, заключаецца сутнасць новага, сапраўды навуковага накірунку ў палеаграфіі.

Выказванне П. Спунара было апублікавана ў 1958 г. Аднак яшчэ раней, у 1956 г. была выдана кніга савецкага вучонага Л. У. Чарапніна «Руская палеаграфія», дзе была зроблена спроба разгледзець узнікненне, пашырэнне і развіццё знешніх прыкмет рукапісаў менавіта на фоне, але самае галоўнае – у сувязі з гісторыяй грамадства. Гэта спроба – не рашэнне праблемы – сустрэла падтрымку сярод вучоных. Аб выкарыстанні менавіта такога падыходу ў вывучэнні палеаграфіі Л. У. Чарапнін пісаў і пазней: «...па-першае, трэба развіццё знешніх прыкмет рукапісаў, якія ўзяты ў арганічным узаемадзеянні адзін з адным, разглядаць у сувязі з агульнымі заканамернасцямі гістарычнага жыцця, а па-другое, неабходна раскрываць спецыфічныя рысы, якія ўласцівы самому пісьму і знаходзяцца ў залежнасці ад зместу помніка, яго прызначэння, характару і задач працы пісца і г. д.».

Сапраўды, пісьмо – аб'ект палеаграфіі – выконвае грамадскія функцыі. Значыць, яно ляжыць у сферы грамадскіх адносін. А гэта, у сваю чаргу, азначае, што эканамічнае, сацыяльнае, палітычнае і культурнае развіццё як складальнік грамадскага развіцця, з аднаго боку, і развіццё пісьма, з другога, *узаемаабумоўлены*. Гэта часткі аднаго грамадскага цэлага, якія знаходзяцца ва ўзаемадзеянні.

Адсюль вынікае, што ўзнікненне, развіццё і пашырэнне пісьма дыктуецца не прыватнымі, абстрактнымі законамі, якія ўласцівы толькі яму, а агульным гістарычным працэсам. Гэта значыць, што пісьмо якраз і адлюстроўвае гэты працэс, аднак робіць гэта ў сваім асобным, быць можа, «вузкім» прадмеце. Гэта і ёсць *спецыяльны* прадмет палеаграфіі. «Вузкасць» прадмета зусім не зніжае самастойнага навуковага статуса палеаграфіі. Такой жа «вузкі» прадмет мае «палітычная гісторыя», «эканамічная гісторыя» і г. д. Калі прызнаць, што гістарычны працэс адлюстроўваецца ў аб'екце палеаграфіі, то значыць, гэты аб'ект служыць і крыніцай ведаў аб гэтым працэсе.

Першай удачай спробай вывучэння пісьма ў рамках агульнага гістарычнага працэса была зроблена ў галіне лацінскай палеаграфіі, дзе параўнальна з кірылічнай ужо існавалі значныя дасягненні. Менавіта ў названым накірунку была напісана праца А. Дз. Люблінскай «Лацінская палеаграфія», якая выйшла ў свет у 1967 г.

У цяперашні час адбываецца, з аднаго боку, звужэнне прадмета палеаграфіі, з другога боку, яго храналагічнае пашырэнне.

З палеаграфіі вылучылася ў асобную навуку *кадзікалогія*, якая займаецца вывучэннем паходжання рукапіснай кнігі (кодэкса) на падставе вывучэння яе агульных знешніх (месца захоўвання, колькасць аркушаў, фармат, пераплёт, захаванасць, вадзяныя знакі, разліноўка і г. д.) і ўнутраных прыкмет (склад, загатоўкі, нумарацыя сшыткаў, нумарацыя аркушаў, запісы, паметы і г. д.). Праблема паходжання рукапіснай кнігі разглядаецца шырока (у гісторыка-культурным сэнсе) і вузка (у якой кнігапіснай майстэрні, якім пісцом, калі, па заказу каго быў перапісаны рукапіс, якім

чынам фарміраваўся яго блок, як складваліся і разліноўваліся аркушы, выраблялі пераплёт і інш.). У кадзікалогію ўваходзіць таксама вывучэнне гісторыі бытавання і архіўнага (бібліятэчнага) лёсу рукапіснай кнігі, які адлюстравваўся ў яго знешняй і ўнутранай форме.

У якасці самастойнай навукі развіваецца былы раздзел палеаграфіі *філіграналогія* (*філіграназнаўства*), мэтай якой з'яўляецца ўдасканаленне метадаў датавання паперы па яе знешніх прыкметах, у першую чаргу па вадзяных знаках (філігранях).

Такім чынам, прыкмячаецца тэндэнцыя да паступовага абмежавання прадмета палеаграфіі пісьмом. У Заходняй Еўропе прадметам палеаграфіі даўно з'яўляецца толькі пісьмо. І сапраўды, наколькі мэтазгодна ўключэнне дэкору, мініяцюры, пераплёту і тайнапісу ў прадмет палеаграфіі? На нашу думку, гэта асобныя раздзелы гістарычнай навукі, якія павінны вывучацца і ўжо вывучаюцца: дэкор – у рамках гісторыі мастацтва, мініяцюра – *іканаграфіі*, пераплёт – кадзікалогіі.

У гэтай сувязі важна вызначыць адносіны палеаграфіі да *эпіграфікі* – навукі аб пісьме і змесце надпісаў, якія зроблены на цвёрдым матэрыяле. Відавочна, трэба прызнаць, што пісьмо на цвёрдым матэрыяле павінна стаць прадметам палеаграфіі. Не з'яўляецца выключэннем і пісьмо на васкавых таблічках. Тое ж самае можна сказаць і пра пісьмо на бяросце, якое вывучаецца *берасталогіяй*, а таксама пісьмо на папірусе, якім займаецца *папіралогія*. У значнай ступені не выпадкова, што васкавыя таблічкі, бяраста, папірус і выкананае на іх пісьмо даўно з'яўляюцца традыцыйнымі раздзеламі палеаграфіі. Падзел навук аб пісьме толькі ў залежнасці ад матэрыялу, на якім яно выканана, штучны і выкліканы ў пэўнай ступені стыхійным развіццём гэтых навук, але самае галоўнае ў тым, што назапашванне матэрыялу і яго аналіз з мэтай атрымання прыватных гістарычных высноў абагнаў іх тэарэтычнае абгрунтаванне.

Галоўнымі аргументамі на карысць аб'яднання ў адным прадмеце, прадмеце палеаграфіі, пісьма на розных матэрыялах з'яўляюцца наступныя: 1) пісьмо незалежна ад фізічных даных яго носбіта, выконваецца з адной мэтай, г. зн. мае аднолькавыя функцыі; 2) гэтыя функцыі грамадскія; 3) носбіты пісьма ўдасканальваюцца не самі па сабе, а з *улікам патрэб пісьменнасці і самога пісьма*. Напрыклад, замена больш даступнай і таннай паперай дарагога і дэфіцытнага пергаміна і не зусім прыстасаваных для доўгага захавання васкавых таблічак адбылася не раней таго, як з'явілася патрэба шмат пісаць, чытаць, збіраць і захоўваць пісьмовую прадукцыю (з мэтай далейшага яе выкарыстання), г. зн. тады, калі агульны ўзровень развіцця грамадства, у прыватнасці, дзяржаўнасці патрабаваў больш актыўнага выкарыстання пісьмовай дакументацыі і г. д.

Матэрыял, а таксама прылады для пісьма – прыкметы фармальныя. Агульнапрызнаным з'яўляецца той факт, што, напрыклад, графіці мала чым адрозніваецца ад пісьма на пергаміне і паперы. Тое ж самае адносіцца да знешніх даных пісьма берасцяных грамат. Адрозненні паміж пісьмом на розных носбітах існуюць. Яны звязаны з фізічнымі асаблівасцямі сродкаў пісьма, а таксама тэхнікі пісьма. Але менавіта гэтыя адрозненні даюць падставы для больш абгрунтаваных тлумачэнняў праблем палеаграфіі.

Адзначым пры гэтым, што найбольш пераканаўчыя высновы ў палеаграфіі зроблены з улікам звестак пісьма, носбітам якога з'яўляецца розны матэрыял.

Існуе і іншае пытанне: наколькі мэтазгодна пашырэнне прадмета палеаграфіі на сучаснае пісьмо? Спробы ўключыць у палеаграфію сучаснае пісьмо рабіліся даўно. Аднак тады, калі палеаграфія лічылася дапаможнай гістарычнай дысцыплінай, а па гэтай прычыне ў якасці галоўнай яе мэты разглядалася храналагічнае і тапалагічнае (паводле месца стварэння) датаванне рукапісаў, такія спробы былі, безумоўна, асуджаны на няўдачу. Новае пісьмо мае шэраг выразных прыкмет, якія дазваляюць адрозніць яго ад старога. Аб часе стварэнне рукапісу ў значнай меры сведчыць мова і г. д. Інакш кажучы, пастаноўка такой мэты ў адносінах да новага пісьма лічылася не апраўданай. Сітуацыя змяняецца ў сувязі з набыццём палеаграфіяй новага: самастойнага навуковага статуса. Калі прызнаць, што мэтай сучаснай палеаграфіі з'яўляецца не датаванне рукапісаў, а вывучэнне ў асноўным развіцця і пашырэння пісьма, то прынцыповыя перашкоды для ўключэння ў прадмет палеаграфіі сучаснага пісьма знікаюць. Ніхто ж не сумняваецца ў тым, што гісторыя новага і навішага часу не павінна ігнаравацца гістарыяграфіяй. Больш за тое, цалкам відавочна, што даныя аб сучасным пісьме дазваляць і павінны ўдакладніць магчымыя перспектывы вывучэння пісьма

розных перыядаў, удасканаліць методыку яго даследавання і г. д. Письмо сённяшняга дня – гэта раздзел палеаграфіі¹. Так адносіцца да яго сучасная палеаграфія.

Канчатковае завяршэнне фарміравання палеаграфіі са статусам самастойнай гістарычнай навукі адбудзецца тады, калі будзе створана агульная тэорыя пісьма, незалежна ад прыналежнасці яго да пэўнага алфавіта, аб чым яшчэ ў 50-х гадах XX ст. гаварылася заходнееўрапейскімі палеографамі Ж. Малонам, П. Спунарам і інш.

Усё вышэй сказанае паслужыла падставай для прыведзеных прадмета, мэты і задачы палеаграфіі. Зрэшты, і цяпер можна сустрэць вызначэнні палеаграфіі як «дапаможнай дысцыпліны», галоўнай мэтай якой з'яўляецца ўстанаўленне даты і месца стварэння рукапісаў. Гэтую тэрміналогію і сфармуляваную мэту трэба разглядаць як перажытак.

Звычайна, у навучальных дапаможніках па палеаграфіі адзначаецца з якімі спецыяльнымі гістарычнымі навукамі звязана палеаграфія. Мы не будзем гэтага рабіць, паколькі звязана яна з імі ўсімі. Праўда, ёсць такія навукі, якія ўзаемадзейнічаюць з палеаграфіяй найбольш цесна. Гэта – апрача эпіграфікі, берасталогіі (а таксама папіралогіі), таксама дыпламатыка і кадзікалогія.

Дыпламатыка – спецыяльная гістарычная навук, якая вывучае паходжанне, форму і змест, функцыянаванне, гісторыю ўзнаўлення тэкста і архіўны лёс дакументаў прававога характару. Адным з асноўных палажэнняў гэтай навукі з'яўляецца тое, што ўскладненне грамадскіх адносін патрабавала больш дасканалы спосаб фіксацыі дагаворных адносін паміж рознымі контрагентамі (дзяржавай і дзяржавай, дзяржавай і царквой, дзяржавай і прыватнымі асобамі і г. д.): з дапамогай пісьмовага дакумента. Для палеаграфіі асабліваю важнасць уяўляе той раздзел дыпламатыкі, які вывучае паходжанне актаў, г. зн. суму прыкмет, «якія характарызуюць канкрэтныя ўмовы і прычыну стварэння крыніцы (сфера ўзнікнення, аўтарства, мэты)» (С. М. Каштанаў).

Аб кадзікалогіі гаворка ішла вышэй. У ёй найбольш істотнымі для палеаграфіі з'яўляюцца вынікі даследаванняў, якія звязаны з праблемамі працэса перапіскі рукапісаў, попытам на рукапісную кнігу, узнікненнем і функцыянаваннем кнігапісных майстэрняў (скрыпторыяў), стварэннем бібліятэк.

Нельга сцвярджаць, што дыпламатыка і кадзікалогія з'яўляюцца дапаможнымі ў адносінах да палеаграфіі навукамі, таксама як і неправамерна называць, напрыклад, палеаграфію дапаможнай у адносінах да дыпламатыкі і кадзікалогіі навукай. Можна гаварыць толькі аб дапаможным характары асобных высоў дыпламатыкі і кадзікалогіі для даных палеаграфіі.

Нягледзячы на тое, што галоўнай мэтай палеаграфіі з'яўляецца вывучэнне пісьма, яна пераважна рашае шэраг важных практычных задач, у першую чаргу, датаванне рукапісаў, г. зн. ўстанаўленне часу і месца іх стварэння. Але названая задача з'яўляецца дапаможнай, а яе рашэнне залежыць, як ужо гаварылася, ад сукупных намаганняў палеаграфіі і іншых спецыяльных гістарычных навук.

Вышэй адзначалася, што храналагічныя межы прадмета палеаграфіі павінны быць пашыраны на сучасны перыяд развіцця пісьма. Мы абмяжуемся пісьмом XI–XVII ст. Позняя храналагічная мяжа абумоўлена тым, што ў сувязі з пераходам у канцы XVII ст. справаводства Вялікага княства Літоўскага (далей – ВКЛ) на польскую мову беларускі скоропіс, які развіваўся ў межах гэтай дзяржавы, спыніў сваё развіццё. У канцы XVIII ст. на землі Беларусі прыходзіць новы – рускі – графічны від дзелавога пісьма, мясцовыя асаблівасці якога яшчэ не даследаваліся. Рукапісная кірылічная кніга Беларусі XVIII ст. вывучана мала. Яшчэ чакае сваіх даследчыкаў праблема аб суадносінах рукапіснага пісьма і шрыфтоў друкаваных выданняў. Між тым, уплыў друкаваных шрыфтоў на рукапіснае пісьмо не падлягае сумненню. Не знайшло сваіх даследчыкаў сучаснае пісьмо. Адсутнасць распрацовак па названых праблемах – істотны недахоп айчыннай гістарыяграфіі. Рашэнне гэтых і іншых праблем будзе значна садзейнічаць развіццю беларускай палеаграфіі.

¹ Яшчэ ў 1936 г. В. А. Дабіяш-Раждзественская пісала: «Уся сукупнасць старажытнага – як і новага – пісьма павінна была б, строга кажучы, стаць галіной палеаграфіі: знешні бок старажытнага і новага тэксту, на чым бы не быў тэкст напісаны – на камяні ці метале, дрэве ці косці, гліне ці воску, скуры ці пергаміне, папірусе ці паперы, надпісы (inscriptiones), як і рукапісы (manuscripta) ва ўласным сэнсе, – аб'ект палеаграфіі».

2. ГІСТОРЫЯ ВЫВУЧЭННЯ БЕЛАРУСКАЙ ПАЛЕАГРАФІІ

2.1. ПРАКТЫЧНАЯ ПАЛЕАГРАФІЯ

Як і ўсякая навука, палеаграфія вырасла з практычных патрэб. Па вызначэнні сучасных вучоных «практычнае развіццё якой-небудзь гістарычнай дысцыпліны пачынаецца тады, калі ў сферу вывучэння трапляе яе аб'ект і пры гэтым выкарыстоўваюцца ў зародкавым выглядзе метады, якія ў далейшым знойдуць выкарыстанне ў данай дысцыпліне, але само даследаванне мае на мэце не ўстанаўленне навуковай ісціны, а рашэнне канкрэтных практычных праблем: задавальненне пэўных эканамічных ці палітычных патрабаванняў, прапаганду пэўных поглядаў, забеспячэнне функцыянавання дзяржаўнага апарату і г. д.» (С. М. Каштанаў).

Першапачатковыя метады палеаграфічнага аналізу ўзніклі з мэтай судовай экспертызы дакументаў (у даным выпадку трэба адрозніваць экспертызу почырку, якая не адносіцца да палеаграфіі, ад экспертызы пісьма; да палеаграфіі мае адносіны толькі апошняе).

Першыя звесткі аб палеаграфічнай экспертызе ў пісьмовых крыніцах датуюцца XVI ст. У 1531–1532 гг. віленскі ваявода і канцлер ВКЛ Альбрэхт Марцінавіч Гаштольд сумесна з іншымі суддзямі разглядаў цяжбу паміж гаспадарскім дваранінам Васілём (Васькам) Пятровічам Заройскім і святаром («папом») царквы Св. Спаса г. Мазыр Мялешкам аб Барысаўскім “воставе” (зямлі) у Мазырскай воласці. У якасці падставы на валоданне Барысаўскім “востравам” Мялешка прыводзіў прывілей, які нібыта быў выдадзены вялікім князем Свідрыгайлам (1430–1432) і запісаны ў царкоўным Евангеллі. Другі судовы бок – Васіль Заройскі – даводзіў, што Евангелле было прывезена з «Масквы» і ўкладзена ў царкву пасля праходжання некалькі дзясяткаў год пасля смерці Свідрыгайлы. Канчатковае рашэнне было вынесена суддзямі пасля правядзення экспертызы дакумента. Аказалася, што пісьмо прывілея з'яўляецца «новым», а яго тэкст напісаны не ў адпаведнасці з дзелавым стылем дакументаў.

Такім чынам, адным з экспертаў выступіў тут канцлер ВКЛ. Трэба думаць, што ў прыняцці канчатковага рашэння адыгралі і пэўныя довады (праўда, не зафіксаваныя ў крыніцы) і самога В. П. Заройскага, які незадоўга да гэтага, а быць можа, і на час разгляду цяжбы, служыў у канцылярыі ВКЛ дзякам, г. зн. пісарам ніжэйшага рангу. Ад прыватных асоб у канцылярыю паступала вялікая колькасць дакументаў, якія былі выдадзены яшчэ пры Вітаўце (1392–1430), Свідрыгайле, Жыгімонце Кейстутавічы (1432–1440) з мэтай іх пацвярджэння. Гэтыя дакументы падлягалі экспертызе з пункту гледжання іх аўтэнтычнасці.

І А. М. Гаштольд як глава канцылярыі, праз рукі якога часта праходзілі гэтыя дакументы, і Заройскі як былы дзяк, які непасрэдна адказваў і за іх экспертызу, і за падрыхтоўку пацвярджэнняў, мелі спецыяльныя веды, навыкі і вопыт, каб адрозніць «старае» пісьмо ад «новага».

Менавіта супрацоўнікі канцылярыі, а таксама пісары розных службовых асоб, у першую чаргу, прадстаўнікоў мясцовых улад, з'явіліся першымі «практычнымі» палеаграфамі. Але ў далейшым такую экспертызу маглі праводзіць спецыяльна падрыхтаваныя юрысты.

У сярэдзіне 1590-х гадоў у Вількамірскім павеце (Віленскае ваяводства) слухалася некалькі спраў паміж сёстрамі Мікалаевай Служчынай Гальшкай і Марцінавай Камароўскай Беатай Кміцянкамі, з аднаго боку, і князем Рыгорам Сангушкам-Кашырскім, з другога, аб фальсіфікацыі дакумента, выдадзенага нібыта ў 1541 г., які служыў для Сангушкі-Кашырскага падставай для невяртанні сумы грошай. Справа ў тым, што частка тэксту названага дакумента была змыта, у выніку чаго пергамін (матэрыял для пісьма) стаў тонкім і “льснілся”, паверх жа змытага тэксту быў напісаны новы. Важна іншае. Істцовым бокам было заўважана і ўстаноўлена, што новы тэкст напісаны “свежым” чарнілам, праз якое праглядалася “такое пісьмо, яко за давных веков од лет петидесят и пети не писывано”. Безумоўна, з дакладнасцю да года па адных толькі даных графікі вызначыць даўнасць пісьма немагчыма. Падставай для вызначэння часу старога тэксту з'явілася, відавочна, пакінутая некранутай фальсіфікатарам дата дакумента. Хто праводзіў экспертызу дакумента, невядома, але магчыма – адвакаты істцовага боку: стольнік Вількамірскага павету Даніэль Львовіч і Валентын Сырвід.

Да XVII ст. адносяцца даныя аб экспертызе кніг. У 1605 г. кіеўскі мітрапаліт Іпацей Пацей прадставіў на экспертызу магістрата г. Вільні старую кнігу, якая нібыта была зноўдзена ў царкве мястэчка Крэва. Гэта кніга была напісана “пісьмом уставным” і змяшчала ў сабе апісанне Фларэнційскага сабора, а таксама грамату кіеўскага мітрапаліта Місаіла да папы Сікста IV за 1476 г.,

у якой прадстаўнікі духавенства і знаці ВКЛ выказвалі сваё прызнанне Фларэнцыйскай уніі і прасілі заступніцтва перад католікамі. Пацей меў намер надрукаваць грамату, а для таго, каб у праціўнікаў уніі не ўзніклі сумненні ў аўтэнтычнасці самой граматы, прасіў членаў магістрата **засведчыць кнігу сваімі подпісамі, а факт сведчання запісаць у магістрацкія кнігі**. Кніга была даследавана і засведчана, адносна чаго быў зроблены запіс у магістрацкіх кнігах. Цяжка сказаць, ці праводзілася сапраўдная экспертыза кнігі і граматы, а калі і праводзілася, то наколькі кваліфікавана і аб'ектыўна. Праз некалькі год ананімны аўтар абвінавачваў уніятаў у фальсіфікацыі кніг, якія нібыта пісалі «под датою старою, письмом старым».

Да практычнай палеаграфіі трэба аднесці капіраванне старых тэкстаў, а таксама іх пераказ, паколькі ўсё гэта падразумявае валоданне пэўнымі палеаграфічнымі навыкамі. «Практычнымі» палеографамі, у прыватнасці, у канцы XVI–пачатку XVII ст. выступілі перапісчыкі кніг Метрыкі ВКЛ XV–XVI ст. Грандыёзная акцыя па іх перапісцы была задумана і ажыццёўлена пад кіраўніцтвам тагачаснага канцлера ВКЛ Л. І. Сапегі.

Своеасабліваю палеаграфічную працу праводзілі, у прыватнасці, работнікі павятовых земскіх судоў ВКЛ (узніклі ў 1565–1566 гг.), упісваючы ў земскія кнігі старыя дакументы, і выдаючы на падставе ўпісанняў выписы («відымусы»).

Да практычнай палеаграфіі варта аднесці таксама і фальсіфікацыю дакументаў, праўда, такую, якая падразумевала ўзнаўленне асаблівасцей графікі пісьма таго часу, за які гэтыя дакументы выдаваліся.

2.2. НАВУКОВАЯ ПАЛЕАГРАФІЯ

Для навуковай палеаграфіі ў параўнанні з практычнай характэрна выкарыстанне больш дасканалых метадаў вывучэння пісьма, звяртанне да больш старажытных крыніц, пэўная сістэма іх адбору і крытыкі. Усё гэта садзейнічае вылучэнню палеаграфічных ведаў у асобную галіну і рашэнню такіх задач, якія былі запатрабаваны інтарэсамі не толькі сённяшняга дня.

Беларуская кірылічная палеаграфія доўгі час не была прадметам спецыяльнай увагі і разглядалася або ў рамках агульнай кірылічнай палеаграфіі, або усходнеславянскай.

Асаблівасцю гістарыяграфіі, у прыватнасці, усходнеславянскай кірылічнай палеаграфіі з'яўляецца яе ізаляванасць ад праблем вывучэння развіцця і пашырэння пісьма іншых сістэм, у прыватнасці, найбольш бліжэйшай, да таго ж маючай агульнае паходжанне з кірылічнай – лацінскай. Між тым, кірылічнае пісьмо, з аднаго боку, і, лацінскае, у першую чаргу, сярэднявечнае пісьмо, з другога, прайшлі аналагічныя этапы развіцця. Для іх абодвух характэрны агульныя заканамернасці і асаблівасці развіцця. У гэтай сувязі ўяўляецца цалкам відавочным, што для даследчыкаў кірылічнага пісьма былі б у вышэйшай ступені карыснымі вопыт, назіранні, высновы, а таксама метады і прыёмы даследавання пісьма, якія распрацоўваюцца лацінскімі палеографамі. Мэтазгодным з'яўляецца ў некаторых выпадках і ўвядзенне агульнай навуковай тэрміналогіі.

Нягледзячы на тое, што дасягненні ў вывучэнні лацінскага пісьма нашмат пераўзыходзяць вопыт вывучэння кірылічнага пісьма, у галіне апошняга існуюць значныя напрацоўкі: на базе шырокага кола крыніц устаноўлены асноўныя графічныя віды пісьма, іх агульныя прыкметы, храналогія і г. д. У рамках палеаграфіі, як ужо адзначалася, вывучаліся іншыя знешнія прыкметы рукапісаў, якія ў далейшым, як ужо таксама было сказана, ляглі ў аснову новых самастойных навук.

У развіцці навуковай усходнеславянскай кірылічнай палеаграфіі можна вылучыць два асноўныя перыяды: 1) з пачатку XIX ст. да 1950-х гадоў, г. зн. пачынаючы з ліста А. М. Аленіна (у далейшым прэзідэнта Акадэміі мастацтваў і дырэктара Публічнай бібліятэкі ў Пецербургу) да вядомага збіральніка старажытнасцей А. І. Мусіна-Пушкіна адносна надпісу XI ст. на Тмутараканскім камяні, у якім ён змясціў аналіз пісьма гэтага помніка, даказваючы яго арыгінальнасць; 2) з 1950-х гадоў да сённяшняга дня. Для абодвух перыядаў характэрна асноўная накіраванасць на практычнае, дакладней, навукова-практычнае выкарыстанне матэрыялаў палеаграфіі. Аднак другому перыяду ўласцівы акцэнт не толькі на пошук у графіцы пісьма датавызначальных прыкмет, аднак і тлумачэнне з'яўлення гэтых прыкмет з пункту гледжання іх гістарычнага развіцця.

Пачатак навуковага вывучэння беларускага кірылічнага пісьма адносіцца да канца **XIX ст.** і звязаны з выхадам у свет у 1899 г. **палеаграфічнага альбома** «Палеаграфічны зборнік. Матэрыялы па

гісторыі паўднёварускага пісьма ў XV–XVIII ст...». У прадмове да гэтага альбома ўкраінскі даследчык І. М. Каманін зрабіў спробу прасачыць развіццё «паўднёварускага», г. зн. украінскага скорапісу XV–XVIII ст. Скорапіс, які функцыянаваў на тэрыторыі Украіны, амаль нічым не адрозніваўся ад беларускага, што і дае нам падставы адлічваць гісторыю вывучэння беларускага пісьма ад названай працы.

Заслуга І. М. Каманіна заключаецца, галоўным чынам, не ў тым, што ён прывёў напісанні, якія былі характэрны для скорапісу XV–XVIII ст. (хоць гэта таксама вельмі важна), але зрабіў спробу растлумачыць іх паходжанне. Галоўнымі фактарамі развіцця пісьма ён лічыў культурны працэс, а таксама «агульны закон», паводле якога «думкі, па меры свайго зараджэння ў мозгу, шукаюць і адначасовага выражэння сябе і ў мове, і ў пісьме; адсюль этымалагічныя і сінтаксічныя спрашчэнні ў мове, адсюль жа – развіццё скорапісу і нават з'яўленне стэнаграфіі ў пісьме. Думка, слова і пісьмо імкнуцца прыйсці да ўзгодненага і па магчымасці адначасовага праяўлення, як амаль адначасовыя адчуванні і рэфлектыўныя дзеянні». Такім чынам, І. М. Каманін не падзяляў пісьмо паводле сфер выкарыстання, бо накірунак развіцця розных тыпаў пісьма розны.

І. М. Каманіна, відавочна, трэба назваць, першым прадстаўніком сацыялагічнага накірунку ў палеаграфіі, які вялікае значэнне ў развіцці пісьма надаваў метадам навучання. Пісьмо («почырк»), як лічыў вучоны, выпрацоўваецца навучальнай установай – школай, пад уплывам ці ўласнай, роднай культуры, ці чужой, якая прынесена звонку. «... Пры навучанні пісьму, школа ці асобныя яе прадстаўнікі перадаюць сваім выхаванцам з пакалення ў пакаленне характар пісьма з тымі ўдасканаленнямі і спрашчэннямі ў спосабе выяўлення літар, якія выпрацоўваюцца практыкай і часам...», – пісаў даследчык.

І. М. Каманін вызначыў асаблівасці развіцця пісьма ў рамках культурнага працэсу. На яго думку, пры натуральным спрашчэнні пісьма пад уплывам айчынай культуры змены ў напісанні літар адбываюцца марудна, пры ўздзеянні чужой культуры напісанне літар мяняецца рэзка, а разам з тым змяняецца і папярэдні характар пісьма; пісьмо набывае новыя знешнія рысы.

У развіцці паўднёварускага скорапісу І. М. Каманін вылучыў чатыры перыяды. Нас цікавіць толькі тры першыя з іх: 1) другая палова XV ст.–першая палова XVI ст.; 2) другая палова XVI ст.–пачатак XVII ст.; 3) да другой паловы XVII ст. (на правым беразе Дняпра) і да сярэдзіны XVIII ст. (на левым). Першы перыяд характарызуецца архаічнасцю ў напісанні літар. Кожная літара з'яўляецца натуральным развіццём свайго «першавобраза» у паўуставе і ва ўставе. Пісьмо яшчэ пазбаўлена старонняга ўплыву. Гэты перыяд І. М. Каманін назваў услед за І. І. Сразнеўскім перыядам «устаўнога скорапісу». Асноўная роля ў развіцці пісьма названага перыяду належала духавенству, якое займалася навучаннем пісьму, перапіскай кніг, а таксама і складаннем юрыдычных дакументаў. У другі перыяд скорапіс трапляе пад уплыў заходнееўрапейскага пісьма, правадніком якога служылі: 1) новыя судова-адміністрацыйныя ўстановы, якія займаліся падрыхтоўкай кадраў і прад'яўлялі да пісьма патрабаванні заходнееўрапейскай каліграфіі (у прыватнасці, польскай, якая засвоіла характар гатычнага пісьма); 2) польскі этнаграфічны элемент, а таксама каталіцкія і пратэстанцкія школы, якія з'явіліся на тэрыторыі Украіны пасля Люблінскай уніі (1569); 3) духавенства, якое было «падпарадкавана» уплыву Брэсцкай царкоўнай уніі 1596 г. Наогул, пад уплывам заходнееўрапейскай цывілізацыі змяніўся ўвесь лад жыцця. У такіх умовах не магло захоўваць нацыянальных рысаў і паўднёварускае пісьмо, якое набывала «знешні характар генетычнага лацінскага пісьма». Для гэтага перыяду характэрны невялікі памер літар, акругласць напісанняў многіх з іх, памяншэнне колькасці надрадковых літар, больш цеснае размяшчэнне радковых літар пры адсутнасці іх звязнасці. Параўноўваючы паўднёварускі скорапіс з паўночна-рускім, г. зн. з рускім, а таксама з гатычным польскім пісьмом І. М. Каманін адзначыў, што з паўночнарускім скорапісам паўднёварускі збліжаюць формы літар; з гатычным польскім – «спосаб напісання», а менавіта: аднолькавы націск пярэ і як вынік аднолькавая таўшчыня ліній, амаль роўная вышыня літар, прамое становішча іх у радку, наяўнасць загінаў канцоў ніжніх вынасных элементаў літар у правы бок. Змены ў пісьме адбыліся не адразу і толькі прыблізна з 1580-х гадоў пісьмо пачынае хутка змяняцца. Адзначанаму перыяду І. М. Каманін прысвоіў назву «гатычны». Для трэцяга перыяду ўласціва выкарыстанне «канцылярска-гатычнага» пісьма, «характар» якога змяняецца, дзякуючы дзейнасці брацкіх школ. Сярод найбольш уплывовых школ, дзе фарміраваліся рэгіянальныя варыянты пісьма і якія служылі ўзорам для другарадных і пазнейшых, І. М. Каманін вылучае астрожскую, уладзімірскую, кіеўскую і луцкую.

Пэўная абстрагіраванасць І. М. Каманіна ад пісьма, якое функцыяніравала на тэрыторыі ВКЛ, вызначыла неабгрунтаванасць некаторых яго палажэнняў. Формы тых нешматлікіх літар, якія ён прыводзіў у якасці характэрных толькі, напрыклад, для астрожскага і кіеўскага пісьма, у той жа час ці нават яшчэ раней існавалі ў розных рэгіёнах ВКЛ. А такія вельмі агульныя прыкметы пісьма, як «выразнасць», «роўнасць літар», іх прыгажосць і прастата, «рэзкасць» літар, закруглёнасць, вузасць, вуглаватасць і г. д. самі па сабе не могуць служыць у якасці вызначальных.

Пасля І. М. Каманіна ніхто з вучоных беларускі скорапіс не вывучаў. У навучальных дапаможніках па палеаграфіі, у якіх разглядаецца беларускі і ўкраінскі скорапісы, адчуваецца пэўная залежнасць іх даных ад матэрыялаў І. М. Каманіна, якая, у прыватнасці, спарадзіла наступнае выказванне А. І. Сабалеўскага: «Гэты скорапіс («паўднёва-заходне-рускі», г. зн. украінска-беларускі. – А. Г.) у другой палове XVI ст. пачынае пераўтварацца ў іншы, пераважна паўднёварускі (г. зн. украінскі. – А. Г.), паколькі ён выкарыстоўваецца галоўным чынам у помніках паўднёварускага паходжання». Якім чынам адзін рэгіянальны скорапіс мог пераўтварыцца ў іншы вучоны не растлумачыў.

Між тым, у працы А. І. Сабалеўскага «Славяна-руская палеаграфія» (1901; 1908, 2-е выд.), дзе было змешчана працытаванае выказванне, ёсць шэраг важных заўваг, пераважна тых, якія адносяцца да скорапісу.

А. І. Сабалеўскі адзначыў рэзкае адрозненне паміж паўночнарускім і «паўднёва-заходне-рускім» скарапіснымі «тыпамі почыркаў» XV–XVII ст. «Паўднёва-заходне-рускі»

скорапіс першай паловы XV ст. яшчэ блізкі да паўустава, але з другой паловы XV ст. укараняецца і на працягу першай паловы XVI ст. пануе асаблівы тып скорапісу, які быў выпрацаваны ў велікакняжацкай канцылярыі пад уплывам лацінскага пісьма. Нягледзячы на канстатацыю лацінскага ўплыву на названы тып скорапісу, вучоны адзначае прысутнасць у ім літар, якія па форме былі ідэнтычныя літарам рускага паўустава XIV–XV ст. і літарам паўднёvasлавянскага паўустава. А. І. Сабалеўскі звярнуў увагу на характэрныя асаблівасці напісання скарапісных «д», «р», «ц», «ш» з вельмі доўгімі хвастамі; «ь» і □ з вялікімі верхнімі часткамі і г. д. Даследчык адзначыў бегласць паўднёварускага скорапісу XVII ст. (у які, нагадаем, на думку А. І. Сабалеўскага, «пераўтварыўся» «паўднёва-заходне-рускі» скорапіс), і што літары ў ім часта звязваюцца адна з адной; прывёў варыянты¹ яго асобных літар. Менш увагі А. І. Сабалеўскі надаў «паўднёва-заходне-рускім» уставу і паўуставу.

Закрануў праблему беларускай палеаграфіі В. М. Шчэпкін – аўтар кнігі «Вучэбнік рускай палеаграфіі» (1918 г., перавыдадзены ў 1967 і 1999 гг. пад назвай «Руская палеаграфія»). Важным дасягненнем В. М. Шчэпкіна з'яўляецца тое, што ён зрабіў спробу паставіць у сувязь развіццё

беларускага і ўкраінскага скорапісу з працэсамі развіцця дзяржаўнасці. Фарміраванне заходнерускага і маскоўскага скорапісаў ён звязваў з другім паўднёvasлавянскім уплывам, з'яўленне якога супала з падзелам Рускай зямлі на два дзяржаўныя саюзы: Літоўскі і Маскоўскі. Гэтыя саюзы адчувалі і перапрацоўвалі названы ўплыў асобна адзін ад аднаго і таму неаднолькава. Па гэтай прычыне з эпохі паўднёvasлавянскага ўплыву графіка заходнерускага і ўсходнерускага дзяржаў пачынае разыходзіцца.

Згодна з думкай В. М. Шчэпкіна, у віленскім скорапісе (ці скорапісе літоўскай велікакняжацкай канцылярыі (так вучоны называе беларускі скорапіс) з самага пачатку мацней пачалі адчувацца паўднёvasлавянскія ўплывы, у прыватнасці, уплыў паўднёvasлавянскага скорапісу (які, у сваю чаргу, узнік пад уплывам візантыйскага скорапісу). Гэта паслужыла прычынай з'яўлення ў ім манерна-дэкаратыўных «размахаў», якія ў большасці накіраваны не ўверх, а ўніз. Скорапісы Маскоўскай дзяржавы і ВКЛ пачынаюць, як ён лічыць, разыходзіцца ў XV ст. і ўжо ў XVI ст. яны незалежна адзін ад аднаго ствараюць новыя напісанні літар, якія адрозніваліся ад паўустаўных.

Віленскі скорапіс В. М. Шчэпкін разглядаў толькі да XVI ст. (уклучна). На думку вучонага, ён грунтаваўся на паўуставе XIV–XV ст. пры ўдзеле паўднёvasлавянскіх уплываў. Для яго было характэрна:

1) наяўнасць доўгіх і манерных хвастоў (вынасных элементаў), якія ў большасці накіраваны ўніз; 2) наяўнасць у «ж», ү і «ь» хвастоў, якія накіраваны ўверх; 3) невялікая свабода

¹ Пад варыянтам літары тут і далей мы ўслед за Э. В. Шульгіной называем напісанне адной і той жа літары, якая мае агульны малюнак, незалежна ад колькасці прыёмаў напісання, памеру і становішча літары ў адносінах да радка.

ўзмаху п'яра; 4) адсутнасць адмысловых скарачэнняў; 5) адсутнасць звязных напісанняў літар; 6) наяўнасць таго ж складу вынасных літар, што і ў паўустава. У кіеўскім (ці паўднёварускім) скорапісе В. М. Шчэпкін вылучаў наступныя асаблівасці: 1) значную безадрыўнасць пісьма (чым яна пераўзыходзіла маскоўскі скорапіс) і набліжэнне яго да курсіўнага пісьма; 2) частковае спрашчэнне і частковая манернасць пісьма; 3) акругласць пісьма; 4) накіраванасць хвастоў літар пераважна ўніз; 5) наяўнасць невялікай колькасці скарачэнняў і вынасных літар.

Беларускае пісьмо аналізавалася таксама і Я. Ф. Карскім. Вынікі аналізу змешчаны ў дзвюх яго працах: «Беларусы. Мова беларускага народа. Вып.1. Гістарычны нарыс гукаў беларускай мовы» (1908; 1955, 2-е выд.) і «Славянская кірылаўская палеаграфія» (1928; 1979, 2-е выд.) і Вучоны канстатаваў агульнае падабенства пісьма «заходнерускіх» помнікаў XIV ст., і часткова XV ст. з пісьмом іншых усходнеславянскіх помнікаў. З'яўленне паўустава ён адносіць, калі меркаваць па датах прыведзеных ім крыніц, да апошняй чвэрці XIV ст.

Заслугоўваюць увагі погляды Я. Ф. Карскага на вызначальныя рысы заходнерускага паўустава і яго перыядызацыю. Галоўнымі яго прыкметамі ён называе: страту геаметрычнага прынцыпа будовы літар (прамыя лініі дапускаюць крывізну, крывыя не заўжды супадаюць з правільнай дугой); непаслядоўнасць тыпу пісьма (з'яўленне закругленняў замест вуглоў, вуглаватасці замест акругленняў, непрапарцыянальнасці замест суразмернасці); варыянтнасць напісання адных і тых жа літар; даволі далёкае ці, наадварот, вельмі блізкае размяшчэнне літар адна супраць іншай; як правіла, невялікія памеры пісьма; большая колькасць скарачэнняў. На думку Я. Ф. Карскага, заходнерускі паўустаў мае нямала рысаў падабенства з усходнерускім, хаця і характарызуецца адначасова і істотнымі адрозненнямі. Вучоны вылучае старшы паўустаў (другая палова XIV ст.–сярэдня XV ст.) і навейшы ці малодшы паўустаў (увесь астатні перыяд). Заходнерускі малодшы паўустаў больш падобны да паўднёваславянскага паўустава, чым да рускага, а ў параўнанні з апошнім ён адрозніваецца большай блізкасцю да ўстава XIV ст.

З'яўленне скорапісу вучоны адносіць да апошняй чвэрці XIV ст. Пры гэтым ён адзначае, што скарапісныя помнікі яшчэ у XV ст. з'яўляліся рэдкімі. Паводле вызначэння Я. Ф. Карскага, найстаражытнейшы скорапіс яшчэ вельмі блізкі да паўустава і адрозніваецца ад яго параўнальна невялікім памерам літар, значнай іх шырынёй і размашыстасцю, некаторай кручкаватасцю асобных напісанняў. Толькі паступова з'яўляюцца асаблівыя напісанні літар. Іншыя назіранні вучонага за скорапісам не адрозніваюцца арыгінальнасцю. Як і В. М. Шчэпкін, графічныя адрозненні заходнерускага і ўсходнерускага скорапісаў Я. Ф. Карскі звязваў з культурнымі ўплывамі. Аднак па праблеме адкуль прыйшоў гэты ўплыў: з захаду ці з поўдня, ён займаў бок І. М. Каманіна. Услед за апошнім Я. Ф. Карскі пісаў аб уздзеянні на заходнерускі скорапіс гатычнага пісьма. Супярэчнасць праяўляецца ў тым, што даследчык адначасова сцвярджаў і аб панаванні і ў «Літоўскай Русі», і ў візантыйцаў, і ў паўднёвых славян агульных прыкмет пісьма: акруглых рухаў, манернасці, дэкаратыўнасці, формы хвастоў, г. зн. тых прыкмет, якія служылі для В. М. Шчэпкіна аргументам на карысць уплыву на віленскі скорапіс паўднёварускага пісьма. У адрозненне ад І. М. Каманіна механізм уздзеяння заходзяга ўплыву Я. Ф. Карскі бачыў у іншым. «Часта здаралася адной і той жа асобе пісаць па-лаціне, па-польску і па-руску», – пісаў вучоны. Я. Ф. Карскі адзначыў тыя прыкметы, якія адрозніваюць заходнерускі скорапіс ад усходнерускага.

Беларускі і ўкраінскі скорапіс былі прадметам увагі Л. У. Чарапніна. Іх фарміраванне даследчык ставіў у сувязь з развіццём беларускай і ўкраінскай народнасцей. Вучоны прывёў табліцы напісанняў літар беларускага скорапісу XV–XVII ст. і ўкраінскага скорапісу XVII ст. Апошні, як і В. М. Шчэпкін, вучоны называе таксама і кіеўскім. Табліцы з формамі літар украінскага скорапісу ён суправадзіў і апісаннем апошніх. Данія Л. У. Чарапніна з'яўляюцца кампіляцыяй, у некаторых выпадках не зусім удалай, тых назіранняў, якія змешчаны ў працах І. М. Каманіна, А. І. Сабалеўскага, В. М. Шчэпкіна і Я. Ф. Карскага. Так, напрыклад, ён піша, што для ўкраінскага скорапісу XVII ст. характэрны невялікі памер літар, іх блізкае размяшчэнне адна супраць адной, прамое становішча ў радку, аднолькавы націск п'яра, спалучэнне тлустых і тонкіх ліній. Гэтыя прыкметы былі вылучаны І. М. Каманіным, аднак адносіліся яны да скорапісу не XVII ст., а другой паловы XVI–пачатку XVII ст.

Толькі ў 1996 г. выйшла ў свет першая спецыяльная праца па беларускай палеаграфіі: навучальны дапаможнік С. Я. Куль-Сяльверставай «Беларуская палеаграфія». Паводле вызначэння аўтара, пад тэрмінам «беларуская палеаграфія» разумеецца «раздзел палеаграфіі і неаграфіі, які займаецца даследаваннем гісторыі пісьменства на Беларусі і ахоплівае ўсе тыпы пісьма, якія атрымалі

распаўсюджанне на яе тэрыторыі – кірыліцу, лацінку, арабскае пісьмо, рунічныя знакі і г. д.». Мэта палеаграфіі вызначаецца С. Я. Куль-Сяльверставай традыцыйна: прачытанне пісьмовых крыніц, вызначэнне часу, месца, аўтарства і аўтэнтычнасці помнікаў пісьменства. Такой жа традыцыйнай з'яўляюцца структура і змест дапаможніка. У ім змяшчаецца матэрыял пра пісьмо, арнамент, пераплёт, тайнапіс і г. д. Між тым, аўтар прывяла шэраг важных назіранняў па гісторыі беларускай кірыліцы. Заслугоўвае ўвагі спроба С. Я. Куль-Сяльверставай разгледзець развіццё пісьма ў рамках агульнага гістарычнага працэсу.

Каштоўныя палеаграфічныя назіранні зроблены даследчыкамі, якія займаліся вывучэннем асобных помнікаў кірыліцы. У першую чаргу варта вылучыць працу С. Лазуткі і Э. Гудавічуса, якая прысвечана Статуту ВКЛ 1529 г. («Першы Літоўскі статут: Палеаграфічны і тэксталагічны аналіз спісаў». Вільнюс, 1983. [Т.] І. Ч. 1). У ёй дадзены беспрэцэдэнтны па дэталёвасці палеаграфічны аналіз спісаў помніка (асабліва каштоўнымі з'яўляюцца табліцы напісанняў літар, с. 354–419). Аўтары закранулі праблему ўплыву гатычнага пісьма на кірылічны скорапіс.

Палеаграфія Баркулабаўскага летапісу вывучалася Н. Т. Вайтовіч («Баркалабаўскі летапіс». Мінск, 1977).

Заслугоўваюць увагі спецыяльныя працы па ўкраінскім скорапісе (аўтары І. М. Іваніцкая, В. В. Панашэнка і інш.). У метадычным і параўнальным планах уяўляюць цікавасць даследаванні, якія прысвечаны розным праблемам рускага пісьма (аўтары А. С. Арэшнікаў, В. Я. Дзярагін, Л. М. Касцюхіна, Е. М. Смаргунова, А. В. Творагаў, І. С. Філіпава, Э. В. Шульгіна і інш.).

Вышэй ужо адзначалася, што пісьмо надпісаў на цвёрдым матэрыяле, якое вывучаецца (таксама як і змест гэтых надпісаў) эпіграфікай, павінна стаць прадметам палеаграфіі. Тое ж самае гаварылася і аб берасталагіі. Такім чынам, падкрэслівалася важнае значэнне эпіграфічных і берасталагічных даных для вывучэння гісторыі пісьма. Сярод прац па ўсходнеславянскай кірылічнай эпіграфіцы ў першую чаргу вылучаюцца даследаванні Б. А. Рыбакова, С. А. Высоцкага, А. А. Мядынцавай, Т. У. Раждзественскай, якія змяшчаюць і матэрыял па беларускай эпіграфіцы. У галіне берасталагіі каштоўнымі з'яўляюцца назіранні і высновы, у прыватнасці, Л. П. Жукоўскай, А. А. Залізняка. Адною з найважнейшых высноў даследчыкаў з'яўляецца адзначэнне імі аб архаічнасці пісьма надпісаў на цвёрдым матэрыяле і бяросце, адставанні гэтага пісьма ў параўнанні з пісьмом на «традыцыйным» матэрыяле.

3. ПАХОДЖАННЕ ЛІТАРНА-ЛІЧБАВАГА СКЛАДУ КІРЫЛІЦЫ

3.1. ПАХОДЖАННЕ КІРЫЛІЧНАЙ АЗБУКІ

3.1.1. Канстанцін Філосаф і Мяфодзій

Праблема паходжання пісьма ў славян, час яго ўзнікнення і характар і сэння з'яўляецца адной з найбольш дыскусійных. Відавочна адно: з'яўленне пісьма неабходна разглядаць у сувязі з агульным сацыяльна-эканамічным, палітычным і культурным развіццём краіны.

Найбольш старажытным тыпам пісьма ў славян было пісьмо «чертов и резов», аб якіх пісаў у «Сказанні аб пісьменах» чарнарызац Храбр (канец IX–пачатак X ст.). Яго ўзнікненне адносіцца да II–IV ст. Гэта пісьмо ўключала невялікі і нестабільны ў розных славянскіх плямён набор прасцейшых знакаў ў выглядзе рысак («черты») і засечак («резы»). Відавочна, пісьмо «чертами» і «резами» выконвалася на цвёрдым матэрыяле: камені, дрэве, бяросце. У сувязі з гэтым варта адзначыць, што некаторыя вучоныя, выкарыстоўваючы параўнальнае мовазнаўства, прыйшлі да высновы, што дзеяслоў «пісаць» у многіх індаеўрапейскіх мовах першапачаткова меў значэнне прадрэпаваць, скрэбіць, пракрэсліваць, выціскаць, выразаць, высякаць, інакш кажучы, наносіць знакі шляхам паглыблення на цвёрдым ці пластычным матэрыяле. І толькі пазней ён атрымаў сучаснае значэнне. Паводле сведчання Храбра, з дапамогай такіх «чертов и резов» славяне чыталі і варажылі. Яны маглі служыць таксама для ліку, абазначэння святаў і інш.

Актыўнае развіццё гандлёвых і культурных сувязей славян з Візантыяй у VII–VIII ст., утварэнне славянскіх дзяржаў (дзяржава Сама ў 623 г., чэшская дзяржава Пшэмыславічаў у сярэдзіне VII ст. і інш.) спарадзіла неабходнасць у больш дакладным і складаным літарна-гукавым пісьме. Славяне запазычваюць на ўсходзе і поўдні грэчаскія, а на захадзе – грэчаскія і лацінскія літары і прыстасоўваюць іх да фанетыкі сваёй мовы. Для перадачы адмысловых гукаў славянскай мовы з грэчаскіх літар, відавочна, утвараліся спалучэнні; грэчаскія літары дапаўняліся літарамі з іншых пісьмовых сістэм. Так адбывалася фарміраванне пісьма, якое ўмоўна можна назваць пратакірыліцай. Гэта пісьмо фарміравалася на ўсёй тэрыторыі славян, якая знаходзілася пад уплывам Візантыі. Аналагічныя працэсы запазычвання і прыстасавання пісьма больш высокаразвітых суседдзяў характэрны і для іншых народаў. Грэкі запазычылі пісьмо ў фінікійцаў, этрускі і рымляне – у грэкаў і інш. Пратакірыліца развівалася ў розных варыянтах.

Аб існаванні пісьма ў славян пацвярджаюць пісьмовыя крыніцы. Вышэй ужо гаварылася аб звестках, якія прыведзены ў «Сказанні аб пісьменах» чарнарызац Храбра. Пасля прыняцця хрысціянскай рэлігіі (маецца на ўвазе прыняцце хрысціянства асобнымі дружынамі ці абшчынамі, а не афіцыйнае хрышчэнне дзяржавы), але задоўга да стварэння азбукі Канстанцінам Філосафам, славяне сталі пісаць лацінскімі і грэчаскімі літарамі, але карысталіся імі «без устроения», г. зн. без парадку і не дакладна. Шэраг літар для перадачы славянскай гаворкі адсутнічаў. Сапраўды, як піша чарнарызац Храбр, як пісаць словы «Бог», «юность» і інш., маючы на ўвазе, што літар, якія б перадавалі першыя гукі гэтых слоў не існавала.

Стварэнне ўпарадкаванай славянскай азбукі адносіцца да 862 г. ці 863 г. Гісторыя гэтай падзеі наступная. У першай трэці IX ст. шэраг зямель: Маравія, Славакія, частка Чэхіі, Малая Польшча, Лужыца, зямля бодрычаў, былі аб'яднаны князем Маймірам у адзіную Вялікамараўскую дзяржаву. У пачатку 830-х гадоў адбылося афіцыйнае хрышчэнне мараванаў. Створаная нямецкім духавенствам на тэрыторыі Вялікай Маравіі царкоўная арганізацыя была падпарадкаваная Баварскаму біскупству ў Пасау. Спачатку адносіны паміж Вялікамараўскай дзяржавай і Усходнефранкскім каралеўствам складваліся мірна. Аднак у сярэдзіне IX ст. Вялікая Маравія стала пашыраць свой уплыў на суседнія славянскія землі, што прывяло да вострага канфлікта з каралеўствам. У гэтай сітуацыі маравіцкі князь і знаць не маглі быць задаволены арганізацыйнай сувяззю маравіцкай царквы з баварскай царкоўнай правінцыяй Усходнефранкскага каралеўства, а нямецкае духавенства выклікала недавер.

У выніку вялікамараўскі князь Расціслаў накіраваў у Візантыю пасольства, афіцыйнай мэтай якога было запрашэнне ў Маравію біскупа, які б з'яўляўся адначасова і настаўнікам, для пропаведзі сапраўднай хрысціянскай веры. Такім чынам, гаворка ішла ў першую чаргу аб стварэнні ў Вялікай Маравіі самастойнай, незалежнай ад Баварыі, царкоўнай арганізацыі. Відавочна, трэба адмовіцца ад даволі пашыранай у навукова-папулярнай літаратуры думкі, згодна з якой мэтай пасольства

з'яўлялася імкненне атрымаць такіх місіянераў, якія былі б здольны прапаведваць хрысціянства на славянскай мове. Яшчэ ў канцы XIX–першых дзесяцігоддзях XX ст. былі знойдзены і даследаваны славянскія пераклады старанямецкіх малітваў VIII–пачатку IX ст., большасць з якіх уяўляе сабой запісы славянскіх слоў лацінскімі літарамі. Такім чынам, пропаведзь хрысціянства сярод мараванаў суправаджалася перакладам богаслужэбных тэкстаў на славянскую мову.

Існуюць розныя трактоўкі палітычнай падаплёкі пасольства Расціслава. Адно даследчыкі лічаць, што яно прывяло да заключэння мараўска-візантыйскага саюза, які быў накіраваны супраць Усходнефранкскага каралеўства і Балгарыі. На думку іншых даследчыкаў, мараўскае пасольства было накіравана ў Візантыю пасля разрыва балгара-франкскага саюза і ўстанаўлення саюзных адносін Барыса Балгарскага з Візантыяй. Яно не з'яўлялася варожым актам у адносінах да Балгарыі. Наадварот, устанаўліваючы кантакты з Канстанцінопалем, Расціслаў імкнуўся дабіцца збліжэння з яго новым саюзнікам – Балгарыяй. У залежнасці ад той ці іншай думкі існуюць розныя меркаванні адносна часу пасольства Расціслава ў Візантыю: называюцца 862 і 863 гг.

Як бы там ні было, імператар Міхаіл III і патрыярх Фоцій з пэўным разуменнем аднесліся да просьбы Расціслава. У якасці місіянераў было вырашана накіраваць у Маравію двух братоў Канстанціна Філасафа і Мяфодзія.

Канстанцін меў вопыт місіянерскай дзейнасці. Да таго ж браты паходзілі з г. Солунь (цяпер Салонікі), у ваколіцах якога пражывалі славяне. Жыхары горада свабодна гаварылі на славянскай мове.

Канстанцін Філасаф (прыблізна 826–869) і яго старэйшы брат Мяфодзіі (прыблізна 815–885) паходзілі з сям'і «друнгарыя пад стратыгам» (стратыг – найвышэйшая ваенная пасада ў Візантыі). На падставе ўскосных даных большасць вучоных лічыць братоў балгарамі.

У Канстанціна вельмі рана выявіліся незвычайныя здольнасці і цікавасць да філасофскіх і багаслоўскіх заняткаў. У вядомай школе ў Магнаўскім палацы Канстанцін набыў добрую адукацыю. Адным з яго настаўнікаў быў Фоцій, які ў далейшым двойчы займаў пасаду патрыярха. Канстанцін адмовіўся ад дзяржаўнай кар'еры і заняў месца патрыяршага бібліятэкара (хартафілакса) пры царкве Св. Сафіі. Фактычна ён выконваў функцыі першага патрыяршага сакратара. Праз пэўны час Канстанцін пакінуў гэту пасаду і пасля паўгадавога знаходжання ў манастыры заняў месца выкладчыка філасофіі. Канстанцін праявіў сабе як выдатны дыялектык, атрымаўшы бліскучую перамогу ў дыспуте з лідарам іканаборцаў былым патрыярхам Іаанам VII Граматыкам. З гэтага часу імператар Міхаіл III і патрыярх Фоцій сталі накіроўваць Канстанціна да суседніх народаў з мэтай пераканання іх у перавазе візантыйскага хрысціянства. Асабліва важнай з'яўляецца місія Канстанціна ў Хазарыю, якая адбылася прыблізна ў 860–861 гг. Па дарозе ў Хазарыю Канстанцін спыніўся ў Херсанесе (паўднёвы бераг Крыма). Там ён выявіў Евангелле і Псалтыр, якія былі напісаны «рускімі пісьменамі». Канстанцін сустрэў і чалавека, які гаварыў «па-руску», уступіў з ім у гутарку, а затым неўзабаве і сам стаў чытаць і гаварыць «па-руску».

Старэйшы брат Канстанціна Мяфодзіі з маладых год знаходзіўся на дзяржаўнай службе. Праслужыўшы каля 835–845 гг. правіцелем адной з падудадных абласцей Візантыі, якая была населена славянамі, ён пайшоў у манастыр.

Цікавая гутарка адбылася паміж Канстанцінам і імператарам з нагоды пасольства Расціслава. Канстанцін паведаміў, што рады ісці да мараванаў, але пры гэтым пацікавіўся: ці маюць яны «буки в язык свои», г. зн. ці маюць яны азбуку для сваёй мовы. Імператар адказаў, што спробы стварэння пісьма для славян рабіліся многімі, у тым ліку яго дзедам Міхаілам II (820–829) і бацькам Феафілам II (829–842), але беспаспяхова. Што ж тады можа зрабіць ён? Канстанціну было прапанавана самому распрацаваць азбуку, што і было зроблена.

З дапамогай Мяфодзія Канстанцін пераклаў на славянскую мову асноўныя богаслужэбныя кнігі. У 863 г. ці 864 г. абодва браты прыбылі ў Маравію, дзе павялі богаслужэнне на славянскай мове. Канстанцін і Мяфодзіі абралі сабе вучняў з ліку мараванаў, навучаючы іх славянскай азбуцы, перакладалі кнігі з грэчаскай мовы на славянскую.

3.1.2. Кірыліца і глаголіца

Стараславянскія рукапісы выкананы двума алфавітамі: кірыліцай (ад імя Кірыл, гэта імя Канстанцін прыняў пры пострыгу) і глаголіцай¹ (што ўласна і абазначае «азбука»).

Кірыліца і глаголіца амаль супадалі па алфавітна-літарным складзе. У XI ст. кірыліца мела 43 літары, глаголіца – 40 літар. У адрозненне ад кірыліцы ў глаголіцы прысутнічала літара «дзерв», пры дапамозе якой перадаваўся мяккі зычны «г». У глаголіцы не было літар, якія адпавядалі кірылічным «псі» (□), «ксі» (□), а таксама ётаваным «а» (□) і «е» (□). Відавочна, першапачаткова ў кірыліцы адсутнічалі два ётавання «юсы» (□ і □), а таксама ётавання «а» і «е» (не заўсёды сустракаецца нават у помніках першай паловы XI ст.). Літара «ук» («оу») спачатку ўспрымалася не як асобная літара, а як спалучэнне «о» і «у». Не было таксама і літары «шта», а гук «шт» перадаваўся пры дапамозе асобных літар «ш» і «т», якія пісаліся побач, а потым адзін пад другім (такое напісанне сустракаецца яшчэ ў рукапісах XI ст.). Значыць, першапачаткова кірыліца налічвала не 43, а 37 літар, а магчыма, і яшчэ менш. Відавочна, у пачатковым складзе глаголіцы прысутнічаў толькі адзін «малы юс» (у далейшым атрымаў значэнне і назву ётаванага «малога юса»), і толькі адзін «вялікі юс» (у далейшым атрымаў значэнне і назву ётаванага «вялікага юса»). Такім чынам, у першапачатковым складзе глаголіцы было не 40, а 38-39 літар.

Агульнымі для кірыліцы і глаголіцы з'яўляліся назвы літар і парадак размяшчэння літар у алфавітах. Што значна адрознівала дзве гэтыя азбукі, дык гэта форма літар. Для літар кірыліцы характэрна геаметрычна простая зручная для пісьма форма. Літары глаголіцы пабудаваны з вялікай колькасці графічных элементаў: рысак і пяцель. У адрозненне ад кірылічных літар, літары глаголіцы былі не падобныя да грэчаскіх літар. Праўда, можна заўважыць, што калі літары глаголіцы пазбавіць некаторых графічных элементаў, то яны будуць па сваёй форме вельмі падобныя да літар кірыліцы. Гэта звязана з тым, што адна з гэтых азбук аказала значны ўплыў на другую.

З 43 літар кірыліцы 24 былі запазычаны з грэчаскага ўстаўнога пісьма (унцыяла) з захаваннем іх графічнай формы: «а» («аз») =====, «в» («ведзі») =====, «г» («глаголь») =====, «д» («дабро») =====, «е» («есць») =====, «з» («зямля») =====, «и» («іжэ») =====, «і» =====, «к» («кака») =====, «л» («людзі») =====, «м» («мыслеце») =====, «н» («наш») =====, «о» («он») =====, «п» («пакой») =====, «р» («рцы») =====, «с» («слова») =====, «т» («цвёрда») =====, «ф» («ферт») =====, «х» («хер») =====, □ («амега») =====, □ («ксі») =====, □ («псі») =====, □ («фіта») =====, «у» (□ («іжыца») =====.

Астатнія 19 літар адсутнічалі ў грэчаскім пісьме і былі ўведзены для абазначэння адмысловых гукаў славянскай гаворкі: «б» («букі») =====, «ж» («жывеце») =====, s («зяло») =====, «оу» («ук») =====, «ц» («цы») =====, «ч» («чэрв») =====, «ш» («ша») =====, «щ» («шта») =====, «ъ» («ер») =====, «ы» («еры») =====, «ь» («ерь») =====, □ («яць») =====, «ю» (ётаванае «у») =====, □ (ётаванае «а») =====, □ (ётаванае «е») =====, □ («юс малы») =====, □ («юс вялікі») =====, □ («юс малы» ётаваны) =====, □ («юс вялікі» ётаваны) =====.

Амаль усе новыя літары былі размешчаны ў канцы кірылічнага алфавіта. Яны ўяўляюць сабой альбо запазычанні з іншых алфавітаў, альбо змяненні і злучэнні (спалучэнні) літар кірыліцы і грэчаскага пісьма.

Літары «цы», «чэрв» і «ша» былі запазычаны з яўрэйскага пісьма. У кірыліцы яны атрымалі форму, якая адпавядала яе графічным прынцыпам. Літара «ша» паходзіць з яўрэйскай (самарытанскай) ש («шын»); «цы» і «чэрв» – з яўрэйскай (самарытанскай) צ («цадэ»), якая ў сярэднявеччы вымаўлялася і як «ц», і як «ч». Зрэшты, «чэрв» мог паходзіць і з «цы» (А. І. Сабалеўскі).

Літара «б» («букі») з'яўляецца вынікам змянення аднаго з варыянтаў грэчаскай «β» (у грэкаў яна называлася «віта», бо стала абазначаць, як правіла, гук «в» і рэдка «б»). Літара «ж» («жывеце») была атрымана або 1) шляхам змянення аднаго з варыянтаў літары s (А. І. Сабалеўскі), або 2) шляхам падваення літары «зямля», якая была блізкай да «жывеце» па гукавым значэнні (В. А. Істрын)², або 3) дабаўлення да «х» цэнтральнай вертыкальнай рыскі (П. А. Лаўроў, Я. Ф. Карскі), або 4) дабаўлення

¹ Гэты тэрмін позні, стаў выкарыстоўвацца ў XIV–XVI ст.

² Аб блізкасці двзвюх гэтых літар можа сведчыць тое, што ў адрозненне ад іншых новых літар, «жывеце» не была вынесена ў канец алфавіта, а была пастаўлена амаль побач з «зямлэй».

да «х» літары «і» (С. А. Высоцкі). Літару s выводзяць з напісання грэчаскай «вау». Літара «ь», на думку адных вучоных, уяўляе сабой змяненне кірылічнага «і», а літары «ъ» і □ з'яўляюцца вынікам ускладнення «ь». Такое паходжанне «ъ» і □ пацвярджаецца блізкасцю графічнай формы і гукавога значэння гэтых літар, а часткова таксама «ъ» і □ (В. А. Істрын). Іншыя вучоныя схільны меркаваць, што «ь», «ъ» і □ паходзяць з «б» (І. В. Ягіч). «Юс малы» і «юс вялікі» уяўляюць сабой ускладненне аднаго з варыянтаў грэчаскай «альфы».

Частка новых літар была створана ў выніку злучэння літар кірыліцы і грэчаскага пісьма. Літара «ы» уяўляе сабой злучэнне «ь» і «і». Пабудова ётаваных літар адпавядала законам фанетыкі стараславянскай мовы. Названыя літары ўзніклі ў выніку злучэння «і» і літары, якая абазначае адпаведную галосную: □ («і»+«а»), □ («і»+«е»), два ётаваныя «юсы» («і»+адпаведны «юс»), «ю» («і»+«он»). Літара «ю» спачатку ўяўляла сабой, відавочна, злучэнне «і» і «ук» («оу»=«юу») з далейшым адпадзеннем «у» (Ё. Добраўскі). Магчымасць выкарыстання злучэння «і»+«о» для перадачы гук «ю» забяспечвалася тым, што гук «ё» у стараславянскай мове яшчэ адсутнічаў і таму наданне гэтаму спалучэнню гукавога значэння «ё» было немагчымым. Пры ўтварэнні названых літар «і» злучалася з наступнай літарай з дапамогай перакладзіны. Аднак спачатку апошняя адсутнічала.

Літара «ук» была атрымана шляхам злучэння «о» («он») і «у» («іжыцы»).

Літара «ш» («шта») узнікла як лігатурнае злучэнне «ш» («ша») і «т» («цвёрда»). Гэта злучэнне адлюстроўвала гукавое значэнне «щ» у стараславянскай мове, у якой яна, відавочна, вымаўлялася як «шт».

Цяжэй рашаецца праблема аб паходжанні форм літар глаголіцы. Найбольш пашыранымі з'яўляюцца наступныя тры гіпотэзы. Паводле першай з іх, глаголіца паходзіць з візантыйскага скарапіснага мінускула IX ст. (І. Тэйлар, І. В. Ягіч, В. М. Шчэпкін і інш.). Блізкай да гэтай з'яўляецца гіпотэза М. М. Дурнава, які лічыў, што глаголіца і кірыліца ўяўлялі сабой дзве разнавіднасці адной і той жа азбукі, якія, магчыма, былі створаны адначасова і адным чалавекам. Глаголіца прадназначалася для скарапіснага пісьма на пергамяне, а кірыліца для ўстаўнога пісьма пераважна на камені. Згодна з другой гіпотэзай (П. Я. Чарных, Е. М. Эпштэйн, Н. А. Канстанцінаў, І. А. Фігуроўскі і інш.), у аснове глаголіцы ляжыць нейкае пратаглаголічнае пісьмо, якое сфарміравалася ва ўсходніх славян эвалюцыйным шляхам у дахрысціянскі перыяд. Паводле трэцяй гіпотэзы, глаголіца з'яўляецца вынікам індывідуальнай творчасці. Адны даследчыкі (І. І. Сразнеўскі, А. І. Сабалеўскі, Я. Ф. Карскі і інш.) лічылі, што глаголіца была створана ў выніку індывідуальнай творчасці вучняў Канстанціна і Мяфодзія, якія распрацавалі глаголіцу ўзамен канстанцінаўскай кірыліцы. На думку Я. Георгіева, індывідуальным стваральнікам глаголіцы з'яўляўся Канстанцін, які паставіў перад сабой мэту распрацаваць не падобную да ўсіх існуючых азбуку. Паводле абодвух варыянтаў гіпотэзы, стваральнікі глаголіцы выкарыстоўвалі ў якасці асновы для яе распрацоўкі кірыліцу.

Найбольш старажытныя славянскія датаваныя надпісы выяўлены на тэрыторыі Балгарыі. Гэта надпіс 921 г. на сцяне скальнага манастыра ў с. Крэпча і надпіс 931 г. на глінянай пасудзіне з Праслава (былой сталіцы Балгарыі). Да канца IX–пачатку X ст. адносяцца надпісы, час узнікнення якіх устанаўліваецца па палеаграфічных даных і з паказанняў археалагічнага асяроддзя: надпісы з манастырскіх комплексаў у с. Раўна (Балгарыя) і с. Мурфатлар (Румынія) і інш. Гэтыя надпісы выкананы як кірыліцай, так і глаголіцай. У Плісцы (Балгарыя) на надмагільным камені з Вялікай базілікі выяўлены двухмоўны (грэка-славянскі) кірылічны надпіс канца IX–пачатку X ст. Адзін з найбольш старажытных кірылічных надпісаў паходзіць з тэрыторыі ўсходніх славян і змешчаны на гаршку з Гнездаўскага курганнага могільніка (Смаленская вобласць, Расія). Звычайна яго адносяць да першай чвэрці X ст.

Да найбольш старажытных рукапісаў, якія выкананы кірыліцай, адносяцца Савіна кніга, Супрасльскі рукапіс, Аркушыкі Ундольскага, кірылічная частка Рэйнскага евангелля першай паловы XI ст. і інш. Сярод найбольш старажытных глаголічных рукапісаў – Кіеўскія аркушыкі X ст., Заграфскае евангелле X–XI ст. і інш.

Да сённяшняга дня канчаткова не высветлена: якую з дзвюх азбук: кірыліцу ці глаголіцу стварыў Канстанцін Філасаф. Бясспрэчным з'яўляецца толькі тое, што Канстанцін распрацаваў толькі адну азбуку. Другая азбука магла з'явіцца толькі пасля смерці Канстанціна і Мяфодзія.

Пераважная большасць вучоных схільныя да думкі, што Канстанцін распрацаваў глаголіцу. Кірыліца ж узнікла ў канцы IX–пачатку X ст. у Балгарыі (Г. Добнер, В. І. Грыгаровіч, П. І. Шафарык,

І. В. Ягіч, В. М. Шчэпкін, А. М. Селішчаў, Л. П. Жукоўская і інш.). Большасць з іх верагодным стваральнікам кірыліцы называюць вучня Канстанціна Клімента Охрыдскага. Існуе іншы варыянт гэтай гіпотэзы, згодна з якой кірыліца сфарміравалася ў славян эвалюцыйным шляхам яшчэ ў даканстанцінаўскі перыяд на аснове грэчаскага пісьма, якое славяне ў выніку працяглых кантактаў з грэкамі паступова прыстасавалі да фанетыкі сваёй мовы. Канстанцін пазнаёміўся з гэтым пісьмом пад час сваёй паездкі ў Хазарыю і выкарыстаў яго як матэрыял для стварэння глаголіцы (У. Ф. Мілер, П. В. Галубоўскі, Я. Георгіеў, С. А. Высоцкі).

Прыхільнікаў гіпотэзы аб створэнні кірыліцы Канстанцінам менш. Паводле аднаго з яе варыянтаў (Ё. Добраўскі, І. І. Сразнеўскі, А. І. Сабалеўскі, Я. Ф. Карскі) Канстанцін Філасаф распрацаваў кірыліцу, а глаголіца была створана ў Маравіі пасля смерці Мяфодзія яго вучнямі. Падобная да грэчаскага пісьма кірыліца падвяргалася праследаванню з боку нямецкага духавенства, што паслужыла прычынай яе перапрацоўкі ў глаголіцу. Яшчэ ў канцы XVIII ст. быў абгрунтаваны і другі варыянт гэтай гіпотэзы, паводле якой глаголіца ўзнікла ў славян яшчэ ў даканстанцінаўскі перыяд як самабытнае славянскае пісьмо (Лінгарт і Антон). У 50-х гадах XX ст. гэта гіпотэза была адроджана, праўда, у іншым варыянце. Згодна з ім, пратаглаголіца сфарміравалася ва ўсходніх славян на аснове «черт и резов». Евангелле і Псалтыр, якія былі выяўлены Канстанцінам у Херсанесе, з'яўляліся помнікамі не кірылічнага, а пратаглаголічнага пісьменства. Пры распрацоўцы кірыліцы Канстанцін запазычыў з грэчаскага пісьма літары, якія перадавалі агульныя для стараславянскай і грэчаскай моў гукі, а з пратаглаголіцы – літары для тых гукаў, якія адсутнічалі ў грэчаскай мове. Пры гэтым літары пратаглаголіцы былі графічна перапрацаваны на грэчаскі ўзор (П. Я. Чарных, Н. А. Канстанцінаў, Е. М. Эпштэйн).

На думку В. А. Істрына, два гэтыя варыянты гіпотэзы лёгка аб'ядноўваюцца ў адзін. Вучоны лічыць, што пратакірыліца і пратаглаголіца маглі існаваць у славян яшчэ да прыняцця хрысціянства. Пасля таго, як Канстанцін пазнаёміўся ў Херсанесе з адной з разнавіднасцей дахрысціянскага пісьма (верагодней за ўсё з пратакірыліцай), ён перапрацаваў і сістэматызаваў гэту разнавіднасць, стварыўшы кірылічную азбуку. У перыяд праследавання кірыліцы ў Маравіі нямецкім духавенствам вучні Мяфодзія зрабілі спробу адродзіць пратаглаголічную разнавіднасць пісьма, таксама значна перапрацаваўшы, ускладніўшы першапачаткова больш простыя літары пратаглаголіцы. Але ў далейшым больш дасканалая кірыліца амаль выцесніла складаную і штучную глаголіцу.

Найбольш важнымі аргументамі на карысць стварэння Канстанцінам глаголіцы з'яўляюцца наступныя. 1) Самы старажытны рукапіс, які напісаны глаголіцай – Кіеўскія аркушыкі – мае заходнеславянскае паходжанне. У больш позні час глаголіца набыла найбольшае выкарыстанне ў заходніх (дакладней, у паўднёва-заходніх славян): у Харваціі і Далмаціі. Для мовы самых старажытных помнікаў глаголіцы характэрна вялікая колькасць маравізмаў і лацінізмаў. 2) Мова найстаражытнейшых помнікаў глаголічнага пісьменства больш архаічная ў параўнанні з найбольш старажытнымі помнікамі кірыліцы. 3) Глаголіца яўна мае штучнае паходжанне і з'яўляецца прадуктам індывідуальнай творчасці, у той час як кірыліца магла ўзнікнуць эвалюцыйным шляхам. 4) У рукапісе, які быў перапісаны ў Ноўгарадзе ў 1047 г. свяшчэннікам Упыром Ліхім (захаваўся ў спісе XV ст.), кірыліцай названа глаголічнае пісьмо. 5) У «Сціслым жыціі» Клімента Охрыдскага гаворыцца, што Клімент увёў літары, якія адрозніваліся ад канстанцінаўскіх. 6) У шэрагу крыніц паведамляецца, што Канстанцін распрацаваў «новую» азбуку. Між тым, слова «новае» у адносінах да кірыліцы мала падыходзіць, паколькі яна з'яўляецца змененым грэчаскім пісьмом.

В. А. Істрын разглядае гэтыя аргументы наступным чынам. 1) Да праблемы аб тым, якая азбука была створана Канстанцінам, доказы заходнеславянскага паходжання глаголіцы не маюць ніякіх адносін. Прыхільнікі гіпотэзы аб стварэнні кірыліцы Канстанцінам таксама не адмаўляюць заходнеславянскага паходжання глаголіцы. Прызнаючы, што глаголіца была створана ў Маравіі, яны толькі лічаць, што яе стваральнікам быў не Канстанцін, а адзін з вучняў Мяфодзія, які вярнуўся ў Маравію пасля смерці настаўніка. 2) Адкрыццё новых помнікаў кірыліцы і глаголіцы звужае прамежак паміж магчымым стварэннем дзвюх гэтых азбук да 50–60 год. За такія кароткі тэрмін стараславянская мова не магла змяніцца настолькі, каб на падставе гэтых змен можна было б з упэўненасцю меркаваць, якія з помнікаў з'яўляюцца больш старэйшымі. Архаічнасць мовы глаголічных помнікаў XI ст. можа быць растлумачана тым, што глаголіца ў XI ст. стала пераўтварацца ў архаічнае пісьмо, якое штучна захоўвалася нямногімі вучонымі кніжнікамі. 3) Штучнасць глаголіцы ў роўнай меры ўзгадняецца як з гіпотэзай аб стварэнні яе Канстанцінам, так і з

гіпотэзай аб стварэнні яе адным з вучняў Мяфодзія. Больш за тое, штучнасць глаголіцы нават больш зразумела, калі лічыць, што глаголіца была створана ва ўмовах праследавання кірыліцы з боку нямецкага духавенства як вымусова перапудова кірылічных літар з мэтай ліквідацыі іх падабенства з грэчаскімі літарамі. 4) Называнне ў рукапісу Упыра Ліхога кірылічнага пісьма глаголіцай з'яўляецца адзінкавым выпадкам, які супярэчыць шматвяковай славянскай традыцыі. Па гэтай прычыне яно можа быць палічана выпадковай памылкай ці самога Упыра Ліхога, ці аднаго з перапісчыкаў яго рукапісу. 5) Паведамленне ў «Сціслым жыці» Клімента Охрыдскага аб стварэнні Кліментам новых літар, якія адрозніваліся ад тых, што былі ўведзены Канстанцінам, трэба разумець як адзначэнне не стварэння новай азбукі, а хутчэй папаўнення азбукі Канстанціна новымі літарамі. Канстанцінаўская азбука складалася з 38 літар, а ў найбольш старажытных кірылічных помніках іх налічваецца 43. Магчыма, пяць недастаючых літар і былі ўведзены Кліментам Охрыдскім. 6) Кірыліцу можна назваць «новай» азбукай. Калі нават у першапачатковым складзе кірыліцы было 38 літар, то і ў гэтым выпадку 14 літар з 38, г. зн. амаль 40%, былі новымі, якіх не было ў грэчаскім пісьме.

На думку В. А. Істрына, найбольш пераканаўчымі з'яўляюцца доказы на карысць стварэння кірыліцы менавіта Канстанцінам. Вось толькі некаторыя з іх. Важнейшым сродкам культурна-палітычнага ўплыву было пашырэнне рэлігійнага вучэння, а пашырэнне амаль любой рэлігіі суправаждалася і адначасовым увядзеннем той сістэмы пісьма, якая была звязана з гэтай рэлігіяй. Так, заходняе хрысціянства заўсёды ўводзілася ў розных народаў разам з лацінскім пісьмом; мусульманства – разам з арабскім пісьмом і г. д. Не маглі быць выключэннем з гэтага правіла і візантыйская царква і яе пасланнік Канстанцін Філасаф, тым больш, што славяне ўжо даўно карысталіся грэчаскім пісьмом і нават прыстасоўвалі яго для перадачы сваёй гаворкі. Ва ўсіх спісах «Сказання аб пісьменах» чарнарызца Храбра канстанцінаўскія літары падзяляюцца на дзве групы: «ова убо по чину греческих письмен» і «ова же по словенстеи речи». Да кірыліцы такі падзел падыходзіць цалкам, для глаголіцы - у меншай ступені, паколькі амаль ўсе літары гэтай азбукі не падобныя да грэчаскіх.

Сённяшні ўзровень распрацоўкі праблемы аб паходжанні кірыліцы з-за адсутнасці вырашальных доказаў не дае магчымасці далучыцца да той ці іншай гіпотэзы.

3.2. ПАШЫРЭННЕ КІРЫЛІЦЫ НА ЗЕМЛЯХ УСХОДНІХ СЛАВЯН

Пісьмовыя крыніцы захавалі звесткі аб існаванні пісьма ва ўсходніх славян. Канстанцін Філасаф пад час свайго падарожжа ў Хазарыю «обрел» у Херсанесе Евангелле і Псалтыр, якія былі напісаны «рускімі пісьменамі» і нават чытаў знойдзеныя кнігі. У тэкстах дагавораў Алега з Візантыяй 911 г. і Ігара з Візантыяй 944 г. гаворыцца, што дагаворы павінны афармляцца «о двою харатью», адзін з якіх перадаваўся рускім паслам, другі – візантыйскаму боку. У дагаворы Алега 911 г. ёсць сведчанне аб пісьмовых завязчаннях. У дагаворы Ігара 944 г. паведамляецца, што рускія паслы і купцы з гэтага часу павінны прад'яўляць граматы, якія выдаваліся рускім князям і адрасаваліся на імя візантыйскага імператара. Дагэтуль сведчаннем асобы з'яўляліся залатыя (для паслаў) і сярэбраныя (для купцоў) пячаткі. У дагаворы 911 г. сказана, што Русь і Візантыя і ў больш даўнія часы спрэчныя праблемы вырашалі не толькі вусна, але і пісьмова. Помнікамі пісьменства з'яўляюцца і самі дагаворныя граматы 911 і 944 гг., якія, на думку некаторых вучоных, былі перакладзены з грэчаскай мовы прыблізна ў час фактычнага заключэння дагавораў. Аб напісанні на магіле імён памерлага руса і цара русаў апавядае арабскі падарожнік Ібн Фадлан, які пабываў на Волзе ў 920–921 гг. Арабскі географ Эль Масудзі (памёр у 956 г.) у творы «Залатыя лугі» пісаў аб выяўленым ім прароцтве, якое было напісана на камяні ў адным з «рускіх храмаў». Арабскі вучоны Ібн эль Недзім у працы «Кнігі роспісу навукам» (987) перадаў паведамленне пасла аднаго з каўказскіх князёў да князя русаў. Паводле гэтага паведамлення русы маюць пісьмена, якія яны выразаюць на дрэве (бяросце?). Ібн эль Недзім нават прыклаў узор гэтых пісьмёнаў. Біскуп Мерзенбургскі Цітмар (976–1018) сцвярджаў, што ў паганскім храме славян ён бачыў ідалаў, на кожным з якіх было напісана яго імя. Усе названыя аўтары прыводзяць урывачныя звесткі і не даюць узораў «рускага» пісьменства. Толькі Ібн эль Недзім узнавіў уласную замалёўку надпісу. Аднак гэты надпіс настолькі стылізаваны пад арабскае пісьмо, што расшыфраваць яго пакуль што не ўдалося.

Вырашальныя звесткі аб развіцці пісьма ва ўсходніх славян у X ст. змяшчае эпіграфічны матэрыял. Пісьмо упершыню з'явілася і стала развівацца на ўсходнеславянскіх землях у гандлёвай і дзяржаўнай сферах. Усе найбольш старажытныя эпіграфічныя помнікі пісьма звязаны з гандлем, транспарціроўкай віна ці духмяных рэчываў, зборам і размеркаваннем даніны, дзяржаўнай перапіскай. Такія помнікі выяўлены ў шматэтнічных старажытных гарадскіх і пратагарадскіх цэнтрах, якія мелі пастаянныя гандлёвыя і культурныя кантакты са Скандынавіяй, Хазарыяй, Візантыяй і Балгарыяй (Ноўгарад, Тмутаракань, Саркел, Смаленск). Збор даніны, яе рэалізацыя – знешні гандаль, не маглі існаваць без складанай сістэмы кантролю, уліку, г. зн. пісьма.

На поўдні і паўднёвым усходзе Старажытнай Русі (Тмутаракань, Саркел), а таксама і ў іншых рэгіёнах доўгі час выкарыстоўвалася грэчаскае пісьмо.

Пасля распрацоўкі кірылічнай азбукі, прыняцця кірылічнага пісьма ў якасці афіцыйнага і рэлігійнага ў Балгарыі (893) кірыліца эпізадычна стала пранікаць да ўсходніх славян, якія выкарыстоўвалі яе разам з грэчаскімі літарамі. Адначасовае выкарыстанне кірылічных і грэчаскіх літар рабіла гэта пісьмо «не устроенным». Да помнікаў такога пісьма, відавочна, трэба аднесці надпіс на гаршку з раскопках Гнёздаўскага кургана могільніка (першая чвэрць X ст.). Існуе мноства яго прачытанняў: «гороушна», «гороухца» і інш., але ніводнае з іх на цяперашні час не з'яўляецца дастаткова аргументаваным. Аднак бяспрэчна, што ўзноўленае на гаршку слова з'яўляецца вытворным ад таго ж караня, што і славянскае «горети». У пісьме гнёздаўскага надпісу ўжо былі «ша» ці «шта», аднак адсутнічалі глухія або насавыя або ётаваныя. З «не устроенным» пісьмом трэба звязваць і фрагмент надпісу другой паловы X ст. на ручцы амфары з Тмутаракані. Захаваліся тры суседнія літары: «...бат». Аб неўладкаванасці пісьма гэтага надпісу сведчыць прысутнасць кірылічнай «б» і адсутнасць канцавога глухога «ъ».

Сістэматычнае выкарыстанне кірыліцы ўсходнімі славянамі, відавочна, пачалося з 70-х гадоў X ст. У гэты час, калі існавалі цесныя ваенныя, гандлёвыя і культурныя сувязі з Балгарыяй, менавіта гэта краіна стала крыніцай пісьмовай традыцыі. Прыняцце кірылічнага пісьма ў дзяржаўную сферу магло мець месца яшчэ раней: пры княгіні Вользе, якая правяла рэформы па ўнутраным дзяржаўным уладкаванні, устанавленні пагостаў, данін і аброкаў. Першыя кірылічныя надпісы на тэрыторыі Старажытнай Русі адносяцца да 70-х гадоў X ст. і выяўлены ў Ноўгарадзе. Яны зроблены на замках-цыліндрах, якімі апячатваліся мяхі з сабранай данінай.

З афіцыйным прыняццем хрысціянскай рэлігіі ў 988 г. у Старажытнай Русі было прынята і кірылічнае пісьмо. Гэта пісьмо стала і пісьмом рэлігіі.

Ёсць падставы сцвярджаць аб суіснаванні ў розных рэгіёнах Старажытнай Русі XI–пачатку XII ст. розных варыянтаў кірылічнай азбукі. У 1969 г. у кіеўскім Сафійскім саборы выяўлена графіці азбукі з 27 літар, у якой для перадачы гукаў славянскай гаворкі прысутнічаюць толькі «б», «ж», «ш», «щ». У час археалагічных раскопак у Ноўгарадзе 1981 г. у сляях, якія датуюцца не пазней першай паловы XI ст., выяўлена берасцяная грамата з азбукай, якая налічвае 32 літары (грамата № 591). Галоўнай асаблівасцю гэтай азбукі з'яўляецца наяўнасць у ёй толькі аднаго «ъ» («ъ» адсутнічае), адсутнасць «щ», «ы», «ю» (яны маглі замяняцца адпаведна на «шт», «ы» ці «ь», □). Няма ў ёй таксама літар □, □, □, □, ётаваных «а» і «е» (якія маглі замяняцца адпаведна на «ф», «пс», «кс», «о», □, «е»). У пачатку азбукі прапушчаны «и», «і», «к». Цікава, што яшчэ раней, у 1969 г., у сляях пачатку XII ст. была знойдзена азбука (грамата № 460), у якой не было ўсіх тых жа літар, за выключэннем «ю».

Характэрнай асаблівасцю ранняй кірыліцы з'яўляецца выкарыстанне так званага «аднаеравага» пісьма, для якога ўласцівы дзве галоўныя графіка-арфаграфічныя асаблівасці: 1) амаль выключнае выкарыстанне адной літары для абазначэння рэдукаванага: альбо «ъ», альбо «ь»; 2) абмежаваны склад ётаваных літар. Прыкладам аднаеравага пісьма з выкарыстаннем аднаго толькі «ъ» з'яўляецца надпіс на камені Сафійскага сабора ў Полацку, які датуецца гадамі будаўніцтва гэтага сабора (50–60-я гады XI ст.): «Давыдь. Тоума. Микоула. Къпсьь. Тоума □ал(ь)».

Адзначаная нестабільнасць усходнеславянскай сістэмы пісьма на раннім этапе развіцця глумачыцца па-рознаму. На думку адных вучоных, у ёй адлюстроўваўся працэс гістарычнага фарміравання кірыліцы з грэчаскага пісьма (С. А. Высоцкі). Іншыя вучоныя мяркуюць, што гэта – вынік адаптацыі на ўсходнеславянскай глебе паўднёваславянскай сістэмы пісьма, якая паступова прыстасоўвалася да фанетычнай структуры ўсходнеславянскай мовы XI ст. (Т. У. Раждзественская).

3.3. ЛІЧБАВАЯ КІРЫЛІЧНАЯ СІСТЭМА ЁСХОДНІХ СЛАВЯН

Як і ў грэчаскім алфавіце, славянскія літары выкарыстоўваліся для абазначэння лічбаў. Пры гэтым дзевяць літар служылі для абазначэння адзінак (ад 1 да 9), дзевяць – для дзясяткаў (ад 10 да 90) і дзевяць – для сотняў (адсюль, дарэчы казачнае «трыдзявятае» царства). У глаголіцы адна літара абазначала «1000». У кірыліцы для абазначэння тысячы выкарыстоўваўся спецыяльны знак.

Асновай для фарміравання кірылічнай нумарацыі была грэчаская лічбавая сістэма, якая да пачатку II тыс. н. э. мела даволі шырокае распаўсюджанне ў свеце. Літары кірыліцы атрымалі ў асноўным тое лічбавое значэнне, якое было замацавана за імі ў грэчаскай лічбавай сістэме.

Нумарацыя ўсходнеславянскай кірыліцы была створана не штучна, а склалася гістарычна ў выніку практычнага выкарыстання ўсходнімі славянамі грэчаскай нумарацыі. Знаёмства з ёй адбылося, верагодна, тады, калі славяне выкарыстоўвалі для запісу сваёй гаворкі грэчаскія літары «без устроения».

Р. А. Сіманаў абгрунтоўваў палажэнне, што ў першапачатковай кірыліцы выкарыстоўвалася так званая іанійская лічбавая сістэма. Апошняя ўзнікла прыкладна ў V ст. да н. э. на базе грэчаскага 24-літарнага класічнага алфавіта з прыбаўленнем спецыяльных лічбавых знакаў «вау» («б»), «копы» («90») і «сампі» («900»). Гэта сістэма пастаянна захоўвала за літарай «альфа» – значэнне лічбы «1», «бэтай» – «2», «гамай» – «3» і г. д. да «сампі», якой абазначалася «900». Іанійская нумарацыя характарызуецца парадкам запісаў лічбаў па прыцыпе ўзрастання разрадных адзінак ад ніжэйшых да вышэйшых – справа налева.

Згодна з палажэннем Р. А. Сіманава (з якім у цэлым можна пагадзіцца) знакі, пры дапамозе якіх абазначалі «б», «90», «900», першапачаткова не ўваходзілі ў кірылічны алфавіт у якасці літар. Лічба «б» сустракаецца ў выглядзе грэчаскай унцыяльнай «вау»: s ці z. Лічба «90» абазначалася альбо пры дапамозе грэчаскай устаўной «копы»: □, альбо знака ===== (які ўмоўна можна назваць «паўчэрвем»). Форма лічбы «900» адпавядала грэчаскай «сампі» =====. Парадак запісаў лічбаў ад «11» да «19» ажыццяўляўся па формуле «дзясятка+адзінка».

Адным са шляхоў пранікнення іанійскай лічбавай сістэмы з'яўлялася развіццё балгарскай культуры. Але ёсць падставы сцвярджаць аб існаванні на ўсходнеславянскіх землях самастойнай і ўстойлівай традыцыі выкарыстання названай сістэмы яшчэ да пранікнення кірыліцы праз балгараў, у выніку непасрэдных кантактаў з Візантыяй яшчэ да распрацоўкі славянскай азбукі.

Пачынаючы з XII ст., кірылічная лічбавая сістэма развіваецца ўжо пад уплывам славянскай культуры. З гэтага часу для абазначэння лічбаў замест іанійскіх пачынаюць выкарыстоўвацца славянскія літары, замацоўваецца новы парадак запісаў лічбаў другога дзясятка.

У першай палове XII ст. для «б» замацоўваецца знак z, для «900» – графічна падобны да «сампі» □. Ранейшы парадак абазначэння лічбаў ад «11» да «19» змяняецца на іншы: паводле правіла «адзінка+дзясятка», г. зн. так, як вымаўляліся адпаведныя славянскія лічбнікі. У XV ст. z замяняецца на s, а □ – на «ц». У канцы XV–пачатку XVI ст. адбываецца замена «паўчэрва» на падобны па форме «чэрв» (гл. табл. 1–7).

Табл. 1.

Рэканструкцыя лічбавай сістэмы па грэка-балгарскіх надпісах VIII–пачатку X ст.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адзі нкі	Α	Β	Γ	Δ	Ε	Σ	Ζ	Η	Θ
Дзяс яткі	Ι	Κ	Λ	Μ	Ν	Ξ	Ο	Π	==
Сот ні	Ρ	Σ	Τ	Υ	Φ	Χ	Ψ	==	==

Табл. 2.

Лічбавая сістэма ў XI ст.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адзі	а	в	г	д	є	ѕ	==	н	θ

нкi									
Дзясяткі	i	к	л	м	н	□	о	п	==
Сотні	р	с	т	у	ф	х	□	□	==

Табл. 3.

Лічбавая сістэма ў XII ст.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адзінкі	а	в	г	д	е	z	==	н	θ
Дзясяткі	i	к	л	м	н	□	о	п	==
Сотні	р	с	т	у	ф	х	□	□	==ці □

Табл. 4.

Лічбавая сістэма ў XIII ст.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адзінкі	а	в	г	д	е	z	==	н	θ
Дзясяткі	i	к	л	м	н	□	о	п	==
Сотні	р	с	т	у	ф	х	□	□	□

Табл. 5.

Лічбавая сістэма ў XIV ст.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адзінкі	а	в	г	д	е	z	==	н	θ
Дзясяткі	i	к	л	м	н	□	о	п	==
Сотні	р	с	т	у	ф	х	□	□, □	□

Табл. 6.

Лічбавая сістэма ў канцы XIV–сярэдзіне XV ст.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адзінкі	а	в	г	д	е	z, s	==	н	θ
Дзясяткі	i	к	л	м	н	□	о	п	==
Сотні	р	с	т	у	ф	х	□	□, □	□, ц

Табл. 7.

Лічбавая сістэма ў канцы XV–пачатку XVI ст.

	1	2	3	4	5	6	7	8	9
Адзінкі	а	в	г	д	е	s	==	н	θ
Дзясяткі	i	к	л	м	н	□	о	п	ч
Сотні	р	с	т	у	ф	х	□	□, □	□, ц

Для абазначэння тысячы ў XI ст. выкарыстоўвалася касая рыска без перакрэслівання. З другой паловы XIII–XIV ст. параўнальна часта пачынае сустракацца знак у выглядзе рыскі з перакрэсліваннем ці патаўшчэннем (кропкай) пасярэдзіне == Аднак гэты знак зацвярджаецца толькі ў XV ст. З наступнага стагоддзя для абазначэння «1000» пачынае выкарыстоўвацца рыска з двума перакрэсліваннямі ===. Гэты варыянт ўпершыню з'явіўся ў XV ст. (у скорасце XVI ст. выкарыстоўваецца знак «1000» з адным перакрэсліваннем – такім чынам забяспечваўся больш хуткі тэмп пісьма).

Пасля тысячы лік ішоў цымамі – «10000», легіонамі – «100000», леодрамі – «1000000», воранамі – «10000000». Цыма абазначалася тымі ж знакамі, што і адзінкі, але толькі ў кругах =====; легіон тымі ж знакамі, але ў кругах з кропак =====; леодр – у кругах з прамяннёў ці косак =====; вораны

– у кругах з крыжыкаў =====. Заканчваўся кірылічны лік калодай – бясконцай лічбай, значэнне якога было вядома толькі Богу. Паходжанне назвы «калода», відавочна, звязана са старажытным вылічальным сродкам тыпу абака. Калода абазначалася тымі ж знакамі, што адзінкі, якія змяшчаліся ў дужках =====. Лік легіонамі вядомы ўжо ў XV ст., леодрамі і калодамі – у XVI ст., хаця хутчэй за ўсё, апошні існаваў ужо ў XV ст.

4. АГУЛЬНЫЯ ТЭАРЭТЫЧНЫЯ ПАЛАЖЭННІ

4.1. КЛАСІФІКАЦЫЯ ПІСЬМА

Выконваючы свае асноўныя функцыі – перадачу і захоўванне моўнай інфармацыі – пісьмо выкарыстоўваецца ў наступных асноўных сферах: царкоўнай, чытацкай і дзелавой. Прыналежнасць да сферы вызначае тып пісьма, якое падзяляецца на *царкоўнае, пісьмо чытальных кніг* (*scriptura libraria*) і *дзелавое* ці дыпламатычнае (*scriptura actuaria*). Царкоўнае пісьмо прадстаўлена ў богаслужэбных кнігах; пісьмо чытальных кніг – у кнігах, якія не прадназначалася для богаслужэння, г. зн. тых, якія задавальнялі пэўныя інтарэсы чытачоў; дзелавое – у афіцыйных дакументах.

Акрамя асноўных, розныя тыпы пісьма маюць асабліва варажаныя дадатковыя функцыі. Часта важна не толькі тое, што напісана, але як напісана. У царкоўным пісьме асабліва развіта сакральная функцыя. Пісьмо богаслужэбных кніг павінна было падкрэсліваць святасць тэкстаў, урычыстаць і важнасць самога дзеяння: богаслужэння. Другая функцыя гэтага пісьма – эстэтычная. Царкоўнае пісьмо павінна было адлюстроўваць царкоўнае характава, быць правільным як само духоўнае вучэнне. Так, напрыклад, у Атраміравым евангеллі 1056–1057 гг. пастаянна чаргуюцца дзве разнавіднасці пісьма. Тэксты евангельскіх чытанняў ці іх пачатковыя фразы напісаны буйным уставам, усё астатняе – назвы месяцаў і святаў, імёны святых, адсылкі – дробным і некалькі нядбайным пісьмом. Розніца паміж пісьмом праяўлялася і ў афармленні ініцыялаў: вялікія і старанна размалёваныя знаходзяцца ў пачатку евангельскіх чытанняў, меньшага памеру і не так старанна размалёваныя – у паказальніках да іх. Назіраючы за пісьмом богаслужэбных кніг, можна заўважаюць, што іх перапісчыкі пераходзяць з паўустава, г. зн. больш урачыстага пісьма, на скорасіс, г. зн. дзелавое пісьмо, там, дзе на змену асноўнаму тэксту, які чытаўся пры богаслужэнні ўголас, прыходзіць каментуючы ці даведачны матэрыял. Як бачна, пісьмо нават адной кнігі ў залежнасці ад зместу магло быць розным.

У адрозненне ад царкоўнага пісьма для пісьма чытальных кніг і дзелавога пісьма асабліва была характэрна практычная функцыя. Аднак характар «практычнасці» гэтых двух тыпаў пісьма быў розны. Пісьмо чытальных кніг было разлічана на самага шырокага чытача, дзелавое пісьмо – на кола асоб з пэўнай падрыхтоўкай. Друкаваныя кнігі беларускага асветніка Ф. Скарыны, якія адрасаваліся простаму люду, былі набраны шрыфтам, у аснове якога ляжала пісьмо чытальных кніг; друкары Статута ВКЛ 1588 г., які быў разлічаны ў першую чаргу для прадстаўнікоў улад рознага рангу, карысталіся шрыфтам, які імітаваў дзелавое – скарапіснае пісьмо. Пісьмо чытальных кніг можа быць не пазбаўлена эстэтычных і сакральных функцый, але гэтыя функцыі развіты меней, асабліва апошнія. Дзелавая сфера не патрабавала ад пісьма царкоўнай прыгажосці і правільнасці існуючага царкоўнага канона; хоць у ім і можа прысутнічаць эстэтыка, аднак своеасаблівае – дзелавое (розніца ў дадатковых функцыях праяўлялася не толькі ў асаблівасцях пісьма, але таксама ў мове, правапісе, а таксама дэкары, матэрыяле для пісьма і пераплёту рукапісаў).

Ступень выражанасці дадатковых функцый вызначае характар пісьма. У аснове царкоўнага пісьма – канон, правіла. Адсюль гістарычная назва графічнага віду гэтага пісьма: «*устав*» (са стараславянскай мовы перакладаецца як «канон», «правіла»). Іншая справа – дзелавое пісьмо. Гэта свабоднае пісьмо, якое ігнаруе існуючы канон. Дзелавое пісьмо шукае новыя, больш зручныя, формы. Пісьмо чытальных кніг не з'яўляецца такім кананічным, як царкоўнае, але яно і не такое дынамічнае, як дзелавое. Яно займае прамежкавае становішча паміж царкоўным і дзелавым пісьмом. Гэта спрошчанае, але стрыманае пісьмо.

Пісьмо не з'яўляецца статычнай формай. З развіццём дзяржавы, эканомікі, грамадства, культуры і адукацыі роля пісьма павялічваецца. З ростам попыту на пісьмовую прадукцыю пашыраюцца галіны выкарыстання пісьма, павялічваецца аб'ём пісьмовай прадукцыі. Гэта вядзе да з'яўлення скрыпторыяў пасадаў і ўстаноў, якія спецыялізуюцца на вытворчасці афіцыйных дакументаў, павелічэння агульнай колькасці пісцоў, з'яўлення іх прафесійнай праслойкі, росту колькасці скрыпторыяў, названых пасадаў і ўстаноў, школ і г. д. Усё гэта служыць фактарам развіцця пісьма і вядзе да ўдасканалення яго самога, а таксама сродкаў і тэхнікі пісьма.

Накірунак развіцця пісьма вызначаецца яго характарам. Царкоўнае пісьмо кансерватыўнае, яно менш падвержана развіццю. Развіццё ідзе ў накірунку пошуку часта не новых, а старых форм. І ў нашы дні можна сустрэць друкаваныя выданні кніг рэлігійнага зместу, шрыфты якіх стылізуюць старое кірылічнае пісьмо. У адрозненне ад царкоўнага дзелавое пісьмо шукае такія формы, якія б

давалі магчымаць максімальна паскорыць працэсы яго ўзнаўлення і чытання. Яно развіваецца ў накірунку *курсівізацыі* (лац. *cursiva* – бегчы). Дамінаванне прынцыпу паскарэння пісьма адлюстравана ў гістарычнай назве графічнага віду дзелавага пісьма: «*скораніс*». Графіка пісьма чытальных кніг прыстасоўваецца да навыкаў «сярэдняга» чытача.

Падкрэслім, што сакральная, эстэтычная і іншыя функцыі, з'яўляюцца дадатковымі. Гэта значыць, што не заўсёды ёсць строгая залежнасць графікі пісьма ад зместу і прадназначэння рукапісу. На пэўным этапе гісторыі пісьма перапісчыкі царкоўных і чытальных кнігі маглі выкарыстоўваць і дзелавае пісьмо. У гэтым заключаецца сутнасць агульнага гістарычнага развіцця пісьма.

4.2. ГРАФІЧНЫЯ ВІДЫ ПІСЬМА

Больш-меньш развітыя формы кожнага тыпу пісьма вызначаюць адпаведныя *графічныя віды*. Незалежна ад віду пісьмо павінна адпавядаць наступнаму патрабаванню: быць выразным. Выразнасць – галоўны прынцып пісьма любога віду¹.

Пісьмо кожнага віду падзяляецца на разнавіднасці: 1) «прыгожае», часта вычварнае, са старанна выпісанымі літарамі – *каліграфічнае* (καλός – прыгожы) ці складанае; 2) беглае, але памяркоўнае – *рэгуляванае* ці спрошчанае; 3) з хуткімі і спрошчанымі напісаннямі літар – *беглае* ці простае; 4) *змешанае*. У залежнасці ад тых ці іншых графічных норм яно можа характарызавацца стылявымі асаблівасцямі. Пісьмо можа быць выканана ўмелай (выпрацаванай) і няўмелай (нявыпрацаванай) рукой, быць старанным і нядабайным.

Графічны від царкоўнага пісьма развіваецца ў рамках адной культурна-рэлігійнай супольнасці. Гэтым абумоўлена блізкасць графічнага віду пісьма богаслужэбных кніг адной культурна-рэлігійнай супольнасці, але розных дзяржаў, а таксама лёгкасць успрыняцця, засваення, абмену і замацавання асаблівасцей названага пісьма ў межах згаданай супольнасці (незалежна ад дзяржаўных межаў). Паколькі чытальныя кнігі ў пэўнай, а спачатку ў значнай ступені мелі рэлігійны характар, пісьму чытальных кніг характэрны тыя ж якасці, праўда, у меншай ступені асабліва на позніх этапах. Дзелавае пісьмо развіваецца ў дзяржаўнай, дакладней унутрыдзяржаўнай сферы. Гэтым тлумачыцца адрозненне графічнага віду дзелавага пісьма адной дзяржавы ад графічнага віду дзелавага пісьма другой.

Для розных перыядаў развіцця пісьма можна гаварыць аб дамінаванні пісьмовай прадукцыі той ці іншай сферы, г. зн. дамінаванні таго ці іншага тыпу пісьма, а значыць, і яго графічнага віду. Незалежна ад таго ў дзяржаўнай ці рэлігійнай сферы ўпершыню з'явілася пісьмо (хаця, зрэшты, гэта магло адбыцца адначасова), першапачаткова дамінавала царкоўная пісьмова прадукцыя. Таму графічныя віды пісьма чытальных кніг і дзелавага пісьма павінны былі ўзнікнуць менавіта з графічнага віду царкоўнага пісьма.

З улікам пастаяннага росту колькасці афіцыйнай дакументацыі, а таксама чытальнай літаратуры з далейшым дамінаваннем дзелавага пісьма, а таксама пісьма чытальных кніг, трэба прызнаць, што генеральнай лініяй развіцця пісьма было яго паскарэнне.

4.3. ПРЫКМЕТЫ ПІСЬМА

Кірылічнае пісьмо (як і лацінскае) падзяляецца на маюскульнае і мінускульнае. *Маюскульнае* (ад лац. *maius* – вялікі) пісьмо – двухлінейнае, г. зн. усе літары займаюць прастору паміж дзвюма ўмоўнымі лінейкамі. *Мінускульнае* (ад лац. *minus* – малы) пісьмо – чатырохлінейнае, г. зн. частка літар займае прастору паміж чатырма такімі лінейкамі (альбо паміж першай і трэцяй, другой і чацьвёртай), прычым лініі, якія адыходзяць ад радковых літар уверх і ўніз (яны называюцца *вынаснымі элементамі*) з'яўляюцца састаўнымі элементамі гэтых літар, напрыклад: =====. Інакш кажучы, маюскул – гэта пісьмо вялікіх, мінускул – пісьмо малых літар.

¹ У сувязі з гэтым мэтазгодна адмовіцца ад выкарыстання ў адносінах да скарапіснага пісьма тэрміна «невывразнае пісьмо». Каліграфічны і рэгуляваны скоранісы – самыя выразныя разнавіднасці пісьма, якія пры пэўных навыках чытаюцца хутчэй, чым устаўное пісьмо і нават некаторыя разнавіднасці паўустаўнога.

Немагчыма адняць вынасныя элементы, напрыклад, у літарах «з», «р», «у», «ф», «ц», «ш» – яны страцяць сваю форму.

Разгледзім больш падрабязна асаблівасці маюскул на прыкладзе кірыліцы X–XI ст. Так, у адным з самых старажытных надпісаў цара Самуіла (993) у межах дзвюх лінеек выкананы «з», «р», «у», «ф», «х», «ц». Такім жа чынам выконвалася і «ш». Як рэлікт аналагічных напісанні захаваліся ў некаторых рукапісах XI–XII ст. («ц» – у Супрасльскім рукапісе, Аркушыках Ундольскага, часам у Савінай кнізе XI ст., Дабраміравым евангеллі XII ст., «ш» – у Аркушыках Ундольскага). Напісанне двухлінейных «р», «у», «ц» і «ш» сустракаецца ў помніках бытавога пісьма XI–XIII ст. (графіці Сафійскіх сабораў у Ноўгарадзе, Кіеве, у тым ліку ў графіці палачаніна Ваінега Журагавіча; графіці Спаскай царквы Спаса-Ефрасіньеўскага манастыра ў Полацку; Барысавых і Рагвалодавым камянях XII ст.). Асаблівасці размяшчэння літар паміж дзвюма лінейкамі і як вынік невялікі корпус «а», «р», «ц» і «ш» вызначаецца В. М. Шчэпкіным як «малы маштаб» гэтых літар. Такі маштаб, як мы бачым, з'яўляўся ўласцівым таксама і для «з», «у», «ф», «х».

«Малы маштаб» літар вызначаў іх *буйны памер* (у адваротным выпадку дыферэнцыруючыя элементы гэтых літар былі б не выразнымі). Названы маштаб падводзіў да *сіметрычнасці* іх частак. Групу сіметрыі ўтваралі: адначасова і па вертыкалі, і па гарызанталі часткі літар «ж» і «х»; па вертыкалі – часткі «д», «л», «м», «о», «п», «т», «ф», □, «ч», «ш», □, □, □, □; па гарызанталі – часткі «в», «е», «і», «и», «к», «с», магчыма, «а» (у выглядзе вертыкальнай прамой з вуглаватай ці паўкруглай петлямі). Адмысловай сіметрыяй характарызаваліся «н» і s, магчыма, «а» (у выглядзе нахіленай прамой з вуглаватай ці паўкруглай петлямі). Не з'яўляліся сіметрычнымі літары «б», «г», «з», «р», «ц», «у», «ь», «ь», □, □ (не ўлічваюцца дыграф «оу», а таксама ётаваныя літары, асобныя часткі якіх спачатку разглядаліся і выконваліся як асобныя літары). Між тым, часткі гэтых літар (ва ўсякім выпадку па вертыкалі) захоўвалі *суразмернасць*, г. зн. яны былі аднолькавымі па памерах. Яшчэ дзве якасці літар кірылічнага маюскул – *прамалінейнасць* і *прамое становішча на радку*.

Так, з дапамогай буйнога, сіметрычнага, суразмернага, прамалінейнага і прамога, інакш кажучы *геаметрычнага* маюскул падкрэслівалася не толькі сакральнасць кірылічнай азбукі (сакральны характар уласцівы амаль для ўсіх пісьмовых сістэм у пачатку іх функцыянавання), але і асноўнае на ранніх этапах – царкоўнае – прызначэнне пісьма.

На практыцы ранняя кірыліца не заўжды адпавядала некаторым з названых якасцей: часткі літар не заўсёды былі сіметрычнымі і суразмернымі. Гэтыя якасці былі свайго рода ідэалам, які часта цяжка дасягнуць у пісьме, што зроблена ад рукі на розным матэрыяле.

Далейшая эвалюцыя пісьма – гэта далейшы адыход ад данага ідэала, прычынай чаго служыць прыстасаванне пісьма да аб'ектыўных умоў развіцця.

Развіццё пісьма праяўляецца ў шэрагу яго прыкмет. Частка з іх ужо ўстаноўлена: літары, якія пішуцца ў больш, чым дзве лінейкі, і іх колькасць; пераважная працягласць рухаў п'яра – вышыня (памер) і прапорцыі літар пісьма; сіметрычнасць; суразмернасць; прамалінейнасць; вугал нахілу. Вызначым іншыя прыкметы пісьма.

Вызначэнню прыкмет кірылічнага пісьма садзейнічаюць распрацоўкі ў галіне лацінскай палеаграфіі. Літары лацінскага алфавіта пабудаваны па тых жа прынцыпах, што і кірылічныя (лацінскае і кірылічнае пісьмо маюць агульнае паходжанне: абодва ўзыходзяць да грэчаскага пісьма).

У 30–50-я гады XX ст. французскімі палеографамі Ж. Малонам, Ш. Перам, Р. Марышалем былі вылучаны наступныя прыкметы, якія павінны ўлічвацца пры вывучэнні пісьма. 1) *Форма літары* – яе знешні выгляд. 2) *Вугал пісьма* – становішча, у якім знаходзіцца інструмент пісьма ў адносінах да накірунка радка. 3) *Дукт* – паслядоўнасць, з якой пісец узнаўляў складовыя элементы літар, і накірунак, у якім ён іх пісаў: па гарызанталі і вертыкалі (само паняцце і тэрмін быў уведзены італьянскім палеографам Д. Батэлі). 4) *Модуль* – памеры літары: шырыня і вышыня, прычым у літарах з верхнімі і ніжнімі вынаснымі элементамі вышыня разумеецца ў адносінах да сярэдняй часткі (корпуса) літары. 5) *«Вага»* (poida) *пісьма*. Ж. Малон выкарыстоўваў гэты тэрмін для характарыстыкі пісьма «цяжкага», г. зн. «тлустага», якое зроблена мяккай падатлівай прыладай пісьма, ці «лёгкага», якое выканана жорсткай, непдатлівай прыладай. На думку Ж. Малона, трэба ўлічваць таксама матэрыял, на якім пісалі (папірус, пергамін, папера), форму рукапіснага помніка (сувой ці кодэкс) і яго змест, так званыя «унутраныя характэрныя рысы».

Прыведзеныя прыкметы ляглі ў аснову метадыкі, якую Ж. Малон выкарыстоўваў пры вывучэнні познерымскага пісьма. Сёння яна апрабавана з пэўным удакладненнем і дапаўненнем пры аналізе

сярэднечнага лацінскага пісьма і пісьма новага часу
Раманава, Л. І. Кісялёва, У. М. Малаў, Н. М. Якавенка).

(А. Дз. Люблінская, В. Л.

Л. І. Кісялёва апрача названых прыкмет прапанавала ўлічваць таксама *прапорцыі літар*. Больш за тое, яна зрабіла істотнае ўдакладненне: «цяжкое» ці «лёгкае» пісьмо можа быць зроблена адной і той жа прыладай для пісьма, напрыклад, пяром з рознай формай завастрэння: пяро з шырокім прамым канцом ці канцом, які зрэзаны наўскос справа ці злева дае «цяжкое» пісьмо; пяро з востра завастрым канцом – «лёгкае» пісьмо.

В. Л. Раманава адзначыла, што пры аналізе, у прыватнасці, кніжнага гатычнага пісьма трэба прымаць пад увагу таксама і *суадносіны паміж памерамі літары і сукупнасцю усіх даных, якія характарызуюць яе становішча на старонцы* (фармат кнігі, размяшчэнне тэксту: у адзін, два слупкі; адлегласць паміж радкамі і словамі, размяшчэнне літар на радку – свабоднае ці цеснае). Для зручнасці супастаўлення пісьма кніг розных фарматаў памеры літар даследчыца прапанавала разглядаць не толькі як абсалютную – у міліметрах, але і як адносную велічыню, г. зн. вышыню літар без уліку верхніх і ніжніх вынасных. Вялікае значэнне

В. Л. Раманава надавала такой графічнай характарыстыцы, як *адносіны вынасных да корпуса літар*, паколькі ў ім праяўляецца асноўны прынцып пабудовы літар: мінускулярны ці маюскулярны.

Істотнае значэнне мае шэраг прыкмет пісьма, якія прыведзены ў «Кадзікалагічным апытальніку» (складальнік – французскі палеограф Ж. Уі ў супрацоўніцтве з Э. Арната).

Дасягненні сучаснай палеаграфіі, а таксама сумежных навук (у тым ліку судова-медыцынскай экспертызы пісьма) даюць магчымасць павялічыць пералік прыкмет пісьма. Поўны пералік выглядае наступным чынам.

1) *Тэмп руху*. Тэмп руху можа быць марудным, сярэднім і хуткім. Для маруднага тэмпу ўласціва невялікая безадрыўнасць рухаў, для хуткага – большая безадрыўнасць рухаў пры выкананні і злучэнні элементаў літар і саміх літар. Сярэдні тэмп займае прамежкавае становішча паміж марудным і хуткім тэмпамі.

2) *Вага*. «Цяжкое» пісьмо характарызуецца тлустымі лініямі, «лёгкае» – тонкімі ці вельмі тонкімі (валоснымі).

3) *Пераважная працягласць рухаў пяра – вышыня (памер) і прапорцыі літар*. У залежнасці ад вышыні корпуса літар пісьмо падзяляецца на: а) буйное, калі вышыня корпуса літар складае 4 мм і болей; б) сярэдняе, калі вышыня корпуса літар раўняецца 2–3 мм; в) дробнае, калі вышыня корпуса літар складае не больш 2 мм. У залежнасці ад прапорцый літар адрозніваюць: а) вузкае (сціснутае) пісьмо, калі вышыня корпуса літар большая за іх шырыню; б) сярэдняе, калі вышыня літар прыкладна раўняецца іх шырыні; в) шырокае, калі вышыня літар меншая за іх шырыню, іх суадносіны больш 1.

4) *Сіметрычнасць літар*.

5) *Суразмернасць літар*.

6) *Літары і іх варыянты, якія выконваюцца ў больш, чым дзве лінейкі, і іх колькасць* (у сярэдзіне радка).

7) *Вугал нахіла*. Гэта прыкмета характарызуе накірунак згінальных рухаў пальцаў пры выкананні асноўных элементаў літар і саміх літар. Накірунак такіх рухаў можа быць зверху ўніз вертыкальна да лініі пісьма, калі падоўжаныя восі літар размяшчаюцца вертыкальна ў адносінах да лініі пісьма (пісьмо без нахілу ці прамое пісьмо), зверху ўніз справа налева (нахіл пісьма ўправа), зверху ўніз злева направа (пісьмо з левым нахілам).

8) *Агульная (пераважная) форма рухаў пяра*. У залежнасці ад формы рухаў пісьмо падзяляецца на вуглавата-прамалінейнае, калі пераважаюць прамалінейныя рухі; акруглае, калі пераважаюць крывалінейныя рухі; і змешанае, калі прамалінейныя і крывалінейныя формы рухаў чаргуюцца.

9) *Звязнасць рухаў*. Звязнасць – выкананне непарыўным рухам пяра пэўнай колькасці літар. Пісьмо падзяляецца на а) безадрыўнае, калі непарыўным рухам выконваецца 5–6 літар і больш; б) сярэдняй звязнасці, калі непарыўным рухам выконваецца 3–4 літары; в) адрывістае, калі непарыўным рухам выконваецца 1–2 літары; г) незвязнае, калі асобныя літары выконваюцца незвязнымі рухамі пяра.

10) *Дукт*.

11) *Форма рухаў пяра пры напісанні і злучэнні элементаў літар і саміх літар паміж сабой*. У сваім спалучэнні прамалінейныя рухі даюць вуглаватую форму (вуглы, трохвугольнікі, ламаныя

лінії); кривалінейныя – дугавую, петлявую, кривую (авальную) і звільстую формы. Некаторыя элементы літар могуць выконвацца адначасова спалучэннямі як прамалінейных, так і кривалінейных рухаў. У пісьме разглядаюцца формы рухаў а) пры выкананні асноўных элементаў корпуса літар (можа быць прамалінейнай, вуглаватай, дугавой, петлявой, звільстай); б) верхніх вынасных элементаў, напрыклад, «ж», «з», «ъ» і інш. (можа быць прамалінейнай, вуглаватай, дугавой, петлявой, звільстай і нават спіралепадобнай); в) ніжніх вынасных элементаў у літарах, напрыклад, «з», «р», «ц» і інш. (можа быць прамалінейнай, вуглаватай, дугавой, петлявой, звільстай); г) пяцель, з якіх складаецца корпус пятлістых літар, напрыклад, «б», «в», «р», «ь» і інш. (можа быць дугавой, вуглаватай, кривой). Форма рухаў пры злучэнні элементаў літар і саміх літар можа быць вуглаватай, петлявой і інш.

12) *Тып злучэння рухаў пры напісанні элементаў літар і саміх літар.* Існуюць наступныя тры тыпы злучэння рухаў: А) прымыкаючы: кожны элемент літары і кожная літара напісана самастойным незвязным рухам п'яра. Б) прамежкавы (звязны): калі літара складаецца больш чым з двух элементаў, то адны элементы напісаны безадрыўна, іншыя – з прамежкамі; В) безадрыўны (звязны): а) усе элементы літары пішуцца безадрыўным рухам п'яра; б) літары злучаюцца таксама безадрыўным рухам п'яра.

13) *Колькасць рухаў (прыёмаў) пры напісанні элементаў літар і саміх літар.* Пры падліку колькасці рухаў ўлічваецца наяўнасць дадатковых элементаў, якія ўводзяцца ў літару.

14) *Форма літары.*

15) *Варыянтнасць літар.*

16) *Характар і колькасць скарачэнняў – абрэвіатур, лігатур, вэнзеляў і вынасных літар – у асноўным тэксце.* Абрэвіатуры падзяляюцца на наступныя віды: 1) *кантракцыя* (per contractionem) ці сцяжэнне і 2) *суспенсія* (per suspensionem) ці ўсячэнне. Пры кантракцыі выкідаліся літары ўнутры слова; пры суспенсіі – літары ў канцы слова¹. У словах, якія скарачаліся шляхам кантракцыі, маглі выкідацца ўсе галосныя; галосныя і зычныя; усе літары, акрамя першай і апошняй.

Абавязкому скарачэнню падлягалі словы, якія выражалі рэлігійныя паняцці: *nomina sacra* («свяшчэнныя імёны»): «Гъ» («Господь»), «Снь» («Сынъ»), «прркъ» («пророкъ») і інш. У адной крыніцы адзначаецца, што менавіта павінна было скарачацца і пісацца «прикровенно», г. зн. скарачана пад тытлай. Так, згодна з ёй скарачана неабходна было пісаць, напрыклад, імя Ісуса Хрыста і «солнце праведное», а сонца як фізічны аб'ект, а таксама імёны паганскіх багоў і «благ земных» належыла «не покрываць», а пісаць «складом», г. зн. цалкам, без скарачэнняў. Праўда, на практыцы скарачэнню падлягалі і тыя словы, якія не мелі рэлігійны сэнс, аднак корань якіх выкарыстоўваўся ў словах з гэтым сэнсам, напрыклад, у некаторых імёнах і прызваннях (напр.: «С(вя)тослав», С(вя)тоша»).

Існуе некалькі думак адносна паходжання кантракцыі. Нямецкі палеограф Л. Траубе пісаў аб яе сакральным паходжанні. На яго думку, гэты від скарачэння прыйшоў з яўрэйскага пісьменства, у якой імя Бога перадавалася пры дапамозе чатырох літар, так званую «тэтраграму» (поўнае імя Бога маглі ведаць толькі свяшчэннікі). Пры перакладзе Бібліі на грэчаскую мову напісанне з чатырох літар спачатку захоўвалася. Аднак найбольш пашыраным стала перадача гэтага імя пры дапамозе кантракцыі «ΘС» (ΘΕΟΣ – Бог) і «КС» (ΚΥΡΙΟΣ – Гасподзь). Па гэтым узору былі створаны кантракцыі «ΙΗΣ» і «ΧΡС» і інш. Рыска над гэтымі словамі не была знакам скарачэння – так рабілася падкрэсліванне, якое прыцягвала да «свяшчэннага слова» асаблівую ўвагу. Некаторыя даследчыкі аспрэчылі меркаванне Л. Траубе. Рутберг адзначаў, што *nomina sacra* з'явіліся спачатку ў тэксце Евангелля і толькі потым сталі выкарыстоўвацца пры перапісцы кніг Старога завета. Ён лічыць, што прататыпам *nomina sacra* з'яўлялася скарачаная форма імя імператара ў грэчаскім курсіве. Паап адзначаў, што «свяшчэнныя імёны» фарміраваліся павольна і паступова; побач са скарачанымі формамі вельмі доўга суіснавалі і поўныя.

Як бы там ні было, найбольш раннія паўднёваславянскія і ўсходнеславянскія кірылічныя помнікі адлюстроўваюць менавіта сакральны характар кантракцыі. Гэта праяўляецца, у прыватнасці, у строгай, кананічнай форме старажытнай *тытлы* – знака, які ставіўся над словам, што падвяргалася кантракцыі: у асноўным у выглядзе прамой з дзвюма ніжнімі засечкамі па краях =====. У той жа час, тытлы, якія ставіліся над суспенсіямі і вынаснымі літарамі (выконвалі практычную функцыю), мелі

¹ Суспенсія выкарыстоўваецца і сёння, напрыклад: г. – год, м – метр і г. д.

больш «свабодную» форму: у выглядзе двухскатнага даху, прамой, крыху выгнутай прамой, раўнабаковай дугі.

Суспенсія, відавочна, з самага пачатку служыла практычным задачам: з яе дапамогай эканомілі месца на радку, прычым за кошт тых слоў, якія не адносиліся да кананічнага тэксту (у загалюках, паказальніках евангельскіх чытанняў і інш.) ці вырашалі праблему завяршэння радка на галосную, калі перанос слова быў немагчымым ці немэтазгодным (радок заўжды павінен быў заканчвацца на галосную літару).

Пры такім прыёме скарачэння, як вынас літар над радком (*per litteras suprascriptas*), літара пераносілася з радка ў прастору над радком (паміж радком). Да скарачэнняў адносяцца лігатуры і вензелі. *Лігатура* – спалучэнне дзвюх і болей літар, якія мелі адну агульную аснову (мачту ці перакладзіну), напрыклад: ===== (=====). *Вензель* складаецца з перасячэння адной літары іншай (паводле вызначэння В. М. Шчэпкіна), напрыклад: ===== (=====).

Вынасныя літары толькі эканомілі плошчу радка за кошт міжрадкавай прасторы, усе астатнія тыпы скарачэнняў – абрэвіятуры, лігатуры і вензелі – апрача гэтага таксама і паскаралі пісьмо.

17) *Сістэмы памежных сігналаў*. Памежныя сігналы служаць для размежавання адзінак тэксту (слоў). Яны падзяляюцца на «графемныя», «аграфемныя» і «неграфемныя». У якасці графемных памежных сігналаў выступаюць графічныя варыянты літар; вынас літар над радком; безадрыўныя напісанні літар. У лік аграфемных памежных сігналаў уваходзяць графемы, якія страцілі ўласцівасць большасці графем адпавядаць гуку і выконваюць выключна функцыю памежных сігналаў. Да неграфемных памежных знакаў адносяцца прабелы (апрошы), кропкі, коскі (пераважна не знакі прыпынку), розныя надрадкавыя знакі.

Памежны сігнал з'яўляецца станоўчым, калі ён адзначае наяўнасць мяжы паміж словамі, адмоўным, калі знаходзіцца ўнутры слова і абзначае адсутнасць мяжы паміж словамі.

Паходжанне прыёму вынасу літар над радком да канца не высветлена. Аднак можна заўважыць, што ў найбольш старажытных помніках гэты прыём выкарыстоўваўся ў спалучэнні з кантракцыяй, напрыклад, «м(и)л(о)ть», «вл(а)л(ы)ко», а таксама ў тых выпадках, што і суспенсія, у спалучэнні з ёй: у канцы радка, напрыклад: «ре^ч(е)». Такім чынам, трэба меркаваць, што ў першым выпадку вынас літары дапамагаў правільна прачытаць скарачанае слова (часта доўгае), у другім, як і суспенсія, служыў меце вырашэння праблемы завяршэння радка на галосную літару.

На вынасных літарах як памежных сігналах трэба спыніцца больш падрабязна. Усё, што сказана аб вынасных літарах вышэй, адносіцца да іх перашапачатковай функцыі. У далейшым прыём вынасу літар мог выкарыстоўвацца самастойна, г. зн. без спалучэння з кантракцыяй і суспенсіяй. У літаратуры часам сцвярджаецца, што ён паскараў пісьмо. Аднак не трэба нават рабіць эксперымент, каб пераканацца, што адзначаны прыём не толькі не паскараў, але толькі запавольваў пісьмо. Значыць, яго прызначэнне заключаецца не ў гэтым. У той жа час, можна назіраць наступную заканамернасць: *выкарыстанне вынасных літар спынілася тады, калі пачаў панаваць такі памежны сігнал, як безадрыўнае напісанне*. Гэта служыць галоўным аргументам на карысць таго, што вынасныя літары на наступным этапе свайго развіцця выкарыстоўваліся ў якасці памежных сігналаў (яшчэ адна функцыя вынасных літар – эканомія плошчы радка).

У працэсе чытання вынасныя літары служылі спачатку, як правіла, станоўчымі памежнымі сігналамі канца слова, у далейшым, праўда радзей, таксама і адмоўнымі памежнымі сігналамі, г. зн. абазначалі адсутнасць мяжы паміж словамі.

Надрадкавыя знакі падзяляюцца на наступныя групы. 1) Знакі скарачэння (абрэвіатур і вынаса літар): *тытла* (τιτλος) і яго варыянты: узмёт =====, пакрыццё =====, смычэц =====. Тытлам пакрываліся скарачаныя словы, а таксама літары, якія выносіліся над радком. 2) Знакі славеснага прыступа ці *спірытусы*: псіла (ψιλή) – тонкае прыдыханне (*spiritus lenis*) =====, дасія (δασέα) – густое прыдыханне (*spiritus asper*) =====. Гэтыя знакі ставіліся над пачатковай непрыкрытай галоснай і непрыкрытай галоснай ў сярэдзіне слова. Магчыма, імі таксама абазначалася ётацыя. У позніх рукапісах згадваецца знак пад назвай звацельца (звацельніца, звацельнае), які ставіўся над першым складам. Ва ўсіх пералічаных функцыях выкарыстоўвалася кропка ці дзве кропкі. 3) Знакі складападзелу ці знакі, якія замяняюць літары, што адсутнічаюць: апостраф: ’, паэрык (ерак, ерчык, ерціца), які ставіўся замест «ъ» ці «ь» =====. Гэты знак мог мець розныя формы. 4) Знакі слоўнага націску: *оксія* ці *акўт* (*acutus*) – востры націск =====, *варыя* ці *гравіс* (*gravis*) – цяжкі націск =====, *камора* ці перыспамена, ці цыркумфлэкс (*circumflex*) =====. У позніх рукапісах знак акута з

папярэднім спірытусам (*spiritus lenis*), якія ставіліся над пачатковай непрыкрытай галоснай, мелі назву ісо (ісць). Знак гравіса з папярэднім спірытусам (*spiritus lenis*), якія ставіліся над канцавым ці перадапошнім галосным, называецца апостраф. 5) Знакі колькасці (даўгаты і кароткасці): *кендэма* ці двайная варыя, ці двайны гравіс =====; двайная оксія ці *двайны акут* =====; макра ці лонга (*longa*), ці *доўгі заўлак* =====; *перавернутая камора* ці врахія, ці брэвіс =====¹.

Надрадковыя знакі маглі быць як станоўчымі, так і адмоўнымі памежнымі сігналамі.

У лік надрадковых знакаў, якія выконвалі функцыі памежных сігналаў, не ўваходзяць знакі, якія ставіліся над пэўнымі літарамі. Іх трэба разглядаць як складовыя элементы гэтых літар.

Усе пералічаныя прыкметы ўзаемазвязаны паміж сабой. Змяненне асобных груп прыкмет гаворыць аб змяненні іншых.

Істотныя змены ў прыкметах даюць магчымасць гаворыць аб змене графічнага віду пісьма.

4.4. ТЭХНІЧНЫЯ ПРЫЁМЫ ВЫКАНАННЯ ПІСЬМА

Пры вывучэнні пісьма вядзецца ўлік тэхнічных прыёмаў яго выканання. Гэтыя прыёмы вызначаюцца спосабам трымання матэрыялу і прылад для пісьма, асаблівасцямі карэгіравання апошніх.

Так, напрыклад, матэрыял для пісьма можна трымаць на каленях («каленнае пісьмо»), а можна перанесці яго на высокую трывалую паверхню. Гэта паверхня можа знаходзіцца гарызантальна ці пад нахілам. Каленнае пісьмо забяспечваецца пераважна рухам пальцаў, пісьмо на высокай трывалай паверхні – рухам пальцаў і краю далоні. Рух пальцаў дае магчымасць узнаўляць літары; удзел у руху краю далоні – не толькі ўзнаўляць літары, але і звязваць іх. Першы тып руху бельгійскі фізіёлаг Х. Калеварт называе «накрэслівальным» (*inscriptive*), другі – «звязным» (*cursive*).

Х. Калеварт вызначыў тры асноўныя і чацьвёрты камбінаваны тыпы трымання пяра. 1) «Салідарны» (*solidaire*). Пяро прыціснута да прамых фалангаў указацельнага пальца паміж вялікім і ўказацельным і прыводзіцца ў дзеянне рухамі фалангаў пальцаў. 2) «Ламаны» (*brisé*). Указацельны палец мае зменены профіль. 3) «Фіксаваны» (*fixé*). Апошняя фаланга ўказацельнага пальца нерухомая, пяро і другая фаланга ўказацельнага пальца ўтвараюць вугал. Вялікі палец знаходзіцца насупраць апошняй фалангі ўказацельнага. 4) «Камбінаваны» (*combiné*). Фалангі ўказацельнага пальца ўтвараюць над пяром плаўную дугу, канец апошняй фалангі спакойна ляжыць на пяры. Гэты тып можа вар'іраваць і набліжацца да аднаго з названых вышэй тыпаў. «Камбінаваны» тып можа быць класіфікаваны як нармальны і з'яўляецца найбольш пашыраным у цяперашні час.

Пры «салідарным» тыпе трымання пяро ўтварае прамалінейныя і падоўжаныя рысы. «Ламаны» тып дае прама пастаўленае пісьмо, формы некаторых літар спрошчаны. «Фіксаваны» тып узнаўляе нахіленае ўправа пісьмо.

У Італіі ў XVI ст. пяро трымалі двума пальцамі з апорай на трэці, у Францыі – трыма пальцамі (вялікім, указацельным і сярэднім). Хуан Луіс Вівес, славыты іспанскі гуманіст, які цікавіўся каліграфіяй, называў спосаб трымання пяра, якім карысталіся ў Італіі «італьянскім звычайам» і адзначаў, што так пісаць хутчэй: «Калі ты хочаш мацней налягаць пяром на паперу, трымай яго трыма пальцамі, а калі ж хочаш пісаць хутчэй, то двума: вялікім і ўказацельным, паводле італьянскага звычайу».

Пад карэгіраваннем прылады для пісьма разумеецца ў першую чаргу форма яго завастрэння. Пяром з шырокім зрэзам дае «цяжкое», г. зн. тлустае, буйное і вуглаватае пісьмо; пяро з вузкім зрэзам – тонкае, дробнае і акруглае. У артыкуле «О пере» аднаго з усходнеславянскіх зборнікаў XVI–XVII ст. рэкамендавана: «... срез же у книжных (пер'яў. – А. Г.) длее скорописного, у таго же сокращенее... у книжных же конец как на десно (г. зн. управа. – А. Г.), у знаменных же на шуе (г. зн. улева. – А. Г.), у скорописна же впрям». Многае залежыць ад таго, як абарачаецца пяро.

Тэхніка пісьма не з'яўляецца чымсьці самадастатковым. Яе развіццё падпарадкавана патрэбам пісьменства і пісьма.

¹ Крыніцай старой наменклатуры гэтых знакаў можа служыць «Граматыка» М. Сматырцкага (Вільня, 1618).

4.5. АСНОЎНЫ І СПЕЦЫЯЛЬНЫЯ МЕТАДЫ ПАЛЕАГРАФІІ

Агульны метады палеаграфіі заключаецца ва ўстанаўленні і абгрунтаванні сувязі паміж графічнымі зменамі ў пісьме і агульным гістарычным працэсам.

Для атрымання дакладных вынікаў пры вырашэнні прыватных праблем палеаграфіі выкарыстоўваюцца спецыяльныя метады. Яшчэ на XIII археалагічным з'ездзе ў 1905 г. І. М. Каманін выказаўся за пераход ад візуальных назіранняў над графікай пісьма да больш дакладнай фіксацыі яго метрычных характарыстык пры дапамозе вымяральнай тэхнікі. Ён прадэманстравваў шэраг прыбораў і прыстасаванняў да іх для вымярэння літар, іх размяшчэння і вугла нахіла. Сярод гэтых графометраў (як іх называў І. М. Каманін) былі шкляная лінейка з міліметровай і паўміліметровай шкалай. Для большых вымярэнняў выкарыстоўваўся цыркуль, на канцы адной з ножак якога размяшчалася міліметровая шкала. Вугал нахіла літар вымяраўся транспарцірам з прымацаванай да яго ніткай.

Сёння шэраг палеаграфічных задач рашаецца пры дапамозе больш дасканалай тэхнікі. Пры даследаванні метрычных і графічных характарыстык пісьма выкарыстоўваецца макрафатаграфія і галаграфія.

У 70-х гадах XX ст. у лабараторыі агульнай фізікі і оптыкі універсітэта ў Безансоне быў сканструяваны апарат, праца якога грунтуецца на прынцыпах галаграфіі. Выявы літары раскладваюцца ў спектр па прасторавых частотах. Адбываецца пераўтварэнне інфармацыі аб літары, якая выражаецца ў выглядзе колькасных адносін. Выява пэўнай літары прымаецца за ўзор. Светлавая хваля ўзору накладваецца на спектр гэтай жа літары ў іншым месцы, у выніку чаго можна атрымаць у лічбавым выражэнні меру падабенства форм гэтых літар. З дапамогай фільтруючага экрана можна схваць нізкія прасторавыя частоты і атрымаць толькі контур літары.

Рашэнне некаторых задач пастаўлена на матэматычную аснову (Л. Жылісан).

Недаступныя для візуальнага вывучэння тэксты аднаўляюцца пры дапамозе фотааналіза, у прыватнасці, фатаграфавання тэкстаў у адлюстраваных ультрафіялетавых і інфрачырвоных прамянях. Выкарыстоўваецца таксама фатаграфаванне бачнай люмінесцэнцыі рукапісаў, якія ўзбуджаны сярэднім ультрафіялетам, а таксама фатаграфаванне інфрачырвонай люмінесцэнцыі рукапісаў. Фотааналіз выкарыстоўваўся, напрыклад, пры вывучэнні Ізборніка Святаслава 1076 г.

4.6. АГУЛЬНАЯ СХЕМА РАЗВІЦЦЯ ПІСЬМА

Агульная схема развіцця пісьма выглядае наступным чынам.

Паскарэнне пісьма дасягаецца за кошт 1) павялічэння тэмпа руху; 2) памяншэння памераў літар; 3) крывалінейнасці рухаў пры напісанні і злучэнні элементаў літар і саміх літар паміж сабой; 4) павелічэння колькасці безадрыўных напісанняў. Усё гэта сцірае і дэфармуе дыферэнцыруючыя элементы літар. З гэтай захавання ступені пазнавання літар узнікаюць вынасныя элементы.

З'яўленне вынасных элементаў тлумачыцца таксама і асаблівасцямі чалавечага вока, фізіялогіяй працэсаў пісьма і чытання. Скорасць пісьма разлічана на скорасць чытання. Групу радковых літар цяжка ўспрымаюцца вокам (асабліва, калі паміж імі няма прабелаў), іх чытанне запаволена, паколькі яны не маюць рэзка выражаных графічных адрозненняў. Вока нібы «спатыкаецца» аб іх. Наадварот, чытанне радковых літар значна аблегчана і паскорана, дзякуючы вынасным элементам. Яны ўспрымаюцца вокам ў першую чаргу і даюць магчымасць «схопліваць» у адзін прыём групу ў 10–12 літар. Характэрна ў гэтай сувязі, што, чым пісьмо драбней, тым даўжэй вынасныя элементы адносна памераў корпуса літары. Так фарміруецца мінускулярнае пісьмо.

З той жа мэтай – захавання ступені пазнавання літар – могуць адбывацца і іншыя графічныя змены літар.

Павелічэнне тэмпа руху, памяншэнне памераў літар, а таксама колькасці рухаў пры напісанні элементаў літар і саміх літар, развіццё крывалінейнасці рухаў пры напісанні і злучэнні элементаў літар і саміх літар, рост колькасці безадрыўных напісанняў, пераход да прамежкавага і безадрыўнага тыпаў злучэння рухаў прыводзіць да змен у «вазе» пісьма, дукце і форме літар, у прыватнасці, да разбурэння іх сіметрычнасці і суразмернасці.

Паскораны тэмп пісьма можа абумоўліваць правабаковы нахіл пісьма.

Змены ў графіцы разлічаны не толькі на хуткае пісьмо, але і на хуткае чытанне. Таму адбываюцца змены ў сістэме памежных сігналаў.

4.7. ПЕРЫЯДЫЗАЦЫЯ ПІСЬМА

У развіцці беларускага пісьма можна вылучыць наступныя перыяды: 1) XI–першыя дзве трэці XIV ст.; 2) апошняя трэць XIV ст.–першая палова XVI ст.; 3) другая палова XVI–XVII ст.

У першы перыяд дамінуе царкоўнае пісьмо. Стваральнікамі афіцыйных дакументаў, царкоўных і чытальных кніг, настаўнікамі пісьма з'яўляліся галоўным чынам адны і тыя ж – духоўныя – асобы. Пісьмо розных тыпаў графічна не дыферэнцыравана.

З другога перыяду пачынаецца дамінаванне дзелавага пісьма. Адбываецца і паступова замацоўваецца размежаванне дзейнасці стваральнікаў розных тыпаў пісьмовай прадукцыі, аднак гэта размежаванне яшчэ канчаткова не замацавалася. Гэты перыяд характарызуецца з'яўленнем і станаўленнем графічных відаў пісьма чытальных кніг і дзелавага пісьма, якія мелі яшчэ шмат агульнага з графічным відам царкоўнага пісьма. Зацвярджаюцца рэгіянальныя – дзяржаўныя – асаблівасці дзелавага пісьма: шляхі развіцця беларускага і рускага скорпісу разыходзяцца, пачынаюць ісці самастойна.

У трэці перыяд дамінуе дзелавы тып пісьма і пісьмо чытальных кніг. Гэта перыяд канчатковага размежавання дзейнасці стваральнікаў трох тыпаў пісьмовай прадукцыі (царкоўнай, чытальнай і дзелавой). Духавенства страчвае манапольныя пазіцыі ў навучанні пісьму. Графічныя віды пісьма канчаткова дыферэнцыруюцца.

5. ПІСЬМО ХІ–ПЕРШЫХ ДЗВІОХ ТРАЦЕЙ ХІV ст.

5.1. АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ПЕРЫЯДУ

Асноўныя эканамічныя і сацыяльна-палітычныя з’явы ХІ–ХІV ст. наступныя. Сфера рэгулявання вярхоўнай – княжацкай – уладай грамадскіх адносін параўнальна нязначная. Вырашальнае значэнне набывае выкананне ёй адной з дзвюх асноўных функцый – абарона ад знешняга ворага. Меншае значэнне мае другая яе функцыя – урэгуляванне ўнутранага парадку, адным са сродкаў якога з’яўляецца суд. Гэта функцыя развіваецца і ўзмацняецца паступова. Таксама паступова пашыраецца судовая і заканадаўчая кампетэнцыя князя. За выключэннем княжацка-дружыннага (у тым ліку, адміністрацыйнага) асяроддзя, буйных гарадскіх цэнтраў у дзяржаве пануе звычайнае права, інакш кажучы, традыцыя. Для адносін паміж князем і дружнай уласцівы ў вялікай ступені асабісты характар. Буйное землеўладанне адсутнічае: сістэма княжацкіх дараванняў як галоўная крыніца гэтага землеўладання яшчэ не дзейнічае. Кіраванне дзяржавай ажыццяўляецца пры дапамозе, як правіла, даручэнняў, а не пасад. Толькі з ХІІ ст. пачынае больш-менш актыўна фарміравацца княжацкае і баярскае землеўладанне. Паміж князем і дружнай паступова ўстанаўліваюцца службовыя адносіны.

Уключэнне Беларусі (а таксама Украіны) у склад ВКЛ не выклікала істотных змен. Адносіны ў новай дзяржаве развіваліся пераважна ў ранейшых формах. У такой сітуацыі толькі паступова ствараліся трывалыя асновы для развіцця дагаворных адносін.

Галоўным асяродкамі пісьменства і вытворчасці пісьмовай прадукцыі з’яўляецца царква. Колькасць згаданай прадукцыі расце з павелічэннем колькасці прыходаў, а значыць, і культавых устаноў.

Для правядзення богаслужэння быў неабходны набор богаслужэбных кніг: Евангелле, Апостал, Парамійнік, Псалтыр, Часаслоў, Служэбнік, Мінеі, Трыёдзі, Актоіх¹ і інш². З увядзеннем хрысціянства (988) гэтыя кнігі спачатку трэба было перакласці з грэчаскай мовы (а значыць, і перапісаць). Паводле сведчання летапісаў шырокамаштабная праца па перакладу кніг з грэчаскай мовы была ажыццёўлена ў ХІ ст. пры Яраславе Уладзіміравічы, які з гэтай мэтай сабраў многіх пісцоў. Па меры таго, як старыя кнігі прыходзілі ў лядашчасць, ствараліся новыя.

5.2. ВЫТВОРЧАСЦЬ КНІЖНАЙ ПРАДУКЦЫІ

¹ Парамійнік – зборнік тэкстаў Старога завету, якія чытаюцца пры богаслужэнні. Псалтыр – адна з кніг Старога завету. Часаслоў – зборнік штодзённых «паследаванняў»: тэкстаў псалмоў і малітваў, якія чытаюцца ў розныя гадзіны дня. Служэбнік – зборнік тэкстаў, якія вымаўляліся ўголос ці «тайна» свяшчэннікам пры богаслужэнні. Мінея – зборнік богаслужэбных тэкстаў на кожны дзень па месяцах. Трыёдзь – зборнік богаслужэбных тэкстаў не па каляндарным, а па велікодным цыкле. Актоіх – зборнік богаслужэбных тэкстаў на кожны дзень тыдня ў васьмі цыклах, выкарыстоўваўся разам з Мінеямі і Трыёдзіямі.

² Тыпікон Вялікай Царквы, які дзейнічаў у ХІ–першай палове ХІІІ ст., прадугледжваў выкарыстанне наступных богаслужэбных кніг: Евангелле – кароткі апракас, Апостал – кароткі апракас, Парамійнік, Псалтыр, які быў падзелены на антыфоны, Эўхалагіён (Служэбнік і Трэбнік), Спеўныя зборнікі, зборнікі казанняў і навук Гаміліярыі, Таржэственнікі і Сінаксары, якія чыталіся ў цэрквах у нядзелю і святочныя дні. Манастырскі Студыйскі ўстаў прадугледжваў: Статут (Тыпікон), Евангелле – поўны апракас, Апостал – поўны апракас, Парамійнік, Псалтыр, які быў падзелены на 20 кафізмаў з біблейнымі песнямі, Мінеі служэбныя, Трыёдзі посная і святочная, Актоіх выбраны і Параклітык, Ірмалой, Часаслоў, Служэбнік і Трэбнік, Спеўныя зборнікі. З другой паловы ХІV ст. пашыраецца новы – Ерусалімскае статут.

У XI–XIV ст. рынак богаслужэбных кніг адсутнічаў. Гэтыя кнігі ў асноўным ствараліся ўласнымі сіламі духоўных асоб. Няма падстаў гаварыць аб існаванні рынка чытальных кніг. Была пашырана практыка перапісвання кніг па індывідуальным заказе. Сярод заказчыкаў пераважалі прадстаўнікі тытулаванай знаці, вышэйшага духавенства і адміністрацыі. Часта кнігі, якія пісаліся на заказ, былі разлічаны на далейшы іх уклад у царкву.

Перапіска кніг знаходзілася ў руках у асноўным белага духавенства і іх дзяцей. Відавочна, асабліва вялікай роля ў гэтай справе належала дзякам. *Дзяк* – асоба ніжэйшага духоўнага сана, у абавязак якой ўваходзіла падрыхтоўка да богаслужэння аддзення, сасудаў і кніг. Паступова за дзякамі сталі замацоўваюцца функцыі перапісчыкаў кніг. Графіці кіеўскай Сафіі XII ст. захавала імя аднаго з дзякоў, быць можа, выхадца з беларускіх зямель: «Г(оспо)ди, помози рабу своему Луц□, владычину ди□ку Туровьскаго» (графіці № 188)¹. Зрэшты, у асобе Лукі можна бачыць не ўласна дзяка, а *дыякана*, на якіх ускладваліся абавязкі дапамагаць свяшчэннікам, чытаць Евангелле, кадзіць ладан, сачыць за парадкам і чынам богаслужэбным, а таксама быць пасрэднікам паміж епіскапам ці прэсвітарам, з аднаго боку, і царкоўнай абшчынай, з другога. Трэба думаць дыякан часта сумяшчаў функцыі дзяка, таму часта яго так і называлі: дзяк.

Рэдкім выключэннем з'яўляецца ўдзел у кнігапіснай справе прадстаўнікоў чорнага духавенства. Сярод апошніх – Ефрасіня Полацкая (XII ст.), якая паводле сведчання яе Жыцця, займалася перапіскай кніг у Сафійскім саборы Полацка. Дарэчы, удзел у рукапіснай справе жанчын – з'ява вельмі рэдкая не толькі ва Усходняй, але і Заходняй Еўропе, і таму заслугоўвае асаблівай увагі.

У асяроддзі духавенства перапіска кніг не была тым заняткам, якому адводзіўся пэўны час удзень. У сярэднім каля васьмі гадзін у суткі былі прысвечаны богаслужэнню. Таму праца пісцоў часта праходзіла позна вечарам ці ноччу. Магчыма, як лічаць некаторыя вучоныя, кнігапісанне было своеасаблівым абетам, дадатковым абавязкам святароў і дыяканаў. Даследчыкі ўсходнеславянскіх кніг XIV ст. прыводзяць наступныя запісы пісцоў: «Нощное д□ло, писано по тм□». Пісцы скардзяцца на дрэннае асвятленне: «Вечер уже», «Тьмно». Некаторыя з іх пішуць аб санлівасці: «Спати ми ся хочете»; адзначаюць памылкі, якія былі дапушчаны з-за яе: «...дремота неприм□нная и в семь рядке пом□шахся»; засынаюць пад час працы: «Въздр□маль есмь».

У заходнеўрапейскіх скрыпторыях пісцам пад час працы прадпісвалася захоўваць абсалютную цішыню, зносіны адзін з адным дазвалялася весці пры дапамозе ўмоўных знакаў. У асяроддзі ж усходнеславянскіх кнігапісцаў такія правілы не існавалі. У іх запісах можна сустрэць прабачэнні за памылкі, якія былі зроблены «с другом беседа», «с другом глаголя», «в глаголании с другом».

Паводле папярэдняга аналізу почыркаў кніг за XI–XIII ст. у Старажытнай Русі дзейнічала не больш за 700 пісцоў (для параўнання, у манастырах Францыі ў XII ст. іх было каля 40000).

У XIV ст. значна павялічыўся попыт на кнігі, як богаслужэбныя, так і на чытальныя. Часткова гэта было звязана з ростам колькасці манастыроў. Узрасла колькасць перапісчыкаў і заказчыкаў з ліку чорнага духавенства.

Характэрным з'яўляецца колькасны рост кірылічных кніг і іх фрагментаў, якія захаваліся на тэрыторыі былога СССР, па стагоддзях: для XI ст. – 36 кніг, таксама 14, якія можна прыблізна аднесці да XI–XII ст.; для XII ст. – каля 100; для XIII ст. – каля 350; для XIV ст. – больш за 1000.

Да рукапісаў, якія былі альбо маглі быць створаны на тэрыторыі Беларусі ці пісцом з гэтай тэрыторыі, з рознай доляй верагоднасці можна аднесці наступныя: Тураўскае евангелле XI ст., якое ўжо ў пачатку XVI ст. знаходзілася ў тураўскай царкве Прэабражэння; Дабрылава ці Сімеонава евангелле 1164 г., якое выяўлена ў 1822 г. у Гомеле; Полацкае евангелле канца XII–пачатку XIII ст.; Аршанскае евангелле другой паловы XIII ст.; Евангелле XIII ст. з бібліятэкі Маскоўскага ўніверсітэта; Служэбнік Варлаама Хутынскага XIII ст.; Сіманава евангелле 1270 г. пісца Латыша з запісам ад 1555 г. аб прыналежнасці евангелля Васілю Слепаўронскаму; Псалтыр 1296 г. з Сінадальнай бібліятэкі; Лаўрышаўскае евангелле XIII–XIV ст.; Панцелеймонава евангелле пісца Ескі 1317 г. і інш.

5.3. ВЫТВОРЧАСЦЬ ДЗЕЛАВОЙ ДАКУМЕНТАЦЫІ

¹ «Госпадзі, дапамажы рабу свайму Луку, дзяку ўладыкі Тураўскага».

Звяртае на сабе ўвагу той факт, што ў ВКЛ яшчэ ў XV–XVII ст. існавала ўстойлівая традыцыя называння пісцоў, якія былі заняты ў дзелавой сферы, дзякамі. Характэрна, што ў новых установах, якія былі створаны на тэрыторыі ВКЛ у XVI ст., тэрмін «дзяк» не прыжыўся. Напрыклад, у земскіх судах, якія былі ўведзены на польскі ўзор у 1565–1566 гг., памочнікі пісара называліся на польскі лад: падпіскамі. Дзякамі называлі і настаўнікаў пісьма. Такім чынам, можна здагадацца, па-першае, якая сфера ў гэты час лідзірвала ў вытворчасці пісьмовай прадукцыі (царкоўная), па-другое, хто ў асноўным абслугоўваў дзелавую сферу; па-трэцяе, хто навучаў пісьму.

Развіццё дзяржаўнага апарату няўхільна вяло да ўдасканалення спосабаў кіравання, якое пачало ажыццяўляцца з дапамогай пісьмовай карэспандэнцыі. Менавіта такім чынам вёў зносіны з Ноўгарадам полацкі князь Ізяслаў Уладзіміравіч (пам. у 1001 г.), аб чым сведчыць знойдзены там адбітак пячаткі з яго імем і знакам¹. Практыка выкарыстання пісьмовай карэспандэнцыі існавала ў XII ст. Так, вядомы, напрыклад, прывесістыя пячаткі-булы полацкіх епіскапаў Міны і Дзіянісія, Сафіі – маці Ефрасінні Полацкай і самой Ефрасінні. Дзясяткі тэкстаў княжацкай перапіскі змешчаны ў Кіеўскім летапісе XII ст. Выявы пасланняў у выглядзе скруткаў можна бачыць у ілюстрацыях Радзівілаўскага летапісу XV ст.

На ранніх этапах дзяржаўнага развіцця дагаворныя адносіны, якія патрабавалі пісьмовага – дакументальнага – зацвярджэння, узнікаюць у палітычнай, дакладней, знешнепалітычнай сферы і складваюцца паміж незалежнымі дзяржавамі. Вядомы дагаворы Русі з Візантыяй: 911, 944 і 971 гг., тэксты якіх захаваліся ў летапісы. Паступова дагаворныя адносіны пранікаюць і ў эканамічную сферу. Праўда, на першых парах адносіны ў гэтай сферы складваюцца паміж дзяржавай і царквой. Не выключана, што перадача ў X ст. Уладзімірам Святаславічам дзесяціны заснаванай ім Багародзіцкай царкве была аформлена ў выглядзе пісьмовага акта. Ва ўсякім выпадку, тэкст летапіснага артыкула, які паведамляе аб гэтай падзеі, нагадвае фармуляр устаўных граматаў XII ст. Магчыма таксама, што ў аснове царкоўных уставаў Уладзіміра Святаславіча і Яраслава Уладзіміравіча ляжалі ўстаўныя граматы гэтых князёў, якія ў далейшым былі дапоўнены і перапрацаваны.

У XII ст. з'яўляюцца першыя княжацкія даравальныя граматы. Характэрна, што ўсе чатыры з тых, якія захаваліся, былі адрасаваны духоўным установам: наўгародскім Юр'еваму і Панцеляймонаву манастырам. Ініцыятарам працэдуры пагаднення, якая б падразумявала замацаванне здзелкі праз пісьмовы дакумент, відавочна, выступала царква, а прыкладам служыла візантыйская практыка. Ад XII ст. захаваліся мясцовыя царкоўныя ўстаўныя граматы: смаленская – Расціслава Мсціславіча і наўгародская – Святаслава Ольгавіча. Зрэшты, не заўжды здзелкі, у якіх адным з бакоў выступала царква, абавязкова патрабавалі пісьмовага зацвярджэння. У XII ст. перадача полацкім епіскапам Ефрасінні Полацкай месца Сяльца, дзе яна ў далейшым заснавала манастыр, абыйшлося без складання дакумента. Працэдура зацвярджэння здзелкі была абмежавана толькі запрашэннем сведак – «послухов» (ад слова «слышаць»): полацкага князя; роднага брата Ефрасінні Георгія; а таксама «честных и сильных мужов».

У XIII ст. Полацк, дзе ўжо правілі васалы літоўскіх князёў, а таксама незалежны Смаленск заключалі дагаворы з лівонскім магістрам і Рыгай.

Звяртае на сабе ўвагу павялічэнне ў XII ст. ролі і значэння княжацкіх пісцоў. Аб гэтым сведчыць іх дыферэнцыяцыя з асяроддзя астатніх княжацкіх слуг як спецыялістаў у падрыхтоўцы і афармленні афіцыйных дакументаў. Адно з графіці кіеўскага Сафійскага сабора ў XII ст. пакінуў, верагодна, адзін з такіх пісцоў: «Ивань, дь□къ Давыдовъ» (графіці № 20)². З пункту гледжання вылучэння княжакіх пісцоў асабліва важнае значэнне мае з'яўленне ў XIII ст. спецыяльнага тэрміну для іх абазначэння: «пісец княж». У Іпацьеўскім летапісе прыкладна за 1287 г. названы княжацкі пісец Фядорка, які складаў духоўныя граматы ўладзімірскага (валынскага) князя Уладзіміра Васількавіча.

¹ Калі, канешне, гэта не пячатка, якая выкарыстоўвалася ў якасці знака выкліка ў суд і засведчвала паўнамоцтвы судовага агента, што ажыццяўляў гэты выклік (аналаг вянгерскай і чэшскай sigillum citationis). Такія пячаткі маглі дасылацца без граматы. Відавочна, менавіта пячаткі такога тыпу ў вялікай колькасці знойдзены ў жыллёвых кварталах Ноўгарада XI–XII ст.

² Калі лічыць, што гаворка ідзе пра княжацкага дзяка, то апошні мог служыць аднаму з трох князёў гэтага часу: Давыду Святаславічу, Давыду Ігаравічу ці Давыду Расціславічу.

Важным з'яўляецца і той факт, што ў XIII ст. у некаторых выпадках стала лічыцца неабходным адзначаць імёны княжацкіх пісцоў у тэксе дакументаў. Так, у якасці «княжага пісца» выступае ў дзвюх граматах смаленскага князя Фёдара Расціславіча за 1284 г. Фядорка (як мы бачым, пісцоў Уладзіміра Васількавіча і Фёдара Расціславіча звалі аднолькава). Калі не ўлічваць Івана, дзяка Давыда, то гэта першая згадка княжага пісца; у любым выпадку гэта першы выпадак уключэння імя пісца як складальніка і афарміцеля дакумента ў тэкст апошняга (прататып пісарскай скрэпы). У «рядной» Цяшаты і Якіма апошняй трэці XIII ст. таксама адзначаецца, што яна напісана княжацкім пісцом (Даўмонта), праўда, яго імя не прыводзіцца.

У XIII ст. на тэрыторыі будучага ВКЛ з'яўляюцца першыя прыватнаправавыя граматы: духоўныя («рукописания»). У Іпацьеўскім летапісе захаваўся тэкст самай ранняй усходнеславянскай духоўнай граматы, дакладней трох духоўных (для кожнага спадкаемца асобна), Уладзіміра Васількавіча прыкладна за 1287 г. Гэтыя «рукапісанні» маюць элемент прыватнаправавога распараджэння. Зрэшты, існаванне княжацкіх духоўных некаторыя даследчыкі адносяць да XII ст., а іх вытокі нават да XI ст.

Да «чыста» прыватнаправавых актаў належыць так званая «рядная» Цяшаты і Якіма апошняй трэці XIII ст., якая, на думку, адных даследчыкаў паходзіць з Пскова, на думку іншых – з Полацка. Тэкст граматы пісаў «Довмонтов писец», г. зн. пісец літоўскага князя-выгнанніка Даўмонта-Цімафея, які ў 1266–1299 гг. князяваў у Пскове. На карысць таго, што гэта «рядная», была складзена ў Полацку, можа сведчыць яе знаходжанне ў Рыжскім архіве. Яна магла быць складзена пад час знаходжання Даўмонта ў Полацку.

Нязвыкласць замацавання прыватнаправавых дагавораў з дапамогай пісьмовых дакументаў абумовіла іх афармленне на нетрадыцыйным матэрыяле. Купчая Усеваладавай Баянавай зямлі другой паловы XII ст. была запісана на сцяне Сафійскага сабора ў Кіеве. Да запісаў дзелавага характару адносіцца таксама і тэкст першай паловы XIII ст. на сцяне царквы Св. Панцеляймона ў Паўднёвым Галічы. У асобных рэгіёнах (Ноўгарад) афіцыйныя дакументы пісаліся на бяросце.

У цэлым, нягледзячы на рост тыпаў, відаў і разнавіднасцей актаў, павелічэнне іх агульнага аб'ёму, для XI–першых дзвюх трацей XIV ст. можна канстатаваць яшчэ не дастаткова вялікую ролю пісьмовага дакумента ў дзелавай сферы. У цэлым перыяд характарызуецца параўнальна невялікім попытам на пісьмовую прадукцыю.

5.4. МАТЭРЫЯЛ ДЛЯ ПІСЬМА

5.4.1. Пергамін, пяро і іншыя прылады для пісьма на пергаміне

Асноўным матэрыялам для пісьма быў пергамін – адмыслова апрацаваная скура жывёл. Скура стала служыць у гэтай якасці ўжо ў Старажытным Егіпце і на Бліжнім Усходзе. Самы старажытны ўзор пісьма на скуры–сувой, які датуецца II тыс. да н. э. (захоўваецца ў Каірскім музеі). З пачатку I тыс. да н. э. скура як матэрыял для пісьма, відавочна, стала выкарыстоўвацца ў Месапатаміі, а адтуль пашырылася на захад: у Фінікію і Малую Азію. Вядомы персідскія дакументы VIII ст. да н. э. на авечай скуры. Дыядор Сіцылійскі (каля 90–21 гг. да н. э.) пісаў, што персы на скурах вялі свае хронікі. На скурах напісаны свяшчэнныя кнігі персаў. Са скуры вырабляліся таксама і свяшчэнныя кнігі яўрэяў – Торы. Паводле інфармацыі Герадота, іанійцы са старажытных часоў, калі не хапала папіруса, выкарыстоўвалі для пісьма казіныя і бычыныя скуры.

Самыя старажытныя пергамінныя рукапісы знойдзены ў Дура-Еўропас (Месапатамія). Сярод апошніх грэчаскі дакумент, які датуецца 195 г. да н. э. Зрэшты, яшчэ ў канцы I ст. рукапісы з пергаміну былі адносна рэдкімі і толькі з IV ст. пергамін стаў выцясяць папірус.

Грэкі першапачаткова называлі пергамін «дзіфіцэра» (ад персідскага «дафтáр» – сшытак). У грэкаў, а таксама рымлян існаваў і яшчэ адзін тэрмін для абазначэння пергаміну: «мембрана». Тэрмін *membrana pergamentina* ці *charta pergamentina* з'явіўся параўнальна позна. Першы бясспрэчны выпадак яго выкарыстання – эдзікт імператара Дыяклетыяна аб цэнах 301 г.

Ёсць меркаванні, што тэрмін «пергамін» быў утвораны ад назвы Пергам (Малая Азія), праз які нібыта грэкі і рымляне пазнаёміліся з вырабам пергаміну. Пліній запісаў наступную легенду, якая звязана з Пергамам. Цар Егіпта Пталемей V (II ст. да н. э.) забараніў вываз папіруса ў Пергам, дзе было задумана стварэнне вялікай бібліятэкі. Тады пергамцы удасканалілі тэхналогію апрацоўкі скуры, якая прадназначалася для запісу на ёй тэкстаў. Цяжка сказаць, наколькі заслугоўвае даверу гэтая легенда. Аднак вядома, што знакамiты медык Гален, ураджэнец Пергама, які жыў у II ст., згадваў старыя рукапісы Гіпакрата: адны былі напісаны на папірусе, іншыя, як ён піша – на скуры «як нашы пергамскія». Праўда, ніводнага аркуша пергаміна, які б паходзіў з Пергама, да нашага часу не дайшло.

Ва ўсходніх славян пергамін вядомы пад назвай «харція» ці «харацця», а таксама «мех», «кожа», «цяляціна». На тэрыторыі ВКЛ у афіцыйных дакументах ён называецца «паргамен».

Адзін з самых старажытных рэцэптаў вырабу пергаміну выяўлены ў коптскім рукапісе VI–VII ст.

У Еўропе пергамін вырабляўся са скур баранаў, казлоў, цяляці, валоў і інш. Асабліва тонкі і празрысты пергамін (для невялікіх па памеры кніг) атрымліваўся са скурак нованароджаных ці ненароджаных ягняці, якіх даставалі з лона маці (*charta virginea* – «дзявочаякура»). Тоўстую скуру маглі расшчапляць. Белы пергамін вырабляўся са скур абяскроўленых цялят, коз і авец. Пергамін са скур неабяскроўленых жывёл меў жаўтаватае адценне. У XIV ст. на Брытанскіх астравах рабілі пергамін шэрага колеру.

Спосаб вырабу пергаміну быў устойлівым і аднастайным. Каб размягчыць скуру, яе спачатку апускалі на некалькі дзён у ваду з вапнай. Затым з яе саскрабалі шэрсць і мяса і зноў апускалі ў вапну. На наступным этапе скуру, якая расцягвалася на рамах, сушылі, з дапамогай серпападобнага ножыка (*rasorium*) ачышчалі ад рэштак шэрці і мяса, пасыпалі крэйдаў для ўбірання тлушчу і выгладжвалі пемзай. Пасля канчатковай ачысткі кура зноў прасушвалася. Затым яе здымалі з рам і выстругвалі нажом, надаючы ёй роўную паверхню. Апошнім этапам апрацоўкі скуры была шліфоўка, якую рабілі пры дапамозе пемзы.

У класічных і познім сярэднявеччы адрознівалі два віды пергаміна: паўночны (*charta Theutonica*), які выраблялі з цялячай скуры (франц. *velin ad veau* – цяля) і ачышчалі з двух бакоў; паўднёвы (*charta Italica*), які выраблялі, як правіла, са скур баранаў і коз, пры гэтым скуру якасна апрацоўвалі толькі з аднаго боку (Італія і Іспанія). Асабліваць апрацоўкі скуры з аднаго боку была, відавочна, вынікам уплыву вырабу папірусу (тэкст на якім пісалі толькі на адным баку). Аднак у познім сярэднявеччы паўднёвы пергамін характарызаваўся асаблівай белізной і якаснай апрацоўкай з двух бакоў. На пергаміне шэрага колеру з Брытанскіх астравоў гэтыя бакі мала адрозніваліся.

Пры належным захаванні добра выраблены белы пергамін доўга захоўваў сваю белізну і не жаўцеў. Трэба меркаваць, што менавіта для пергаміну быў знойдзены новы склад чарніла: з сока так званых чарнільных арэшкаў (наростаў на месцах паражэння лісцяў дуба насякомымі-шкоднікамі). Гэта чарніла добра ўбіраецца пергамінам. Тэкст, які напісаны чарнілам з арэшкаў, можна прачытаць без асаблівых цяжкасцей нават, калі гэтае чарніла выцвіла. Пергамін добра трымаў і розныя фарбы.

Пергамін – трывалы матэрыял. Дзякуючы яго гладкасці, на ім можна было ўзнаўляць самыя дробныя літары.

Нягледзячы на гэтыя якасці, пергамін заўсёды быў дарагім і дэфіцытным матэрыялам. Гэта вызначалася як дарагавізнай самой сыравіны, так і працаёмкасцю працэсу вытворчасці. Асабліва дэфіцытным у Еўропе пергамін быў, пачынаючы з XI ст.

На тэрыторыі ВКЛ асабліва востра недахоп пергаміну адчуваўся ў другой палове XIII–XIV ст. Відавочна, гэта было звязана з заняпадам гарадской рамеснай вытворчасці. Археологі, у прыватнасці, з цяжкасцю ці наогул не прасочваюць культурны слой у гарадах і мястэчках Беларусі гэтага часу. Зрэшты, праблема развіцця рамяства на тэрыторыі ВКЛ наогул і Беларусі ў прыватнасці яшчэ недастаткова вывучана.

Дарагавізна і дэфіцыт пергаміну прыводзілі да таго, што адна і тыя ж аркушы пергаміну маглі выкарыстоўвацца некалькі разоў, пры гэтым стары тэкст выводзіўся, а па сцёртым пісаўся новы. Такія рукапісы называюцца *палімпсестамі* (πάλιν – зноў, ψάω – скаблю, сціраю). Першапачатковы

(«ніжні») тэкст палімпсестаў выскаблівалі нажом, сціралі пемзай або, як гэта рабілі ў Англіі, распускалі мешанінай з малака, сыра і неабпаленай вапны. Характэрна, што першапачатковы тэкст найбольшай колькасці заходнееўрапейскіх палімпсестаў датуецца V–VII ст., а новы («верхні») – VII–IX ст., г. зн. першымі стагоддзямі пасля поўнага знікнення папіруса (які да III ст. быў пануючым матэрыялам для пісьма, а з IV ст. стаў, як ужо гаварылася, выцясняцца пергамінам). Паходзяць названья палімпсесты з буйных скрыпторыяў паўночнай Італіі, дзе патрэба ў матэрыяле для пісьма была найбольшай.

Сярод усходнеславянскіх рукапісаў палімпсестамі з'яўляюцца, напрыклад, асобныя аркушы Архангельскага евангелля XI ст.

У Францыі ў XII–XIII ст. развіваецца вузкая спецыялізацыя па вырабе частак кнігі, у тым ліку, цэхі пергамінтарыяў. Так, у Парыжы ў 1292 г. функцыянавала 19 майстэрняў па вырабе пергаміну. Што вытворчасць пергаміну на землях (будучых землях) ВКЛ і, у прыватнасці, Беларусі, існавал, сумненняў няма. Праўда, цяжка сказаць, які маштаб яна набыла.

Першапачаткова для пісьма на пергаміне выкарыстоўвалі пяро з трысця: калам (calamus). Ва ўсходніх славян ён вядомы пад назвай «трость». Першая бясспрэчная згадка птушынага пяра (penna) як сродку для пісьма знаходзіцца ў другім фрагменце так званага «Аноніма Валезія» – твора часоў караля Тэадорыха Остгоцкага (493–526). Шырокае выкарыстанне птушынага пяра пачалося з X–XI ст.

Пісалі пер'ямі з ястраба, лебедзя, вароны, качкі, цецерука, лебедзя і нават павы. Аднак самымі папулярнымі былі эластычная і трывалыя пёры гуся (якія выкарыстоўваліся да першай паловы XIX ст.)

Перад выкарыстаннем пяра ў якасці інструмента для пісьма яно падвяргалася пэўнай апрацоўцы. Спачатку яго ўтыкалі на кароткі час ў пясок ці попел, каб з яго потым лягчэй можна было зняць перапонкі. Пяру неабходна было надаць пругкасць. З гэтай мэтай шляхам награвання з яго выдалялі тлушч. Заточванне пяра праводзілася наступным чынам. Яго ніжнюю частку са знешняга боку зразалі з двух бакоў наўскос. Унутраны бок таксама зразаўся, аднак толькі на палову таўшчыні пяра. Пяро расшчаплялі, каб чарніла лепей утрымлівалася і раўнамерна паступала на канец пяра. Рабіць расшчэп рэкамендавалася ў буйных («тельных») пер'ях напалову адносна бакавых са знешняга боку зрэзаў, у невялікіх («жидких») пер'яў – маленькім. Перад тым, як расшчапіць пяро, на яго канцы рабіўся зрэз. Заточванне пяра рабілася пры дапамозе спецыяльнага нажа (адсюль рускае «перочинный» нож).

Лічылася, што пёры з левага крыла больш зручныя для пісьма (правай рукой). Рэкамендавалася браць трэцяе ці чацвёртае пяро з крыла.

На пергаміне пісалі чарнілам. Амаль на ўсіх мовах чарніла атрымала назву па сваім чорным колеры (μέλαν, atramentum лац., black старажытнагерм.). На тэрыторыі ўсходніх славян чарніла мела тую назву, што і цяпер у беларускай мове (таксама ў адзіночным ліку ніякага роду): «чернило».

Існавалі два асноўныя гатункі чарніла: 1) на аснове прадуктаў абуглівання ці чорнай сажы (сажавыя); 2) з соку чарнільных арэшкаў. І тое, і іншае змешвалася з камеддзю – клейкім рэчывам розных раслін. Чарніла другога гатунку выраблялася шляхам награвання і называлася: у грэкаў – εγκαιτων, у лацінян – encaustum (адкуль італьянскае inchiostro, старафранцузскае enque, цяпер enste, англійскае ink). Упершыню гэта чарніла згадана ў V ст. Яно было трывалым, яго нельга было змыць губкай, а можна было толькі саскрэбці нажом ці пемзай.

Чарніла з арэшкаў мела розныя адценні: ад светла-карычневага да цёмна-карычневага амаль чорнага.

Для пісьма выкарыстоўваліся таксама і каляровыя фарбы, сярод якіх найбольш папулярнай была чырвоная. Апошняй афармлялі, напрыклад, *ініцыяльныя*, г. зн. загалоўныя аздобленыя літары.

Пад час археалагічных раскопак у Ноўгарадзе была адкрыта майстэрня канца XII–пачатку XIII ст., якая належала наўгародскаму мастаку і пісцу Алісею Грэчыне (свяшчэнніку, які, дарэчы, двойчы з'яўляўся прэтэндэнтам на пасаду наўгародскага архіепіскапа). У майстэрні выяўлены ўзоры гатовых фарбаў і розных мінеральных пігментаў. У ліку знаходак аказаліся прывазныя мінералы, напрыклад: рэальгар, які выкарыстоўваўся для атрымання пігментаў з аранжава-чырвонымі адценнямі; глауканіт, з якога выраблялася «празелень» (зялёная фарба); вівіаніт, які даваў сінія фарбы. Была сабрана вялікая колькасць свінцовых пласцін і стрыжняў, якія служылі для вырабу бяліл (выкарыстоўваліся як фарба). У сваю чаргу, бялілы з'яўляліся асновай для атрымання «сурька» (чырвонай фарбы з жаўтаватым адценнем). Былі знойдзены таксама бронзавыя пласціны, якія выкарыстоўваліся для

атрымання зялёнай фарбы «яр-мядзянкі». У трох выяўленых у майстэрні ціглях выяўлены рэшткі металічнай ртуці, з якой выраблялі «кінавар» (чырвона-аранжавую фарбу).

Для пісьма патрэбны былі і іншыя прылады. У Лаўрыўашкім евангеллі на мініяцюры з выявай евангеліста Мацвея апрача чарнільніцы ці нават дзвюх чарнільніц (адна з іх закрыта), можна бачыць, відавочна, дзве пемзы або крэйду і пемзу (а таксама серпападобны нож – для скаблення пергаміну; просты нож – для падрыхтоўкі пергаміну, або шыла – для выціскання накалаў разліноўкі; цыкуль – для разліноўкі рукапісу)¹.

5.4.2. Васкавыя таблічкі (цэры) і стылі-пісала

Для часовых запісаў – рахункаў, асабістай перапіскі, чарнавікоў літаратурных твораў, школьных практыкаванняў і г. д. – выкарыстоўваліся васкавыя таблічкі. З’яўленне апошніх адносіцца да часоў антычнасці. У старажытным Рыме яны называліся *cerae, ceraculi, tabulae, tabelae cerace*².

Вядомы два скарбы васкавых таблічак. Адзін з іх паходзіць з Пампеяў і прадстаўлены ў асноўным квітанцыямі і рахункамі, якія датуюцца 15–27 г. і 53–62 г. Другі скарб выяўлены на залатых рудніках мястэчка Верэшпатак (*Vögöspatak*, сучасная Румынія), на месцы былой рымскай калоніі (*Alburnus Major*), і складаецца з гандлёвых, арэндных дагавароў і інш. за 131–167 г. У тарфяных балотах Ірландыі знойдзены таблічкі, якія датуюцца XIV ст. У Любеку выяўлены таблічкі XV ст. Васкавыя таблічкі з запісамі рахункаў і квітанцый выкарыстоўваліся ў нямецкіх і французскіх гарадах да пачатку XIX ст. Справаздачнасць на рыбным рынку г. Руан (Францыя) вялася на васкавых таблічках аж да 1860 г.

У дошачцы з дрэва розных парод (бука, дуба, кедра і інш.), радзей слановай косці ці рога рабілася паглыбленне, куды заліваўся чорны ці іншага колеру воск, па якім і пісалі. Памер дошак хістаўся ад 8–9 да 20 см ў вышыню, ад 5–6 да 10–15 см у шырыню і ад 0,5 да 1,5–2 см таўшчынёй. Звычайная вышыня дошак 9x11 см; такія таблічкі было зручна насіць з сабой. Паверхня паглыблення часта пакрывалася насечкамі, каб воск пры разгладжванні не рухаўся. Слой воска часам быў вельмі тонкім, таму сляды пісьма захоўваліся на дошцы. Пры дапамозе скураных рамнёў ці іншага трывалага матэрыялу, які прасоўваўся праз адтуліны на борціку дошкі, апошнія маглі злучацца. Дзве злучаныя дошкі ўтваралі дыпціх (*diptycha*), тры – трыпціх (*triptycha*), чатыры і больш – паліпціх (*polyptycha*) ці кодэкс (*codex*). Унутраныя дошкі трыпціхаў і паліпціхаў мелі паглыбленне з абодвух бакоў, а крайнія дошкі, якія служылі як бы вокладкамі, толькі з аднаго – унутранага – боку. Знешнія бакі крайніх дошак заставаліся гладкімі ці ўпрыгожваліся геаметрычным ці раслінным арнамантам або рознымі выявамі. Часта іх абцягвалі скурай. У сярэднявеччы звычайным тыпам васкавой таблічкі быў дыпціх.

На васкавых таблічках пісалі стрыжнем з косці ці метала. Гэты стрыжань меў назву *стыль* (*stilus*) ці графій. З аднаго канца стиль завастраўся – гэтым канцом пісалі; з другога расплюшчваўся і меў форму лапаткі – ім разгладжвалі воск і сціралі напісанае. Школьнікам раілі часцей паварочваць стиль (*Saepe stilum verte!*), г. зн. часцей выпраўляць памылкі ці форму выкладу (адсюль «стыль» і «стылістыка»).

Васкавыя таблічкі былі недарагімі і служылі доўга. Імі карыстаўся кожны пісьменны чалавек. Часта іх насілі з сабой (за поясам) як запісную кніжку. В. А. Дабіяш-Раждзественская пісала: «Вялізнае мноства цікаўных бытавых рысаў, літаратурных эпізодаў, анекдотаў, легенд, жартоўных школьных песень, выяў у мініяцюрах звязана з выкарыстаннем цэракул ва ўсе эпохі і ва ўсіх абласцях

¹ У статуце ордэна картэзіянцаў у раздзеле аб рэчах і інструментах скрыпторыя, сказана, што для пісьма перапісчык павінен мець пяро, крэйду, дзве пемзы, дзве чарнільніцы, адзін скальпель – для выскрабання памылак, просты нож (*novakula*) – для падрыхтоўкі пергаміна ці два нажы – для скаблення, адну «наколку» (*punktorium*), адно шыла (*subula*), свінцовы аловак, лінейку (*regula*), дошку і грыфель – для разліноўкі.

² Лацінскае слова *cera* азначае «воск». Другое значэнне гэтага слова – «навошчаная для пісьма таблічка». У большасці еўрапейскіх моў васкавыя таблічкі называюцца: *wax tablett* (англ.), *wachstafel* (ням.), *vaxtavlor* (швед.), *vokstavler* (нарвеж.) і г. д., што літаральна азначае «васкавая таблічка».

лацінскага свету. На жаль, пераважна толькі з легенд, карцін, анекдотаў і літаратурных эпізодаў мы ведаем аб існаванні і вялізнай пашыранасці ў раннім і класічным сярэднявеччы вашчэчкаў».

Захаваліся рахункавыя запісы, якія былі зроблены на васкавых таблічках у канцэлярыі Людовіка IX (за 1256–1257), Філіпа III (за 1282), Філіпа IV Прыгожага (за 1302–1308). Гіпонскі (Паўночная Афрыка) біскуп Аўрэлій Аўгустін (354–430) прасіў прабачэння ў свайго сябра, што вымушаны пісаць на пергаміне, паколькі пад рукой не аказалася васкавых таблічак, якія ён адправіў лістом да дзядзькі. У Еўропе было звычайнай практыкай для манахаў-кнігапісцаў пісаць на васкавых таблічках, а затым пераносіць напісанае на пергамін. Статут ордэна Св. Бенедыкта прадпісваў маладым манахам ніколі не раставацца з таблічкай. На таблічках вучыўся пісаць і Карл Вялікі. Св. Х'юга на смяротным ложы ў 1200 г. прысніў, што вялікае грушавае дрэва ў яго садзе ўпала. Яго непакоіла страта драўніны, з якой можна было выразаць столькі дыпціхаў, якіх было больш чым дастаткова для школьнага навучання ва ўсёй Англіі і Францыі. Па вызначэнні В. А. Дабіяш-Раждзественскай васкавая таблічка і стыль быў такім жа атрыбутам сярэдневечных школьнікаў, як у апошні час – сшытак і аловак.

Васкавыя таблічкі і стылі вядомы на сумежнай з Беларуссю тэрыторыі: у Польшчы і Латвіі. У Торуні ў Ваяводскім архіве захоўваецца 128 таблічак з запісамі дакументаў Торуня за 1350 г.–першую палову XVI ст. Тры таблічкі захоўваюцца ў Домскім саборы ў Рызе.

На тэрыторыі Старажытнай Русі васкавыя таблічкі вядомыя пад назвай «дошкі». Іх цэлыя экзэмпляры і фрагменты выяўлены ў двух гарадах: Ноўгарадзе (11 цэлых экзэмпляраў і фрагментаў) і Брэсце (1 фрагмент). Усе яны датуюцца XI–XIV ст. (гл. іл. 1, 2).

Наўгародскія таблічкі выраблены са шчыльнага дрэва (ядловец і інш.) і маюць разнастайную форму, памеры і афармленне; большасць з іх прамавугольныя, падквадратныя; тры таблічкі вылучаюцца выцягнутай ў выглядзе трохвугольніка верхняй часткай. Адна знаходка з'яўляецца часткай паліпціха (складаецца з адной аднабаковай і дзвюх двухбаковых дошак). Усе таблічкі, якія захаваліся цалкам, апрача дзвюх адтулін на адным борціку, маюць таксама і адтуліну на супрацьлеглым борціку. На адной таблічцы выразаны кірылічны алфавіт.

Цэлай сенсацияй стала знаходка ў Ноўгарадзе 13 ліпеня 2000 г. трыпціха з тэкстам Псалтыра, які датуецца апошнімі гадамі X–першай чвэрці XI ст. (гл. іл. 3).

У Брэсце ў слоі пачатку XIII ст. знойдзены і кавалак васкавой таблічкі з дзвюма адтулінамі па вуглах, г. зн. частка васкавой кнігі (дыпціха, трыпціха ці паліпціха).

Усе выяўленыя пад час раскопак усходнеславянскія «дошкі» аналагічныя па форме і памерам антычным васкавым таблічкам.

Нельга пагадзіцца з думкай, што ва ўсходніх славян ў адрозненне ад Заходняй Еўропы васкавыя таблічкі практычна не выкарыстоўваліся, паколькі тут для штодзённых дзелавых, бытавых і іншых запісаў актыўна служыла бяроза (Е. А. Рыбіна). Гэтаму супярэчаць, у прыватнасці, шматлікія знаходкі стыляў ці як яны называліся ва ўсходніх славян – *pisál* (адз. лік – пісала). Расплюшчаны канец пісал сведчыць аб тым, што прадназначаліся яны менавіта для пісьма на воску (для пісьма на бяросце ён быў не патрэбны).

Пісалы вядомы з археалагічных раскопак у Кіеве, Ноўгарадзе, Чарнігаве, Смаленску, Галічы, Пскове, Звянігардзе і іншых месцах. У Ноўгарадзе паводле звестак на 2001 г. выяўлена каля 250 пісал. Найбольш старажытныя з іх адносяцца да 50–70-х гадоў X ст. (знойдзены ў Ноўгарадзе).

На тэрыторыі Беларусі колькасць пісал на сёняшні дзень перавышае 50. Яны паходзяць з Навагрудка (14), Ваўкавыска (12), Мінска (7), Брэста (5), Полацка, Браслава, Слуцка, Вішчына (па 2), Слоніма, Турава, Пінска, Копысі, Друцка, Гомеля, Рацёнкаў (Браслаўскі р-н) (па 1).

Пісалы выраблялі з косці (раннія: X–першай паловы XI ст.), але часцей за ўсё з метала: жалеза, бронзы і іншых сплаваў, яны мелі даўжыню 8–13 см. Жалезныя пісалы пакрываліся цынкам ці медзю. Форма лапаткі была ўстойлівай для пэўных гістарычных перыядаў і, такім чынам, можа служыць пры датаванні. У XI–першай палове XII ст. пісалы вырабляліся з лапаткамі ў форме паўкруга, трапецыі, шырокага кубка. У XII–першай палове XIII ст. часцей за ўсё сустракаюцца пісалы з лапаткай, якая мела форму кубачка з адцягнутымі краямі. У XII–XIII ст. бытавалі пісалы з лапаткай у форме бакалаў з прамымі бакамі і трохвугольнікаў з зубчыкамі па баках. У канцы XII–сярэдзіне XIV ст. былі пашыраны пісалы з лапаткай у выглядзе перавёрнутага трохвугольніка, бакі якога плаўна пераходзяць у стрыжань і г. д.

Пісалы амаль заўсёды ўпрыгожваліся. У аснове лапаткі стрыжань меў яблык ці шэраг валікаў, лапатка часам інкруставалася сярэбрыстай палудай, залачонай бронзай ці ўпрыгожвалася фігурнай разьбой, проразямі і г. д. (гл. іл. 4).

У Ваўкавыску выяўлена пісала, якое мае поўную аналогію з двума пісаламі з Віцічава і Звянігарада Львоўскай вобл. Украіны (маюць фігурную лапатку з крыжападобнай проразню і дзесяццю рознымі па шырыні валікамі каля асновы). Відавочна, як мяркуюць даследчыкі, усе яны былі выліты ў адной і той жа форме. Знаходкі ідэнтычных пісал у розных рэгіёнах Старажытнай Русі сведчаць аб існаванні асобных цэнтраў па іх вытворчасці.

Не выклікае сумнення, што менавіта васкавыя таблічкі фігуруюць пад назвай «дошкі» у Пскоўскай суднай грамаце XV ст. На гэтых дошках афармляліся тэксты, як правіла, даўгавых абавязацельстваў на суму, якая не перавышала адзін рубель.

Вялася на «дошках» і адміністрацыйная перапіска. У Ноўгарадзе ў сляях XII ст. знойдзена васкавая таблічка з надпісам па воску: «...кланяю... язъ тиунъ...». На ніжнім борціку аднаго з бакоў гэтай таблічкі чытаецца: «А язъ тиоуне...». Некаторыя з наўгародскіх пісал захаваліся ў спецыяльна вырабленых скураных чахлах.

Такім чынам, сферы выкарыстання ўсходнеславянскіх васкавых таблічак, былі тыя ж самыя, што і заходнееўрапейскіх, г. зн. шырэй, чым навучанне.

Пры гэтым варта адзначыць, што пісалы выяўлены пераважна толькі ў гарадскіх, г. зн. адміністрацыйных, гандлёвых і культурных цэнтрах, прычым, калі гаварыць, напрыклад, аб Ноўгарадзе то найбольшая іх колькасць паходзіць з сядзіб, якія належылі найбагацейшым баярскім сем'ям.

Пісалы датуюцца другой паловай X–XV ст. Такім чынам, яны знікаюць тады, калі пашыраецца папера. Аднак відавочна, пісаламі і васкавымі таблічкамі маглі карыстацца яшчэ ў XVI ст., праўда, у першую чаргу пры навучэнні пісьм.

Апрача васкавых таблічак, у асноўным для штодзённых запісаў выкарыстоўвалася бяроза. Асабліва вялікая колькасць берасцяных грамат паходзіць з Ноўгарада (каля 1000). Значна меншая іх колькасць вядома з археалагічных раскопак іншых гарадоў: Смаленска, Пскова, Старай Русы, Цверы і інш.

На тэрыторыі Беларусі знойдзены дзве берасцяныя граматы: у 1959 г. – у Віцебску (XIII–XIV ст.), у 1980 г. – у Мсціславе (пачатак XIII ст., фрагмент.). Гэтыя граматы познія, але не выключана, што бытавалі яны на тэрыторыі Беларусі і раней. У Ноўгарадзе знойдзена берасцяная грамата XI ст., якая была напісана, калі меркаваць па такой з'яве як «цоканне», жыхаром Полацка, Смаленска або Віцебска (грамата № 246). Аднак відавочна, на тэрыторыі Беларусі, берасцяныя граматы не сталі масавым сродкам для пісьма. Тут іх замянялі васкавыя таблічкі.

5.5. НАВУЧАННЕ ПІСЬМУ

Улады добра разумелі неабходнасць мець пісьменных памочнікаў, якія былі б здольны весці ўлік дзяржаўных даходаў і расходаў і ўступаць у зносіны з цэнтральнай і мясцовай уладай, іншымі дзяржавамі. Можна здацца на першы погляд недэмакратычнай дзейнасць Уладзіміра Святаслававіча, які пасля хрышчэння дзяржавы арганізаваў «ученье книжное» толькі для дзяцей «нарочитой чади», але праблема навучання пісьму будучых дзяржаўных кадраў была адной з самых актуальных. Гэта тлумачыць, чаму сын Уладзіміра Яраслаў Мудры яшчэ будучы наўгародскім князем «собра от старост и поповых детей 300 учить книгам»: дзеці старост – гэта будучыя прадстаўнікі гарадской, а

магчыма, і сельскай адміністрацыі (дзіўным з'яўляецца іншае: чаму наўгародскія свяшчэннікі не былі здольны самі забяспечыць навучанне сваім дзецям?).

Аб навучанні пісьму захавалася мала звестак. У якасці настаўнікаў для шырокіх мас выступалі ў асноўным духоўныя асобы. Навучэнне вялося пры цэрквах, радзей манастырах. Аб удзеле духоўных асоб, у прыватнасці, дзякоў у навучанні пісьму сведчыць, у прыватнасці, графіці XII ст. кіеўскай Сафіі: «Пищанъ □(са)ль, въвъдвъ дьякъ ходи въ выо□ченикомъ»¹ (графіці № 120).

Навучанне пісьму пачыналася з сямі год². У сваёй «Граматыцы» (1618) Мялецкі Смятрыцкі паведамляе, што здаўна павялося пасля азбуцы вывучаць Часаслоў і Псалтыр, а таксама пісаць (а пасля прыступаць да граматыкі). Крыніцы маўчаць аб канкрэтных метадах і прыёмах навучання пісьму. Відавочна, што як і ў краінах Заходняй Еўропы, спачатку вучылі пісаць на васкавых таблічках (у Ноўгардзе таксама і на бяросце), а потым на пергамене. Захавалася летапісная мініяцюра XVI ст. з выявай цвярскага княжыча Міхаіла Аляксандравіча, які вучыцца чытанню і пісьму, і трымае ў адной руцэ матэрыял для пісьма, які падобны да васкавой таблічкі, з выкананымі на ім літарамі, а ў другой – інструмент для пісьма, які нагадвае пісала. Вывучэнне пісьма выяўленага ў Ноўгардзе васкавога трыпціха з тэкстам Псалтыра, дазволіла даследчыкам сцвярджаць, што пэўныя асаблівасці берасцянога пісьма, якія з'явіліся ўжо ў XI ст., маглі быць атрыманы ў спадчыну ад пісьма на воску (А. А. Залізняк). У якасці замацавання атрыманых навыкаў пісьма служыла перапіска кніг. У адной з усходнеславянскіх кніг першай чвэрці XIV ст. захаваўся такі запіс: «О, горе оученикомъ оу диякона, хочеться спати; ни, ни, охъ, тошно оу». Хутчэй за ўсё, да этапа навучання пісьма на пергамене і да выканання такіх прыктычных заданняў даходзілі не ўсе.

5.6. ТЭХНІКА ПІСЬМА

Крыніцай звестак аб спосабе трымання матэрыялу пры пісьме з'яўляюцца мініяцюры з выявамі пісцоў (часцей за ўсё евангелістаў). На многіх з іх матэрыял для пісьма ляжыць у пісцоў на сцягне. Невысокі стол служыць у якасці падстаўкі для пісьмовых прылад. Цяжка сказаць, наколькі гэтыя мініяцюры адлюстроўвалі рэаліі таго часу.

Згодна з высновамі вучоных, з канца VIII ст. па XI ст. у заходнееўрапейскіх кантынентальных скрыпторыях у асноўным завяршыўся пераход да пісьма на невысокай (на ўзроўні калена ці крыху вышэй) гарызантальнай злёгка нахіленай паверхні да пісання на павышанай паверхні са значным нахілам (прыкладна 30°). Ранейшыя дошкі-«прасперы» з гарызантальнай паверхняй былі заменены прасперамі з дзвюх дошак, адна з якіх (верхняя) мацавалася пад значным нахілам, г. зн. прасперы ўяўлялі свайго роду тумбу. Відаць, ужо ў XI ст. названыя прыстасаванні для пісьма пачалі ставіць на стол. Што-небудзь аб іх існаванні на тэрыторыі ўходніх славян не вядома.

На васкавых таблічках пісалі, як і ў Заходняй Еўропе, паклаўшы іх на правае сцягно.

5.7. ПІСЬМО

5.7.1. Устаў

Першы графічны від пісьма ва ўсходніх славян мае назву *ўстаў*. Устаў характарызуецца наступнымі прыкметамі: 1) марудны тэмп пісьма; 2) як правіла, «цяжкая» вага; 3) як правіла, буйны памер пісьма; 4–5) адносная сіметрычнасць і суразмернасць літар; 6) у больш, чым дзве лінейкі выконваецца параўнальна невялікая колькасць літар і іх варыянтаў: «з», «р», «оу», γ, «ф», □, «х», «ц», «щ», □, □, □ («д» з засечкамі замест ножак і «м» з перамычкай, якая выходзіць за ніжнюю лінейку радка, не ўлічваецца); 7) як правіла, прамое пісьмо; 8) прамалінейная форма рухаў п'яра; 9) незвязнае пісьмо; 10) дукт складаны, падпарадкаваны канону літары; 11) вуглаватая форма рухаў п'яра пры напісанні і злучэнні элементаў літар; 12) прымыкаючы тып злучэння рухаў пры напісанні

¹ «Пищанъ писаў, да дзякоў хадзіў вучням».

² Такая практыка захоўвалася і пазней. Шляхціч Навагародскага (Навагрудак) павета Фёдар Еўлашоўскі ў сваіх запісах (пачатак XVII ст.), паведамляў, што ён быў аддадзены на навучанне па дасягненню сямі год.

элементаў літар і саміх літар; 13) вялікая колькасць рухаў (прыёмаў) пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 15) нязначная варыянтнасць літар; 16) колькасць скарачэнняў невялікая; 17) неразвітая сістэма памежных сігналаў.

У развіцці ўстава можна вылучыць тры перыяды, у залежнасці ад якога ён падзяляецца на ранні XI–XII ст., пераходны XIII–XIV ст. і позні XV–XVII ст.

Ранні ўстаў. Ва ўставе XI ст. у залежнасці ад прапорцый і вугла нахіла вылучаюцца чатыры варыянты: вузкі, сярэдні, прамы і нахілены. Найбольш пашыраным з'яўляецца сярэдні. Вытокі прамога ўстава звязаны з традыцыяй царскай балгарскай школы праслаўскага перыяду («залатога веку» балгарскай літаратуры X ст.). Ва ўсходніх славян названы варыянт пісьма прысутнічае ў рукапісах, якія, верагодней за ўсё, уяўляюць сабой копіі балгарскіх арыгіналаў (Астрамірава евангелле 1056–1057 г. і Ізборнік Святаслава 1073 г.). Сярэдні варыянт таксама ўзыходзіць да паўднёваславянскай традыцыі. Вузкае пісьмо мае Тураўскае евангелле XI ст., нахіленае – Архангельскае евангелле 1092 г. Вузкія прапорцыі літар можна растлумачыць імкненнем эканоміць карысную плошчу матэрыялу для пісьма. Вузкае – эканомнае – пісьмо Тураўскага евангелля ў пэўнай ступені ўзгадняецца з яго сціплым афармленнем.

Ужо ў XI–XII ст. верхнія часткі «в» і «ж» маюць меншыя памеры ў параўнанні з ніжнімі, г. зн. іх сіметрычнасць губляецца. У Тураўскім евангеллі больш адчувальнай з'яўляецца розніца паміж верхняй і ніжняй часткамі «в» =====, а ў Полацкім евангеллі канца XII–пачатку XIII ст. – паміж верхняй і ніжняй часткамі «ж» =====. Верх «в» заостраны. У Полацкім евангеллі перакладзіна ў □ часта знаходзіцца даволі высокая, г. зн. там, дзе існавала найбольш шырокая прастора паміж «ётай» і «а» =====.

Асноўныя элементы корпуса літар звычайна, а ніжнія вынасныя заўсёды выконваюцца прамалінейнымі рухамі. Форма пяцель «б», «ъ», «ы» і «ь», верхняй і ніжняй пяцель «в» дугавыя і вуглаватыя. Гэтыя петлі ўпісваюцца ў трохвугольнік, у якім нахілена правая сценка.

Літара «и» мае форму сучаснай друкаванай «н». Літара «н» характарызуецца наступнымі варыянтамі: 1) з перакладзінай, якая ідзе ад самага верху левай мачты і спускаецца да самага нізу правай мачты =====; 2) з перакладзінай, якая ідзе ад самага верху левай мачты і не даходзіць да самага нізу правай мачты, але спускаецца ніжэй сярэдзіны =====; 3) з перакладзінай, якая ідзе ад самага верху левай мачты і спускаецца да сярэдзіны правай мачты =====; 4) з перакладзінай, якая ідзе з пункта, што знаходзіцца ніжэй верху левай мачты і спускаецца да самага нізу правай мачты =====; 5) з перакладзінай, якая ідзе з пункта, што знаходзіцца ніжэй верху левай мачты і спускаецца да сярэдзіны правай мачты =====; 6) з перакладзінай, якая ідзе з пункта, што знаходзіцца ніжэй верху левай мачты, але не даходзіць да самага нізу правай мачты, пры гэтым спускаецца ніжэй сярэдзіны =====.

Найбольш старажытная «ж» складаецца з мачты і дзвюх нахіленых перакладзін (так званае «зоркападобнае») і пісалася ў тры прыёмы =====. Гэты варыянт выкарыстоўваўся ў XI ст. паралельна з іншым: з мачтай і дзвюх дуг (адной наверху, другой унізе) =====. Верагодна, з XII ст. «ж» сталі пісаць у пяць прыёмаў: спачатка мачта, потым левыя, а затым правыя перакладзіны =====. Такое «ж» звычайна больш шырокае ў параўнанні з іншымі варыянтамі. Перакладзіны «к» утвараецца пры дапамозе выгнутай рыскі, якая магла і не злучацца са спінкай (мачтай) =====. Сярэдняя частка «м» уяўляе, як правіла, акруглую перамычку, якая можа заходзіць за лінейку радка =====.

Вельмі рэдка сустракаецца шырокае «о». Літара «ч» выконваецца з акруглай, часам вуглаватай, радзей прамавугольнай чаркай =====. У Тураўскім евангеллі чарка маленькая, амаль пляската, у Полацкім – яна больш выразная.

У XII ст. адбываецца далейшае развіццё мінускульнага пісьма. У XI ст. мачта □ не выходзіць за межы дзвюх лінеек. У XII ст. яна мае вынасную, хоць параўнальна і невялікую мачту, пры гэтым каромысла ляжыць звычайна на верхняй лінейцы. Зрэшты, напісанні □ з вынаснай мачтай з'яўляюцца ўжо ў XI ст., як, напрыклад, у Ізборніку 1073 г. Такое □ паводле вызначэння В. М. Шчэпкіна, «як высокія будынкi гарадоў, з'яўляюцца важным сігнальным знакам, па якім хутка пазнаецца ўся зрокавая група, у дадзеным выпадку – слова».

У XI ст. выкарыстоўваецца амаль без выключэння □ з высокай сярэдзінай =====, а ў XII ст. – з нізкай сярэдзінай і разведзенымі петлямі ===== (□ з высокай сярэдзінай фігуруе, праўда, паралельна з новым варыянтам яшчэ ў некаторых рукапісах XII ст.: у прыватнасці, у Мсціславым, Юр'еўскім і

Галіцкім евангеллях). Калі літара «псі» у XI ст. пісалася часцей за ўсё ў выглядзе крыжа =====, то ў XII ст. яна набывае пераважна форму трохзубца =====.

Пераходны ўстаў. У першай палове XIII ст. пісьмо мала чым адрозніваецца ад пісьма папярэдняга перыяду.

Як ужо адзначалася, у другой палове XIII–XIV ст. на тэрыторыі ВКЛ асабліва востра адчуваўся дэфіцыт пергаміна. З заснаваннем новых культавых устаноў, пашырэннем чытацкіх інтарэсаў расце попыт на кніжную прадукцыю. З мэтай эканоміі карыснай плошчы пергаміна пісьмо становіцца больш шчыльным. Гэта дасягаецца не толькі за кошт памяншэння інтэрвалаў паміж радкамі і прабелаў паміж літарамі (у раннім уставе прабел паміж літарамі звычайна складаў корпус літар), але і за кошт змены прапорцый літар. Большасць рукапісаў характарызуецца вузкімі прапорцыямі літар.

Аналагічная з'ява, калі дэфіцыт і дарагавізна матэрыялу для пісьма прывялі да змены стыля пісьма, мела месца ў пэўны час і ў краінах Заходняй Еўропе. З XI ст. ва ўсіх названых краінах у сувязі з ростам гарадоў пачала адчувацца патрэба ў развіцці школ і адукацыі, што павялічыла попыт на кнігу. Адначасова ажывілася дзейнасць канцылярый, асабліва гарадскіх. Усё гэта вызначала павялічаны попыт на матэрыял для пісьма: пергамін. Пошук такіх форм пісьма, якія б дазволілі эканомна расходваць пергамін прывялі да ўзнікнення гатычнага пісьма. Для яго былі характэрны сціснутыя прапорцыі літар, больш шчыльнае размяшчэнне літар і слоў, паменшаныя інтэрвалы паміж радкамі (у адрозненне ад папярэдняга гатычнага пісьма: каралінгскага мінускула). Па падліках вучоных нават раннегатычнае пісьмо XII ст. дало магчымасць павялічыць колькасць літар на старонцы пэўнага фармату на 12–15%, а развітае гатычнае пісьмо – на 50%.

Змена прапорцый літар абумовіла выкарыстанне асаблівых прыёмаў пісьма. У гатычным пісьме, каб захаваць выразнасць форм літар, сталі практыкаваць спалучэнне тлустых і валосных ліній, прыём ламаных ліній. Усё гэта дасягалася за кошт выкарыстання пярэа са спецыяльным (касым) зрэзам (так званае «гатычнае» пярэа).

Чытанне пісьма з падоўжанымі прапорцыямі літар абцяжарана і запаволена ў тым выпадку, калі дыферэнцыруючыя элементы літар знаходзяцца пасярэдзіне ці ўнізе корпуса літар: воку трэба пастаянна спускацца ўніз літары, каб выявіць гэтыя элементы і такім чынам пазнаць літару. У выніку шэраг літар страчвае сіметрычнасць і суразмернасць частак.

У XIII ст. у «и» перакладзіна падымаецца і ўзнаўляецца або перпендыкулярна адносна мачт, або нахілена =====. Нахіленая перакладзіна можа спускацца з самага верху правай мачты ці з пункта ніжэй яе верху =====. Сустракаюцца варыянты «н» з перакладзінай, якая ідзе з самага верху левай мачты і даходзіць да сярэдзіны ці да пункта вышэй сярэдзіны правай мачты =====. Верхняя частка «ж» набывае невялікі памер, а часам зусім знікае =====. Павялічваюцца петлі ў «ъ» =====, «ы» ===== і «ь» =====. Усе названыя напісанні найбольш паслядоўна выкарыстоўваюцца ў другой палове XIII ст. У гэты час у асобных выпадках можа падымацца і некалькі нахіляцца перакладзіна □ =====. Падымаецца ўверх таксама і перакладзіна «ю» =====.

У першых дзвюх трэцях XIV ст. для «ж» характэрны маленькі верх. У некаторых выпадках ён наогул адсутнічае. Перакладзіна «и» ляжыць прама ці пад нахілам у верхняй частцы літары. Літары «ъ», «ы» і «ь» пішуцца з павялічанымі петлямі.

«Справа ў тым, – пісаў В. М. Шчэпкін, – што кожная літара мае свайго роду «сінгальную частку», тую, па якой яна з першага погляду адрозніваецца. І вось, у выніку скарачэння вярхоў, пад'ёма перакладзін і набрыяння пяцель у новым стыльным почырку сінгальныя часткі ў значнай колькасці літар сканцэнтраваліся ўверсе і такім чынам утварылася як бы адна агульная сінгальная лінія, па якой лёгка і хутка склізгоча вока».

Павышэнне перакладзін у графічна складаных ётаваных літар «ю» і □, абумоўлена і іншымі прычынамі. Правядзенне перакладзіны пасярэдзіне, там дзе была найбольш вузкая прастора паміж «ётай» і другой часткай літары, магло прывесці да зніжэння ступені выразнасці формы, паколькі ў гэтым выпадку перакладзіна была б амаль не заўважнай. Наадварот, у верхняй частцы існавала значная прастора.

У другой палове XIII ст. у «ч» пераважае трохвугольная чарка, пры гэтым ножка «ч» даўжэй чаркі ці роўная з ёй =====. У першых дзвюх трэцях XIV ст. для «ч» уласціва вуглаватая чарка, больш глыбокая ў параўнанні з XIII ст. =====. Гэта чарка мае, як правіла, аднолькавы памер з ножкай. Звукаюцца «д» ===== і «р» =====.

У XIII ст. пераважае такое «ж», якое ўзнаўляецца ў пяць прыёмаў. Літара «в» можа пісацца з вузкай ці скарачонай упадзінай паміж петлямі. У першых дзвюх трэцях XIV ст. можна назіраць паступовае павелічэнне верхняй пятлі «в» за кошт выпраўлення правай лініі, якая ўтварала гэту пятлю. Гэта лінія можа злучацца са спінкай літары ніжэй яе сярэдзіны. У выніку ніжняя пятля значна выпячваецца ў правы бок =====.

Шэраг кантракцый найбольш ранніх усходнеславянскіх рукапісаў мае грэчаскае і лацінскае паходжанне: «Бог», «Господь», «Дух», «Отец», «Небо», «человек» і інш. Паралельна з імі выкарыстоўваюцца прыметнікі і складаныя словы, у склад якіх уваходзіў які-небудзь з названых караняў. На першых парах пісцы яшчэ хістаюцца ў выкарыстанні скарачаных слоў. Некаторыя словы то скарачаюцца, то пішуцца цалкам. У той жа час пісцы добра разумеюць сакральны характар скарачэнняў. Ужо ў XI ст. сустракаюцца кантракцыі, якія маюць самастойнае паходжанне: «аминь», «д□ва», «царство» і інш.

Памежныя сігналы. Функцыі памежных сігналаў выконваюць: 1) кропкі; 1) вынасныя літары; 3) надрадковыя знакі.

З дапамогай кропкі адасабляюць асобныя словы ці іх групы. Як правіла, кропкі размяшчаюцца пасярэдзіне радка, але могуць знаходзіцца на верхняй ці ніжняй яго лінейках. Кропкі служаць памежным сігналам для вылучэння лічбаў і іх груп.

Даследчыкі звярнулі ўвагу на рост колькасці вынасных літар на працягу XIII–XIV ст. Напрыклад, калі ў самым раннім з шасці спісаў дагавора аб гандлі Смаленска з Рыгай і Гоцкім берагам (спісе А) 1229 г. налічваецца 23 выпадкі вынасу літар над радком, то ў апошнім спісе, які датуецца сярэдзінай XIV ст. (спісе F), іх ужо 43. У некаторых (дзелавых) помніках звычайна больш ранніх, вынас літар над радком зусім не практыкуецца. Іншыя помнікі маюць невялікую колькасць вынасных. Трэція характарызуецца большай колькасцю вынасных літар, але пераважна ў канцы слоў. Вынас літар у сярэдзіне слова сустракаецца рэдка.

Самы старажытны варыянт тытлы выконваўся ў выглядзе гарызантальнай прамой. Усе астатнія варыянты з'яўляюцца вынікам альбо яго штучнага графічнага змянення, альбо эвалюцыі. Найбольш пашыранай у XI–XII ст. была тытла ў выглядзе гарызантальнай прамой з двума ніжнімі засечкамі па краях =====. Сустракаецца пераходны варыянт: гарызантальная праяма з адной правай ніжняй засечкай =====. Выкарыстоўваецца варыянт з выгнутым корпусам, левай верхняй і правай ніжняй засечкамі. Корпус такой тытлы мог дапаўняцца дадатковым элементам: засечкай пасярэдзіне.

У XIII–XIV ст. узнікаюць тытлы, корпус якіх заканчваецца злева ніжняй, справа – верхняй засечкамі =====, якое часам можа акругляцца =====.

У гэты час укараняюцца «спрошчаныя» варыянты тытлы: з трыма засечкамі ці пашырэннямі, два з якіх знаходзяцца па краях, а адно – пасярэдзіне =====; з трыма засечкамі ці пашырэннямі, якія адсунуты ўправа =====; з двума засечкамі ці пашырэннямі, адно з якіх знаходзіцца пасярэдзіне, другое з правага краю =====; з двума засечкамі ці пашырэннямі адно з якіх знаходзіцца пасярэдзіне, другое з левага краю =====; з двума засечкамі ці пашырэннямі, якія знаходзяцца бліжэй да сярэдзіны =====; з адной засечкай ці пашырэннем, якое знаходзіцца з левага краю =====; з адной засечкай ці пашырэннем, якое знаходзіцца пасярэдзіне ===== і інш.

Усе названыя варыянты тытлаў служылі пераважна для абазначэння кантракцый і лічбаў. Тытлам, якія ставіліся над вынаснымі літарамі – літарныя тытлы (у тым ліку тыя, што спалучаліся з кантракцыяй), часцей за ўсё надавалі «простыя» формы: у выглядзе двускатнага даху =====; прамой; крыху выгнутае прамой, якая магла пісацца ў два прыёмы ===== (быць можа, варыянт =====); раўнабаковай дугі =====.

Тытлападобных літар, г. зн. літар, якія пісаліся над радком без тытлы, не было (калі не ўлічваць напісанне без тытлы ў асобных помніках «д», як напрыклад, у Дабрылавам евангеллі XII ст.).

Сярод іншых надрадковых знакаў фігуруюць знакі ў выглядзе спірытусаў === і іншых форм. У некаторых рукапісах (Астрамірава евангелле) яны стаяць на месцы прапушчаных «ъ» («ь»), г. зн. выконваюць функцыю паерка, ці проста на стыку двух зычных. Часам пры дапамозе гэтых знакаў перадаецца мяккасць зычнага, адзначаюцца ётаваныя галосныя. Прастаўленне знакаў націску не практыкуецца. Наогул, іншыя надрадковыя знакі (не тытлы) у гэты перыяд выкарыстоўваліся даволі рэдка (гл. іл. 5–13).

6. ПІСЬМО АПОШНЯЙ ТРЭЦІ ХІV–ПЕРШАЙ ПАЛОВЫ ХVІ ст.

6.1. АГУЛЬНАЯ ХАРАКТАРЫСТЫКА ПЕРЫЯДУ

Былыя князі склізгочылі па паверхні грамадства. Цяперашні літоўскі князь усё глыбей пускае карані ў грамадства. Дзяржава не мела магчымасці ўтрымліваць рэгулярнае прафесійнае войска. Ваенная служба клалася на найбольш забяспечаную частку грамадства і выконвалася за яе кошт. Нерухомасць галоўнай крыніцы даходаў – зямлі – зрабіла ваенную службу і прыналежнасць да выканаўцаў гэтай службы – баяр-шляхты – наследнай і саслоўнай. Існуючыя ўмовы дыктавалі неабходнасць умацавання маёмаснага ўзроўню ваеннаабавязаных. З часоў праўлення Вітаўта асноўнай рабочай сілай на зямлі становяцца сяляне, якіх вялікі князь даруе разам з іх землямі (асобныя дараванні на землі і сялян з'явіліся яшчэ да Вітаўта). Адбываюцца істотныя змены ў сацыяльнай і эканамічнай сферы. Сферы ўлады не падзелены: вялікі князь – галоўны і кіраўнік, і суддзя. Ён пакрывае асобныя рэгіёны дзяржавы сеткай двароў і дварцоў – цэнтраў уласнай гаспадаркі. Да працы ў гэтых дварах і дварцах прыцягваюцца сяляне. Замацоўваюцца новыя службовыя і сацыяльныя адносіны. Гэтыя адносіны рэгулююцца новым правам, крыніцай якога становіцца вялікі князь. Яго суд – «вышшае право». Баланс сіл парушаецца. У літаральным сэнсе з вялікага, г. зн. галоўнага сярод іншых князя, ён пераўтвараецца ў гаспадара, а землі, на якія пашыраецца яго ўлада – у яго ўласнасць, «панство». Ён так і называецца: «гаспадар» ці «пан».

Пры вялікім князі Казіміры (1440–1492) дараванні шляхце на землі і сялян набываюць масавы характар. Гэтыя дараванні становяцца асноўным відам ўзнагароджання і стымулявання баяр-шляхты, умовай шляхецкай службы. Дараванні робяцца «до воли» вялікага князя, «до живота» (для аднаго пакалення), «до двух животов» (да двух пакаленняў), «до осмотра» лепшым дараваннем, «до очищения» захопленых непрыяцелем маёнткаў, але часцей за ўсё «навечность». Дараванні «навечность» прадугледжвалі свабоднае адчужэнне часткі ці ўсяго гэтага даравання. Існуе, а таксама пашыраецца да пэўнага часу за кошт гаспадарскіх дараванняў такі тып уладання як «отчина», якая спалучае ў сабе рысы адначасова прыватнай і родавай уласнасці. Існуючае права дазваляла адчужаць не больш за адну трэць «отчины». У руках шматлікіх землеўладальнікаў канцэнтруюцца значныя зямельныя багаці. Ствараюцца ўмовы для перапамеркавання набытых уладанняў сярод іншых землеўладальнікаў шляхам куплі-продажу, падаравання, завяшчання, абмену, падзелу і г. д., і для ўрэгулявання праблем, якія звязаны з правам на нерухомую маёмасць, праз суд.

Фарміраванне шырокага слоя землеўладальнікаў, г. зн. спажыўцоў гандлёвай і рамеснай прадукцыі актывізуе гандаль і рамяство, г. зн. развіццё гарадскіх структур. Фарміруецца пераважна ў буйных гарадах даволі шырокі слой мяшчан-землеўладальнікаў.

Важнае значэнне ў даходах дзяржавы набываюць розныя ўскосныя плацяжы, а таксама адкупы і застава дзяржаўнай маёмасці.

Ускладненне эканамічных і сацыяльных адносін прывяло да ўдасканалення дзяржаўнага апарату. З'яўляюцца новыя формы і спосабы кіравання дзяржавай. Шэраг гарадоў атрымлівае самакіраванне ў форме Магдэбургскага права. Узнікаюць пасады, а таксама, праўда, нешматлікія ўстановы.

6.2. ВЫТВОРЧАСЦЬ ДЗЕЛАВОЙ ДАКУМЕНТАЦЫІ

Пісьмовы дакумент становіцца неабходным атрыбутам аператыўнага і эфектыўнага кіравання, гарантам правоў жыхароў дзяржавы. Павялічваецца колькасць відаў і разнавіднасцей актаў. Узрастае аб'ём прадукцыі ў кожнай з груп дакументаў.

Вялікі князь уступае ў больш часты кантакт са сваімі прадстаўнікамі на месцах, дасылаючы ім розныя пісьмовыя запыты, паведамленні, інструкцыі і г. д.

Дараванні і ўвядзенне ва ўладанне суправаджаюцца выданнем і перадачай на рукі ўладальнікаў спецыяльных дакументаў. Пісьмова афармляюцца розныя льготы і вызваленні. Вялікі князь пісьмова пацвярджае ўласныя дараванні і дараванні сваіх папярэднікаў. З дапамогай пісьмовага дакумента фіксуюць склад уладанняў і яго межы. У пісьмовай форме выдаюць прыгаворы суда, прызначаюць суддзяў, выклікаюць у суд, рассылаюць загады да адказчыкаў аб выкананні рашэнняў суда і г. д.

Пры ваяводах, старостах і намесніках-дзяржаўцах вядуцца судовыя кнігі, у якіх робяцца запісы прававога характару, упісваюцца тэксты прыгавораў суда. У Смаленску такія кнігі існавалі ўжо ў

часы Жыгімонта Кейстутавіча. У далейшым яны вядуцца пры кожным кіраўніку акругі. Аналагічныя кнігі існуюць і пры гарадскіх магістратах.

Письмоваму пацвярджэнню з боку мясцовых улад і гаспадара падлягаюць здзелкі прыватных асоб, якія мяняюцца ці дзеляцца нерухомай маёмасцю і г. д. Письмовую форму набываюць розныя дазволы вялікага князя: на засяленне мест і мястэчак, устанаўленне таргоў і кірмашоў, будаванне замкаў і касцёлаў у прыватных маёнтках, куплі зямель і сялян і інш. Праз пісьмовы дакумент устанаўліваюцца адтэрміноўкі плацяжоў і вяртанне крэдытаў і г. д. Письмова афармляюцца дараванні на заставы, адкупы, дараванні на свецкія і духоўныя пасады.

Праз «лісты» шляхта апавяшчаецца аб мабілізацыі, зборы земскіх падаткаў, выклікаецца на сеймы. Письмова вядзецца рэгістрацыя дзяржаўнай маёмасці, ваеннаабавязаных і г. д. Сродкам рашэння праблем знешнепалітычнага характару па-ранейшаму служаць пісьмовыя пасланні, дагаворы і г. д.

Цяжка пералічыць усе разнавіднасці і падразнавіднасці дакументаў, якія зыходзілі ад прадстаўнікоў вышэйшых і мясцовых улад.

Спачатку прыватныя дагаворныя адносіны не заўсёды патрабавалі пісьмовага афармлення. У 1486 г. пад час разгляду адной цяжбы аб зямлі істцовы бок прадаставіў дакумент, які павінен быў паслужыць юрыдычнай падставой на яе валоданне. Дакладная дата дакумента не вядома, прыкладна яго можна датаваць сярэдзінай XV ст. Вялікі князь і паны-рада ўсумніліся ў аўтэнтнасці прадстаўленага дакумента на той падставе, «... *ижь то речь есть давняя, а передь тымь люди одинь другому такие записы незвычайныя [не] давали, а то было межси люд[ь]ми держано, а себе вь томь верили*». Аднак ужо ў 80-х гадах XV ст. дакументы, якія афармлялі прыватныя здзелкі, з'яўляюцца звычайнай з'явай. Існавалі прадажныя, мяноўныя, дароўныя, дзельчыя і іншыя лісты.

Можна заўважыць, што тэксты шэрагу дакументаў, якія рыхтаваліся ў час праўлення польскага караля і вялікага (найвышэйшага) князя літоўскага Ягайлы (1385–1432), у тым ліку тыя, якія былі складзены ад яго імя, на працягу значнага адрэзку часу (да 12 год) перапісваліся аднымі і тымі ж почыркамі. Гэта значыць, што пры Ягайле існавала група пастаянных пісцоў. Праўда, немагчыма сказаць, ці былі гэтыя пісцы службовымі асобамі, альбо іх функцыі выконвалі духоўныя асобы, якія прыцягваліся да працы ў канцелярыі¹.

Пры Вітаўце ўзнікае канцелярыя ВКЛ. Апошняя мела ў значнай ступені характар асабістай установы. Са смерцю Вітаўта штат яго канцелярыі распаўся. Аналагічныя канцелярыі, відавочна, дзейнічалі пры вялікіх князях Свідрыгайле і Жыгімонце Кейстутавічы.

Пры Казіміры Ягайлавічы ствараецца стацыянарная канцелярыя. Штат канцелярыі ВКЛ канчаткова склаўся ў другой палове XV ст. Узначальваў канцелярыю канцлер. Яго намеснікам быў найвышэйшы пісар (сакратар). Канцелярыя ВКЛ да 40-х гадоў XVI ст. падзялялася на два аддзелы: «рускую» і лацінскую канцелярыі, якія камплектаваліся адпаведна «рускімі» і лацінскімі пісарамі (апошнія яшчэ называліся сакратарамі). Пісары мелі сваіх уласных дзякоў, якія, як правіла, былі прадназначаны для дапамогі ў працы па канцелярыі. Такія дзякі вядомы з другой паловы XV ст. і разам з велікакняжацкімі дзякамі былі пісцамі ніжэйшага рангу. Агульнае кіраўніцтва канцелярыі належала канцлеру. Да 1458 г. канцлер з'яўляўся і рэальным кіраўніком установы. З 1458 г. рэальнае кіраўніцтва канцелярыяй перайшло да найвышэйшага пісара.

Да 1520-х гадоў пераважна пісары непасрэдна складалі праекты дакументаў. Абавязкі дзякоў зводзіліся галоўным чынам да афармлення чыставікоў дакументаў, падрыхтоўкі прамежкавых копіяў, упісання тэкстаў дакументаў у кнігі Метрыкі ВКЛ, множання дакументаў і г. д. Перапіска папер заставалася адным з відаў працы дзякоў і ў далейшым. Размежавання працы па відах дзейнасці сярод пісараў не існавала. Адны і тыя ж пісары рыхтавалі дакументы і аддавалі загад аб унясенні іх у кнігі Метрыкі. Не было такога размежавання і сярод дзякоў. Адзін і той жа дзяк мог афармляць чыставікі дакументаў, рыхтаваць прамежкавыя копіі, запісваць тэксты дакументаў у кнігі Метрыкі.

З 1520-х гадоў найвышэйшым пісарам стаў той пісар, які з'яўляўся адначасова і земскім падскарбіем. Пісар узяў на сябе абавязкі рэальнага кіраўніка і арганізатара ўстановы. З'яўленне ў

¹ Напрыклад, у Чэхіі і Маравіі да пачатку XIV ст. выраб каралеўскіх грамат знаходзіўся амаль выключна ў руках духавенства. Падобная з'ява характэрна для многіх ранніх канцелярыяў Заходняй Еўропы.

пісара новых абавязкаў прывяло да перадачы такога віду дзейнасці, як складанне праектаў дакументаў, дзякам. Відавочна, з 20–30-х гадоў XVI ст. пачалі фарміравацца групы дзякоў, якія спецыялізаваліся на выкананні пэўных відаў працы: падрыхтоўцы праектаў дакументаў, вядзенні кніг Метрыкі, апячатванні выходных дакументаў. Пэўная спецыялізацыя існавала сярод дзякоў і ў вядзенні судовых, пасольскіх кніг і кніг данін. Праўда, гэта спецыялізацыя не прывяла да ўтварэння асобных пасадаў.

Удасканаленне працы канцылярыі абумовіла стварэнне комплекса капійных кніг (у канцылярыях Заходняй Еўропы яны называліся кнігамі-рэгістрамі) тыпу кніг-картулярыяў, г. зн. кніг, куды заносіліся тэксты, як правіла, выходных дакументаў. У канцылярыі ВКЛ выходныя дакументы спачатку капіраваліся, відавочна, на асобныя аркушы, якія збіраліся ў звязкі па пэўнай прыкмеце. З 1480-х гадоў капіраванне ажыццяўлялася ўжо ў сшыткі, з якіх фарміраваліся кнігі. Так узніклі кнігі Метрыкі ВКЛ (першапачаткова называліся «кнігамі гаспадарскімі» ці «кнігамі канцлерскімі»). У краінах Захаду (напрыклад, Францыі, Германіі, Арагоне, Неапалітанскім каралеўстве) аналагічныя кнігі вяліся з XIII ст.

Было б цікава параўнаць арганізацыю і працу канцылярыі ВКЛ з канцылярыямі іншых еўрапейскіх дзяржаў. Заходнеўрапейскай канцылярыяй, якая служыла пэўным узорам для аналагічных устаноў некаторых іншых дзяржаў, была канцылярыя рымскага папы. На яе чале стаяў канцлер, асобнымі яе службамі загадвалі віцэ-канцлеры. Рух дакументаў па канцылярыі ў працэсе яго падрыхтоўкі выглядаў наступным чынам. У першай інстанцыі: бюро «мінутаў», клеркі-абрэвіатары (*abbreviatores*) складалі праект дакумента: «мінута». Затым «мінута» паступала да клеркаў-гласатарыяў (*glossatores*) ці скрыптарыяў (*scriptores*), якія афармлялі чыставы варыянт тэксту. У бюро рэгістраў рэгістратары (*scriptores registri*) перапісвалі тэкст дакумента ў кнігі-рэгістры. Прымацаванне пячаткі-булы ажыццяўлялася ў бюро буларыямі.

Выканаўчы штат імперскай канцылярыі Германіі складаўся з пратанатарыяў, натарыяў, сакратароў, рэгістратарыяў і пісцоў. З пачатку XV ст. устанаўліваецца наступны парадак падрыхтоўкі дакументаў. Пратанатарыі складалі праект дакумента, натарыі рыхтавалі яго чыставы варыянт, рэгістратары ўносілі тэкст дакумента ў кнігі-рэгістры, сігліатар прывешваў пячатку, таксатар ажыццяўляў разлік з атрымальнікам дакумента.

Амаль аналагічны рух дакументаў меў месца ў канцылярыі ВКЛ у 40-х гадах XVI ст. Гэты рух аднаўляецца, у прыватнасці, на падставе звестак адной крыніцы, якая змешчана ў кнізе Метрыкі ВКЛ. З яе зместу вынікае, што пасля падрыхтоўкі праекта дакумента адным з дзякоў (гэты ж дзяк, відавочна, і афармляў яго чыставік) ён паступаў да другога дзяка. Характар удзелу апошняга ў руху не адлюстраваны. Аднак відавочна, што пад яго кантролем дакумент упісваўся ў кнігі Метрыкі. Трэці дзяк, у якасці якога выступае асабісты пісар канцлера, апячатваў дакумент і выдаваў яго на рукі просьбітаў.

Мелі ўласных пісцоў службовыя асобы ВКЛ: прадстаўнікі мясцовага, цэнтральнага і дворнага кіравання. Такія пісцы вядомы, пачынаючы з XV ст. Іх праца выкарыстоўвалася як для асабістых, так і службовых патрэб. У XVI ст. сярод названых пісцоў сустракаюцца не толькі «рускія» пісары, якія пісалі на старабеларускай мове, але і лацінскія.

Ад другой паловы XV ст. ідуць звесткі аб канцылярыях у буйных гарадах. Так, у 80-х гадах XV ст. гарадская канцылярыя існавала ў Полацку, дзе дзейнічаў «гарадскі» дзяк Барыс Чалядніч (*Toławdyncz, Teladnic*). Магчыма, нешта падобнае да канцылярыі функцыянавала ў Полацку яшчэ ў 1460–1470-х гг. Гэтымі гадамі датуецца серыя дакументаў, тэксты якіх былі напісаны рукой аднаго пісца: Андрэя Буцкавіча Тулубея.

Вядомы дзякі пры кіеўскіх мітрапалітах.

З 20-х гадоў XVI ст. паходзяць першыя звесткі аб пісарах пры скарбе: скарбовых пісарах.

Пасада пісара (дзяка) існавала, відавочна, у кожным горадзе ВКЛ з Магдэбургскім правам. У некаторых з названых гарадоў, асабліва буйных, напрыклад, Вільні, існаваў падзел пісараў на «рускіх» і лацінскіх.

Акрамя таго, былі так званыя «яўныя» пісары, якія ўдзельнічалі ў складанні духоўных лістоў (тэстаментаў).

Крыніцы гавораць аб так званых «пасутных» («посутные») дзяках (аналаг плашчадных паддзячых Расійскай дзяржавы і публічных натарыусаў Польшчы) – прафесійнай праслойцы пісцоў, якія спецыялізаваліся ў падрыхтоўцы прыватнаправавых дакументаў. Першыя даныя аб іх адносяцца да

першай паловы XVI ст. Гэта аднак не выключае, што існавалі яны раней – у другой палове XV ст. Аб гэтай групе дзякоў мала што вядома. Ёсць звесткі, што ў першай палове XVI ст. у Віцебску ім было забаронена рыхтаваць даўгавыя распіскі на буйныя сумы (напрыклад, 50 коп шырокіх грошай). Абавязкі па падрыхтоўцы апошніх ускладваліся на прысяжных гарадскіх – «мескіх» – дзякоў. Цяжка сказаць, наколькі шматлікай была група «пасутных» дзякоў.

Адзначым адну асаблівасць перыяду. Асобы, якія служылі пры свецкіх канцылярыях, бралі ўдзел у стварэнні чытальных, а таксама выдавочна, і богаслужэбных кніг. Пісар віленскага ваяводы Мікалая Радзівіла Васька ў 1483 г. стварыў кнігу «звоямая приточная»: зборнік энцыклапедычнага зместу. Мацей Іванавіч Дзясяты (з Таропца), былы слуга, выдавочна, дзяк велікакняжацкага пісара Фёдара Янушкавіча, у 1502–1507 гг. працаваў над складаннем біблейскага зборніка Дзесятаглаў. Пад імем Рыгора Іванавіча, перапісчыка Супрасльскага летапісу, магчыма, трэба бачыць былога дзяка канцылярыі ВКЛ (быў такім у 1508-1509), а яшчэ раней дзяка (1499) і пісара (1507) вялікай княгіні Алены.

6.3. ВЫТВОРЧАСЦЬ КНІЖНАЙ ПРАДУКЦЫІ

Даследчыкі адзначаюць павелічэнне попыту на богаслужэбныя і чытальныя кнігі ў другой палове XV ст. Гэта асабліва выразна адлюстравалася ў дзвюх з'явах. Першая з іх – гэта фарміраванне катэгорыі калі не прафесійных, то, калі так можна выразіцца, паўпрафесійных пісцоў кніг, другое – стварэнне і пашырэнне бібліятэк.

Звяртае на сябе ўвагу, што некаторыя пісцы ў запісах да створаных імі кніг адзначалі сваё рэгіянальнае паходжанне. Гэта азначае, што працавалі гэтыя пісцы далёка ад тых мясцін, дзе яны нарадзіліся і выраслі. Гэта дзяк Сенка са Смаленска (1487), дыякан Занька з Турава (1488). Выдавочна, яны з'яўляліся аналагамі расійскіх «шэстнікаў» (прышэльцаў), г. зн. вандроўных прафесійных майстроў кніг. Да ліку апошніх, выдавочна, адносяцца Бязозка, сын Семіёна Доўбніча з Наўгародка, які працаваў у Камянцы (1489); смальянін Антон Сямёнаў сын Чалосткін, дзейнасць якога праходзіла ў Слуцку (1487). У першай палове XVI ст. па-ранейшаму працуюць вандроўныя пісцы, напрыклад, свяшчэннаінак Макарый Львовіч з Гальшан (у Луцку ў 1530), Фёдар Кузьмін з Нясвіжа (1538).

Бібліятэкі ўзнікаюць пры манастырах. Найбольш старажытны (усходнеславянскі) бібліятэчны вопіс датуецца 1494 г. і быў складзены архімандрытам Іосіфам пры перадачы ім маёмасці случкага Троіцкага манастыра. Згодна з ім у бібліятэцы налічвалася 45 богаслужэбных і чытальных кніг¹ (што на той час было даволі шмат). Паводле вопісу бібліятэкі Супрасльскага манастыра, які быў складзены ў 1557 г. архімандрытам Сергіем Кімбарам, толькі «старых» кніг, г. зн. тых, якія паступілі яшчэ да пачатку яго ігуменства, г. зн. да 1532 г., было 129 (сярод іх таксама і чытальныя).

Існавала бібліятэка пры Сафійскім саборы ў Полацку (магчыма, узнікла ўжо ў XI-XII ст.). Па словах сведкаў рабунку бібліятэкі ў 1579 г. у ёй апрача летапісаў было шмат твораў грэчаскіх айцоў царквы на славянскай мове, прычым большая частка названых твораў была перакладзена Канстанцінам Філасафам і Мяфодзіем! На сённяшні дзень вядомы па крайняй меры 11 рукапісаў, якія бяспрэчна знаходзіліся ў Полацку ў XVI ст. На думку вучоных, бібліятэка Сафійскага сабора належала арганізацыі клірашан, у склад якой уваходзіла найбольш забяспечаная частка гараджан.

У адной з кніг першай трэці XVI ст., якая была прадназначана для гэтай бібліятэкі, пісец Алексій пакінуў свайго роду інструкцыю па карыстанні кнігамі: «Ваша же милость, священники клирошане, книги сея по домам своим не носите и хотящим брати ис церкви възбраняйте и не давайте, воском от свечи не скапте, не изморайте, не зволчите. А хто насильством и по власти, или тайно будет брати ис церкви, да будет на нем запръщение и клятва святых отец седми собор».

З'яўляюцца прыватныя бібліятэкі. Адна з найбольш значных бібліятэк належала віленскаму ваяводзе і канцлеру ВКЛ Мікалаю Радзівілу (памёр ў 1509–1510). Звычайна яе не абгрунтавана прыпісваюць то вялікаму князю Жыгімонту I Старому, то А. М. Гаштольду. Захавалася некалькі «рээстраў» кніг бібліятэкі, якія датуюцца 1510 г. (г. зн. прыблізна годам М. Радзівіла). Апрача ўсіх

¹ Гаворачы аб царкоўных і манастырскіх бібліятэках, трэба адрозніваць уласна бібліятэкі ад набору неабходных для богаслужэння кніг.

астатніх, у бібліятэцы налічвалася «рускія» кнігі, прычым амаль усе яны богаслужэбныя. Гэта асабліва цікава, калі ўлічваць, што М. М. Радзівіл быў католікам.

Збіралі кнігі і менш заможныя асобы. У апошняй трэці XV ст. пісар канцылярыі ВКЛ Якуб звяртаўся лістом да маскоўскага архітэктара В. Дз. Ярмоліна з просьбай набыць для яго ў Маскве Пролаг на ўвесь год, Васьмігласнік і Жыція Апосталаў. Васьмігласнік – богаслужэбная кніга, Жыція Апосталаў магла выкарыстоўвацца і як богаслужэбная, і як чытальная, але Пролаг – гэта чытальная кніга і яўна прызначалася для асабістай бібліятэкі Якуба. Гэта бібліятэка, выдавочна, перайшла да сына Якуба Адама, які таксама быў пісарам канцылярыі ВКЛ. Захавалася адна кніга з запісам, з якога вынікае, што яе ўладальнікам з'яўляўся Адам. Яшчэ адзін пісар, дакладней на той час ужо былі пісар канцылярыі ВКЛ Пятрашка Фамініч Любіча таксама валодаў нейкімі кнігамі, якія ён спрабаваў адсудзіць у сваёй былой жонкі і яе новага мужа ў канцы XV ст.

Толькі павышаны попыт на кнігі мог вызначыць цэнтралізаваны характар іх стварэння. У 1507 г., верагодней за ўсё, па афіцыйным ці, ва ўсякім выпадку, паўафіцыйным заказе Мацеем Іванавічам Дзясятым быў складзены звод біблейскіх кніг Дзесятаглаў (у пэўным сэнсе аналаг наўгародскай Геннадзеўскай бібліі 1499 г.). Па ініцыятыве кіеўскага мітрапаліта Іосіфа былі створаны: у 1512 г. – Пролаг, у 1513 г. – Пяцікніжка Маісеева. У бібліятэцы Супрасльскага манастыра захоўваўся яшчэ адзін рукапіс XVI ст., які ўключае кнігі, што адсутнічалі ў зборніках 1507 і 1513 гг. На першым яго аркушы ўзноўлена імя Іосіфа і змешчана выява герба «Ліс», якім карысталіся Солтаны (з гэтага роду паходзіў Іосіф). Такім чынам, мітрапаліт Іосіф, выдавочна, з'яўляўся заказчыкам і гэтага рукапісу.

Кніга становіцца даступнай для дэмакратычнай часткі насельніцтва. Яна выступае прадметам судовых цяжб.

Для XV–першай паловы XVI ст. можна гаварыць аб існаванні скрыпторыяў у Слуцку. З'яўляецца новы кнігапісны цэнтр: Супрасльскі манастыр (заснаваны ў 1498 г.). У ім закончыў у 1507 г. свой Дзесятаглаў Мацей Іванавіч Дзясяты. Там жа працавалі іераманах Паісій – стваральнік Служэбніка 1514 г., Арсеній – перапісчык Лесвіцы Іаана Лесвічніка 1530 г. Дарэчы, Арсеній – духоўнае імя полацкага пісца Алексія. Вядома пяць падпісаных ім кніг. Магчыма, ён быў стваральнікам і яшчэ адной.

Для працы над Пролагам 1512 г. быў арганізаваны скрыпторый, дзе дзейнасцю «многыхъ дь□ковъ» кіраваў дыякан Іаакім.

Кнігі ствараюцца не толькі на заказ, але і становяцца рыначнай прадукцыяй. Аб гэтым гаворыць, у прыватнасці, і ўзнікненне ва ўсходніх славян кнігадрукавання, якое звязана з дзейнасцю беларускага асветніка Ф. Скарыны.

6.4. МАТЭРЫЯЛ ДЛЯ ПІСЬМА

Рост попыту на пісьмовую прадукцыю, павелічэнне яе аб'ёму, прывялі да выкарыстання новага, больш таннага і даступнага матэрыялу для пісьма – паперы.

Папера была вынайздзена ў Кітаі ў I ст. Паступова яна стала пранікаць на Запад. У VIII ст. арабы захапілі Самарканд і вывезлі адтуль сакрэт яе вытворчасці.

Самая старажытная арабская папяровая кніга, так званая Codex Warner датуецца 866 г. Каля 900 г. вытворчасць паперы была наладжана ў Егіпце. У X ст. майстэрні па вытворчасці паперы з'явіліся ў Дамаску, Ціверыядзе, Хамаце, Трыпалі і, магчыма, у Багдадзе.

У X ст. папера арабамі была завезена ў Іспанію. У XI ст. яна стала вядома ў Сіцыліі. Праз Іспанію і Сіцылію папера пранікла ў Італію. З Італіі гатовую паперу вывозілі ў паўднёвую Францыю, Германію і далей у Чэхію, з Іспаніі – на поўнач Францыі, Англію і краіны Скандынавіі. У далейшым у названых краінах была наладжана ўласная вытворчасць паперы. Першыя майстэрні па вырабу паперы з'явіліся ў Іспаніі – у XI ст., у Італіі – у XIII ст., Францыі, Германіі, Англіі, Галандыі, Нарвегіі і Даніі – у XIV ст., Чэхіі – у XV ст. З сярэдзіны XV ст. Францыя і Галандыя сталі экспарцэрамі паперы.

У сумежнай з ВКЛ Польшчы папера пачала выкарыстоўвацца, па крайняй меры, ужо ў першым дзесяцігоддзі XIV ст. Вядомы папяровы дакумент, які выйшаў з польскай каралеўскай канцылярыі ў 1337 г. Уласная папера стала выпускацца ў Польшчы у канцы XV ст. У 1473 г. дзейнічала паперня, г. зн. майстэрня па вытворчасці паперы, у Гданьску, у 1477 г. – у Вроцлаве.

Кітайцы выраблялі паперу з расліннага валакна, прымешваючы да яго рыззёвую масу. Арабы не мелі адпаведных раслін і па гэтай прычыне выкарыстоўвалі баваўнянае і льняное рыззё.

У Візантыі, як і ў Заходняй Еўропе паперу спачатку называлі «бамбіцына» («бамбікіна») (*charta bombicina*) – ад слова «бамбік», якое спачатку абазначала шоўк, а пазней бавоўну. Існавалі і іншыя назвы: *charta damascena*, а таксама *pergamena graeca, quae fit ex lana ligni* – «грэчаскі пергамін з расліннага валакна».

Уласна пад бамбіцынай разумеца найбольш ранняя папера, якая выраблялася з бавоўны – тоўстая, грубая, шурпатая ці, наардварот, вельмі глянцавая ад моцнай праклейкі, жаўтаватага колеру, валакністая ў разрыве, з нераўнамернымі сляямі. Падоўжаныя (гарызантальныя) і папярочныя (вертыкальныя) лініі гэтай паперы ледзь прыкметныя. Асноўнай асаблівасцю бамбіцыны з'яўляецца адсутнасць на ёй вадзяных знакаў (аб іх ніжэй). Шэраг даследчыкаў адмаўляла факт вытворчасці бамбіцыны з бавоўны. У канцы XIX ст. было праведзена мікраскапічнае даследаванне бамбіцыны, у выніку якога бавоўну ў яе складзе выявіць не ўдалося. Запанавала думка, што назва паперы паходзіць ад назвы сірыйскага горада *Bambyse* (па-арабскі Мамбіз – *Mambidsch*), па аналогіі з *charta damascena*, г. зн. паперы, якую выраблялі ў Дамаску. Новае мікраскапічнае даследаванне ў 1935 г. паперы сірыйскага рукапісу XIII ст. паказала, што папера гэтага рукапісу, сапраўды, выраблена з бавоўны.

Пасля канчатковага заняпаду вытворчасці папіруса як матэрыялу для пісьма, заходнееўрапейскія народы, таксама як і большасць славян, для абазначэння паперы сталі выкарыстоўваць тэрмін, корань якога паходзіць ад слова «папірус»: *paper, papier, papir* і г. д. (у старабеларускай мове папера называлася «папір», «папер», «папера»)¹.

З XIV ст. у краінах Заходняй Еўропе сыравінай для паперы служыла ў асноўным льняное рыззё. Чым больш лядашчым было гэта рыззё, тым лепшай якасці атрымлівалася папера.

Тэхналогія вытворчасці паперы да XVIII ст., г. зн. да з'яўлення машынай вытворчасці з цэлюлозы, была наступнай. Рыззё сарціравалася, рвалася і кідаліся ў катлы, у якіх яно доўгі час варылася з вапнай для таго, каб выдаліць фарбы, тлушч і гразь. Потым вільготнае рыззё падвяргалася бражэнню да той пары, пакуль яно не пачынала расслойвацца на валокны. Валакністая маса ачышчалася ад прымесеў, а затым двойчы праз пэўны прамежак часу размолвалася. У выніку атрымлівалася белая вадкая кашыца, якая пагружалася ў драўляныя чаны. З чана гэта кашыца чарпалася формай і пасля таго, як сцякала вада атрыманы паўфабрыкат адносіўся да прэса, пракладваўся сукном і прасваўся драўляным вінтавым прэсам. З-пад прэсу даставаўся ўжо аднародны лёгкі аркуш, які зноў прасваўся для выраўнівання, прасушваўся, пагружаўся ў клей, папярэдне замочаны ў моцнай гарачай шчолачы з мыльнай рошчынай. Апошнім этапам у вырабе паперы было глянцаванне. Першапачаткова паперу глянцавалі шліфавальным каменем, з XVII ст. – таксама і цяжкім жалезным молатам.

Чарпальная форма складалася з дзвюх частак: рамы і драцянога дна. Рама адпавядала памерам папяровага аркуша. Дрот для сеткі быў медным, спецыяльнага валачэння. Перад адлівам папяровай масы ў форму ўстаўляўся дэбель – драўляная рама, якая надавала папяровай масе форму аркуша і не давала ёй расцякацца. Сетка формы складалася з падоўжанага (гарызантальнага) і папярочнага (вертыкальнага) дроту. Для абазначэння дроту прынята французская тэрміналогія: падоўжаны дрот называецца «вяржэры» (ад фр. *vergeures* – палоскі)², папярочны – «панцюз» (*pontouseux*)³. Вяржэры размяшчаліся часта, панцюз, якія выкарыстоўваліся для падрымкі вяржэраў – рэдка. У сетку ўпляталіся драцяныя фігуркі. Рыззёвы слой клаўся на дрот і фігурку больш тонкім слоём, таму на аркушы атрымліваліся бачныя на святло выявы гарызантальных і вертыкальных ліній, а таксама малюнак унутры сеткі. Бачныя на святло лініі прынята называць па назве дрота: «вяржэры» і «панцюз». Для абазначэння малюнка існуюць розныя найменні, у асноўным – гэта «вадзяны знак» (*water mark, wasserzeichen, wodny znak*), але, напрыклад, у французскай, італьянскай тэрміналогіі – «філігрань» («філігран») (ад лацінскага *filum* – нітка і *granum* – зерне). Два гэтыя тэрміны – «вадзяны

¹ Паходжанне тэрміна «бумага» канчаткова не высветлена. Яго выводзяць з татарскага «бумуг», «бумбуг», цюрскага «памбуг», «памук», а таксама грэчаскага βόμβυξ, χάρτης βομβάχινος – бавоўна.

² Па-нямецку – *girpen*, па-англійску – *chain lines*, па-польску – *żeberka*.

³ Па-нямецку – *bindendraht*, па-англійску – *laid lines*, па-польску – *kresy*.

знак» і «філігрань» – выкарыстоўваюцца як сінонімы. Але больш мэтазгодна называць філігранню драцяную фігуру, якая ўпляталася ў сетку чарпальнай формы, а вадзяным знакам – знак, які бачны на святло (гл. іл. 47, 62).

Вадзяны знак – уласцівасць толькі еўрапейскай паперы. Усходняя папера такіх знакаў не мела. Першы ў Еўропе вадзяны знак (у выглядзе крыжа) датуецца 1282 г. і належаў майстэрні горада Фабрыяна (Італія).

У кожнага вытворцы былі свае вадзяныя знакі. Яны служылі маркай паперы, знакам вытворцы. Шэраг вадзяных знакаў вызначалі фармат і гатунак паперы. Пакупнік, жадаючы набыць паперу таго ці іншага гатунку, называў яе вадзяны знак. Сюжэты вадзяных знакаў былі самыя разнастайныя. У вялікай колькасці сустракаюцца гербавыя шчыты, гербы, назвы мясцовасцей, абзначэнні вытворцаў, выявы фантастычных жывёл: грыфонаў, драконаў і г.д. Акрамя асноўнага вадзянога знака маглі ставіць другі – кантрамарку.

Вадзяныя знакі паперы, якая выраблялася на тэрыторыі ВКЛ, прадстаўлялі пераважна гербы ўладальнікаў папяровых млыноў.

Паперу, якая прадназначалася для пісьма, шматразова праклейвалі. Рабілі гэта для трываласці і для таго, каб не расцякалася чарніла. Уся папера для пісьма, якая ішла на продаж, выпускалася толькі праклеенай. Папера для пісьма падзяляецца на канцылярскую і канцэптную. Канцылярская папера выраблялася з лепшага льнянога рызца, канцэптная, якая прадназначалася для чарнавікоў і копій – з горшага.

Для адбелвання паперы хімікаты не выкарыстоўваліся, таму яе колер ніколі не быў аднолькавым. Папера лепшага гатунка была крыху жаўтаватага, сярэдняга гатунку – кафеянага, а невысокага гатунку – цёмна-шэрага колераў. Розніца ў колеры залежыла не столькі ад якасці колера, колькі ад чысціні вады. Вытворцам паперы было цяжка ачысціць ваду, асабліва зімой¹.

¹ Папера мела розны фармат. Арабы выкарыстоўвалі фарматы ад 0,61x0,91 м да 0,733x1,099 м. Кожны фармат меў сваю назву. Напрыклад, папера самага маленькага фармату – 0,61x0,91 м – называлася «птушынай паперай» (яна выкарыстоўвалася для карэспандэнцыі, якая дасылалася голубамі). У XIV–XV ст. у Італіі былі пашыраны фарматы *realle* – 0,615x0,455 м і *recute* – 0,450x0,315 м. Гэтыя (і некаторыя іншыя) фарматы былі блізкія да фарматаў пергамінных аркушаў (па якіх, відавочна, былі ўстаноўлены фарматы паперы) і выкарыстоўваліся ў Італіі, Францыі і Галандыі, а таксама, відавочна, і ў Польшчы да канца XVI ст. У XVI ст. з'явіліся фарматы 0,440x0,305 і 0,430x0,290 м. У Венецыі ў канцы XV–пачатку XVI ст. сустракаецца фармат 0,440x0,320 м. Аднак устойлівых стандартаў паперы яшчэ не існавала. Да канца XV ст. асноўным фарматам з'яўляўся 0,46 x 0,32 м, у канцы XV ст. з'явіўся фармат 0,43x0,305 м; з XVI ст. – мелі месца фарматы 0,405x0,285; 0,39x0,28; 0,37x0,275; 0,33x0,25 м. У Германіі ў канцы XIV–XV ст. асноўным фарматам паперы былі 0,42x0,30; 0,46x0,345 м, а ў XVI ст. – 0,44x0,335 м.

Звычайна, пры стварэнні блока кнігі, аркушы складваліся. Першапачатковы фармат аркуша вызначаецца па накірунку панцюзі і становішчы вадзянога знака. На разгорнутым аркушы панцюзі ідуць гарызантальна, а вадзяны знак размяшчаецца ў верхняй ці ніжняй яго палове. Калі аркуш згінаўся адзін раз, то панцюзі ідуць вертыкальна, а вадзяны знак знаходзіцца пасярэдзіне першага паўаркуша (на другім паўаркушы можа размяшчацца кантрамарка); калі два разы, то панцюзі ідуць гарызантальна, а палова вадзянога знака знаходзіцца пасярэдзіне папярочнага згіна; калі тры разы, то панцюзі ідуць вертыкальна, а чвэрці вадзянога знака знаходзяцца на версе ці ўнізе папярочнага згіна і г. д. Калі кнігу ўтваралі ўкладзеныя адзін у другі складзеныя адзін раз аркушы, то вадзяны знак, як правіла, паўтараецца на некалькіх паўаркушах запар, затым ідзе такая ж колькасць паўаркушаў без вадзянога знака (ці з кантрамаркай) і г. д.

Колькасць згінаў аркуша лягла ў аснову адзінкі вымярэння фармата кнігі. Фармат разгорнутага аркуша называўся «в дестный лист»; фармат, які ўтвараўся адным згінам аркуша – «в лист» або «в десть» (сёння абзначаецца *in folio* ці 1°), двума згінамі – «в

Нягледзячы на тое, што сыравіна і выраб паперы былі намнога больш таннейшыя, чым скуры жывёл і выраб з іх пергаміну, яна не адразу заваявала рынкі. Панавала думка, што папера – матэрыял менш трывалы і не можа доўга захоўвацца. Імператар Свяшчэннай Рымскай імперыі Фрыдрых II у 1231 г. забараніў выкарыстоўваць паперу для афіцыйных дакументаў. У канцылярыях Італіі і Францыі першапачаткова выкарыстоўвалі паперу толькі для чарнавікоў і кніг-рэгістраў.

Папера пачала выкарыстоўвацца, відавочна, у першую чаргу ў дзелавой сферы. Найстаражытнейшым ўсходеславянскім актам, які напісаны на паперы, з'яўляецца, на думку вучоных, пацвярдзальная дагаворная грамата смаленскага князя Івана Аляксандравіча за першую палову XIV ст. Адным з самых старажытных папяровых актаў, якія былі створаны на тэрыторыі ВКЛ, з'яўляецца дагавор аб міры вялікага князя літоўскага Альгерда, князя Кейстута і вялікага князя Святаслава Іванавіча, з аднаго боку, і вялікіх князёў Дзмітрыя Іванавіча і Уладзіміра Андрэвіча – з другога, які адносіцца да пачатку 70-х гадоў XIV ст.; грамата полацкай княгіні Андрэвай і яе дзяцей Сямёна і Івана ў рыжскую гарадскую раду, якая датуецца вясной 1387 г.–восенню 1389 г. У канцы XIV–пачатку XV ст. папера стала служыць матэрыялам для пісьма ў канцылярыі Вітаўта.

Паступова пачынаюць выкарыстоўваць паперу пісцы чытальных і царкоўных кніг. Адна з найбольш ранніх папяровых кніг – Пролаг за сакавік–жнівень 1406 г., які быў напісаны на заказ бельскага намесніка Солтана Солтанавіча.

Першапачаткова ўласнай вытворчасці паперы ў ВКЛ не існавала. Сродкам для пісьма была замежная папера. У канцылярыі Вітаўта спачатку пісалі на бамбіцыне. З 1409 г. з'яўляецца папера лепшага гатунку: італьянскай, французскай і нямецкай вытворчасці. Італьянская і французская папера ў канцы XIV ст. пранікала ў ВКЛ, відавочна, праз Рыгу, а ў пачатку XV ст. – праз Гданьск і землі Ордэна.

Першы папяровы млын на тэрыторыі ВКЛ быў уведзены ў эксплуатацыю ў 1524 г. Ініцыятыва яго заснавання першапачаткова зыходзіла ад велікакняжацкай улады і была, відавочна, звязана з будучым выданнем статута ВКЛ. Некаторыя вучоныя лічаць, што пабудова млына мела непасрэдную сувязь з выдавецкай дзейнасцю Ф. Скарыны. На гісторыю гэтай падзеі праліваюць святло два запісы і адзін дакумент Метрыкі ВКЛ. Першы запіс змяшчае загад, які быў адрасаваны да віленскага ваяводы і канцлера А. М. Гаштольда, каб віленскі гараднічы Ульрых Гоз у сувязі з прыездам са Швейцарыі «Саверьнарта» (так у крыніцы) з мэтай «папер бити», за свае сродкі (з умовай кампенсацыі выдаткаў) пабудаваў паперню, а таксама дом для жылля. Згодна са зместам другога запісу, да Ульрыха Гоца быў дасланы асобны дакумент, у якім загадвалася пабудаваць дом і млын для швейцарца. Дакумент датуецца 16 лістападам 1524 г. Паводле яго, вялікі князь дазволіў *Карулюсу Вернарту* купіць у віленскага мешчаніна Лявона Крыловіча зямлю на р. Вільні паміж млынам А. М. Гаштольда і фальваркам віленскага мешчаніна Харытона Хацуціча і пабудаваць на ім папяровы млын і іншыя «потребныи кола». Звычайна лічыцца, што ў названых крыніцах паведамляецца аб двух розных млынах, паколькі ў першым выпадку гаворыцца аб швейцарцы, які меў імя «Саверьнарт», а ў другім – аб Карулісе Вернарце. Відавочна, мае рацыю Я. Л. Неміроўскі, які мяркуе, што ў першым выпадку памылка: перапісчык перад прозвішчам Вернарт напісаў дзве першыя літары імя Каруліс, якія ў лацінскай транскрыпцыі выглядалі як «Са». З тэкста дакумента вынікае, што ўлады змянілі планы адносна заснавання паперні, таму Карулісу Вернарту давялося пабудаваць млын за свае сродкі.

Пашырэнне паперы абумовіла знікненне васкавых таблічак. Магчыма, яны выкарыстоўваюцца яшчэ ў XVI ст., аднак пераважна ў школьнай справе.

Зрэшты, пергамін як матэрыял для пісьма канчаткова не знік. Пергамін захоўваў у сабе элемент урачыстасці. Па гэтай прычыне тыя дакументы, якім надавалі асаблівае значэнне, выраблялі з пергаміну. Магчыма, на першых парах панавала думка аб пергаміне, як аб матэрыяле больш трывалым, таму больш прыдатным для запісаў «навечность». Так, з пергаміну выраблялі міжнародныя дагаворы. Палачане, якія вялі дзелавую перапіску з Рыгай на паперы, дагаворы з ёй, як напрыклад, дагаворы 1405, 1407 і 1478 г. афармлялі на пергаміне. На ім пісалі прывілеі, г. зн. даравальныя лісты (дакументы). Наогул, існавала думка, што прывілей павінен быць выраблены

полдесть» (in quarto ці 4°, «чацьвёрка», «кварт»), трыма – «в четверть» (in octavo ці 8°, «васьмушка», «актаў»). Фармат кнігі «у вялікі аркуш», г. зн. калі аркуш не складваўся, сустракаецца рэдка.

менавіта з пергаміну. Крыніцы часта проціпастаўляюць прывілеі папяровым лістам. У адной з іх за першую палову XVI ст. вялікі князь і паны-рада заяўлялі: «намъ ся не толко привилевъ, але и паперныхъ листов н(а)шых (вылучана намі. – А. Г.) без прычыны не годит(ь) ся ламат(ь)...». У другой крыніцы таксама за першую палову XVI ст. сказана: «А тыи вси листы вышеписаныи тыхъ всихъ бояр пререченыхъ сут листы папировыи с печатъми прибитыми, окромъ одного привилія дете[и] Оленьскаго – тотъ есть на паркгамине (вылучана намі. – А. Г.) с печатъю привесисто[и]». Зрэшты, часта выдаваліся і папяровыя прывілеі. На пергаміне выконвалі тэксты і прыватнаправавых актаў, напрыклад, дзельчыя, мяноўныя, прадажныя. Як матэрыял для пісьма, пергамін выкарыстоўваўся да канца існавання ВКЛ. Па-ранейшаму выкарыстоўваўся ён і ў царкоўнай сферы, з яго маглі вырабляць богаслужэбныя кнігі.

У адным рукапісе за XV ст. захаваўся наступны рэцэпт прыгатавання чарніла. Дробна растаўчы чарнільныя арэшкі і прасеяць іх праз сіта, заліць кіслым і прэсным квасам і змяшаць з вішнёвым клеём, затым апусціць у атрыманую мяшанку кавалкі жалеза і паставіць у цёплае месца на тры дні, размешваючы тройчы ў дзень. Паводле іншага рэцэпту, таго ж часу дубовая, альховая і ясянёвая кара кладзецца ў сасуд з вадой і некалькі разоў кіпяціцца. Затым туды апускаецца жалеза і ўсё гэта ставіцца на тры дні ў цёплае месца і размешваецца кожны дзень.

Перад выкарыстаннем пярэа пісец рабіў пробу яго і чарніла. Такая проба магла выражацца ў напісанні розных слоў, напрыклад: «Попытаю пера», «Попытаю пера и чернила», «Покоштовати пера ли, доброе ли».

6.5. ПІСЬМО

6.5.1. Устаў апошняй трэці XIV ст.

Ва ўставе апошняй трэці XIV ст. пануюць тыя напісанні, якія сфарміравалася ў другой палове XIII–першых дзвюх трэцях XIV ст.: «и» і «н» пішуцца з высокімі перакладзінамі: з прамымі і нахіленымі ў «и» і нахіленай у «н»; □ з высокай нахіленай перакладзінай; «ю» з высокай прамой перакладзінай; «ъ», «ы» і «ь» з павялічанымі петлямі. Новымі з'яўляюцца наступныя напісанні: прамыя перакладзіны ў «ю» і □ могуць праходзіць вельмі высока ці нават па самым версе =====. Такім жа чынам можа быць размешчана перакладзіна □ =====. Высокія перакладзіны «ю» і □ нахіляюцца =====.

Памежныя сігналы. Функцыю памежнага сігнала пачатку і канца слова (станоўчага памежнага сігнала) пачынае выконваць пашыранае «е», корпус якой крыху нахілены ў левы бок, а язычок накіраваны ўверх: =====. Апошняя паступова пачынае замяняць □, выконваючы яе функцыі (служыла для абазначэння ётацыі) (гл. іл. 19, 20).

6.5.2. Паўустаў і скораніс апошняй трэці XIV–XV ст.

Апошняя трэць XIV ст. – пераломны момант у гісторыі пісьма. У гэты час пачынаюць фарміравацца графічныя віды пісьма чытальных кніг і дзелавога пісьма: *паўустаў* і *скораніс*¹. Аб уставе як графічным відзе царкоўнага пісьма можна гаварыць толькі ўласна з гэтага часу. Тады ж узнікае такі графічны варыянт пісьма, як *вязь*.

Паўустаў характарызуецца наступнымі прыкметамі: 1) у асноўным, марудны тэмп пісьма; 2) «лёгкая», «сярэдняя», «цяжкая» вага; 3) як правіла, сярэдні памер пісьма; 4–5) адносная сіметрычнасць і суразмернасць літар (большае парушэнне сіметрычнасці і суразмернасці, чым у паўустве); 6) у больш, чым дзве лінейкі выконваюцца «а» (на ранніх этапах), «д», «з», «р», «оу», ү, «ф», □, «х», «ц», «ш», «ы» (на ранніх этапах), □ (на ранніх этапах), □, □, □; 7) прамое і нахіленае

¹ Тэрмін паўустаў – штучны. Ён утвораны па аналогіі з грэчаскім і лацінскім «унцыялам» і «паўунцыялам». У адрозненне ад паўустава тэрмін «скораніс» вядомы па гістарычных крыніцах. На тэрыторыі Беларусі ён упершыню зафіксаваны ў першай палове XVI ст.

ўправа пісьмо; 8) чаргаванне прамалінейных і крывалінейных форм рухаў пярэ; 9) незвязныя рухі; 10) спрошчаны дукт; 11) у шэрагу выпадкаў крывалінейная форма рухаў пярэ пры напісанні і злучэнні элементаў літар; 12) прымыкаючы, у некаторых выпадках прамежкавы тыпы злучэння рухаў пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 13) у некаторых выпадках невялікая колькасць рухаў (прыёмаў) пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 14) трохножкавы варыянт «т»; «т» з вялікім загінам, які спускаецца з левага краю перакладзіны; «ъ» з вялікай перакладзінай і вялікім загінам, які спускаецца з яе левага краю; □ з вялікім загінам, які спускаецца з левага краю каромысла (такія загіны ў адзначаных літарах могуць спускацца да ніжняй лінейкі радка); аднабаковае «ч»; «з» у выглядзе «з»; «м» з завостранай перамычкай; 15) пэўная варыянтнасць літар; 16) значная колькасць скарачэнняў; 17) параўнальна развітая сістэма памежных сігналаў.

У развіцці паўустава можна вылучыць два перыяды: 1) апошняя трэць XIV–XV ст.; 2) XVI–XVIII ст. У апошняй трэці XIV–XV ст. канчаткова складваюцца прыкметы паўустава, якія ў далейшым істотна не змяняюцца.

Скорапісу як віду пісьма ўласцівы наступныя прыкметы: 1) сярэдні і хуткі тэмпы пісьма; 2) «лёгкая» і «сярэдня» вага; 3) як правіла, сярэдні і дробны памеры пісьма; 4–5) адсутнасць сіметрычнасці і суразмернасці літар; 6) у больш, чым дзве лінейкі выконваюцца «а» (на ранніх этапах, у далейшым як адзін з варыянтаў), «г» (адзін з варыянтаў), «д», «ж», «з», «р», «т», «у», «ф», □, «х», «ц», «ш», «ъ», «ы» (на ранніх этапах), □ (на ранніх этапах, у далейшым як адзін з варыянтаў), □, □, □; 7) прамое і нахіленае ўправа пісьмо; 8) крывалінейная форма рухаў пярэ; 9) безадрыўнае пісьмо; 10) свабодны, просты дукт; 11) крывалінейная форма рухаў пярэ пры напісанні і злучэнні элементаў літар і саміх літар; 12) безадрыўны тып злучэння рухаў пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 13) невялікая колькасць рухаў (прыёмаў) пры напісанні элементаў літар і саміх літар; 15) вялікая варыянтнасць літар; 16) вялікая колькасць скарачэнняў; 17) развітая сістэма памежных сігналаў.

Памяншэнне памераў пісьма з'яўляецца адной з вырашальных прыкмет скорапісу. Па гэтай прычыне дробны ўстаў папярэдніх стагоддзяў трэба прызнаць далёкім продкам названага віду пісьма.

У развіцці скорапісу вылучаюцца тры перыяды: 1) апошняя трэць XIV–канец XV ст.; 2) першая палова XVI ст.; 3) другая палова XVI–XVII ст. Першы перыяд (услед за І. І. Сразнеўскім і І. М. Каманіным) можна назваць перыядам «устаўнога скорапісу», паколькі графіка скарапіснага пісьма яшчэ блізка да графікі ўстава. Для гэтага перыяду характэрна фарміраванне дыферэнцыруючых прыкмет літар. Другі – пераходны – перыяд характарызуецца фарміраваннем тых асаблівасцей, якія рыхтавалі пісьмо да курсівацыі. Для трэцяга перыяду – перыяду курсіўнага скорапісу – уласціва актыўнае развіццё і панаванне курсіўнага пісьма.

Характэрным з'яўляецца месца ўзнікнення той пісьмовай прадукцыі, у якой упершыню найбольш выразна праявіліся прыкметы паўустава і скорапісу – гэта канцылярыя польскага караля і вялікага (найвышэйшага) князя літоўскага Ягайлы, асяроддзе яго службовых асоб, а таксама канцылярыя Вітаўта.

Падкрэслім, паўустаў і скорапіс узніклі адначасова. Было не правамерна ў гэтай сувязі сцвярджаць, што паўустаў развіўся з устава, а скорапіс – з паўустава. Крыніцай і таго, і іншага відаў пісьма быў устаў.

Паўустаў апошняй трэці XIV ст. характарызуецца амаль ўсімі пералічанымі прыкметамі. Узоры скорапісу гэтага часу маюць толькі частку прыкмет, пры гэтым часта гэтыя прыкметы выражаны слаба.

Апошняя трэць XIV ст. Абодва віды пісьма (паўустаў і скорапіс) мала чым адрозніваюцца ад аднаго, паколькі перад імі стаяць агульныя мэты: стварэнне дыферэнцыруючых прыкмет літар.

У дробным пісьме ў літарах «д», «ъ», «т» і □ сціраюцца дыферэнцыруючыя элементы: «д» пераўтвараецца ў невыразны трохвугольнік; мачта і перакладзіна двухлінейнай «т» губляюцца сярод элементаў іншых літар; маленькія мачты і верхнія перакладзіны у «ъ» і «ъ» у «ы» становяцца малапрыкметнымі; тое ж самае адбываецца з мачтай і каромыслам □, якое ляжыць на лінейцы радка.

У абодвух відах пісьма «д» пачынае выконвацца з вынаснымі падоўжанамі ножкамі =====; «т» – з вялікім загінам, які спускаецца з левага краю перакладзіны =====; «ъ» – з вынаснай мачтай і вялікай перакладзінай =====; «ы» – з вынаснай мачтай і вялікай перакладзінай «ъ» =====; □ з павялічанай мачтай і высокім каромыслам =====.

Відавочна, з мэтай дыферэнцыяцыі нахіляецца ўлева корпус «е». Такое становішча корпуса паварочвае язычок літары ўверх, што дае магчымасць павялічыць памер язычка і, такім чынам, зрабіць літару больш пазнавальнай =====.

З памяншэннем памераў літар, у тым ліку «и» і «н», для надання ім дыферэнцыруючых прыкмет у шэрагу выпадкаў (часцей у афіцыйных дакументах) перакладзіны спускаюць з самага верху адной мачты да самага нізу другой =====.

У «в» прамая лінія, якая ўтварала верхнюю пятлю, можа спускацца да самага нізу спінкі літары =====. У паўуставе названая прамая часам злучаецца з ніжняй перакладзінай пад прамым вуглом (г. зн. размяшчаецца паралельна спінцы літары). Ніжняя пятля выконваецца ў форме дугі, верхні канец якой часта не злучаецца з іншымі элементамі літары =====. Ніжняя перакладзіна часам зусім не пішацца. У гэтым выпадку «в» уяўляе сабой «п» з дугой на правай мачце =====.

Скорапіс падразумевае меньшыя памеры пісьма. Таму скарапісныя літары павінны быць больш дыферэнцыраваны. З гэтай мэтай з вынасной перакладзінай пішацца «а» =====, часцей выкарыстоўваецца □ з вялікай мачтай і высокім каромыслам.

Невялікі памер пісьма ўплываў на форму літар і іншым спосабам. У паўуставе ножка «ч» па памерах менш за чарку, часта вельмі маленькая =====. Часам сустракаецца «ч» без ножкі =====. У больш дробным скарапісным пісьме «ч» амаль заўсёды пішацца без ножкі ці, ва ўсякім выпадку, з ножкай, якая ледзь прыкметная =====.

Скорапіс характарызуецца і наступнымі прыкметамі. Літара «и» можа пісацца бездрыўна (як сучасная рукапісная радковая) =====. Узнаўляецца спрошчаны варыянт «к» у выглядзе вертыкалі і дужкі =====. Часта набываюць дугавую форму дзве пятлі «в» =====. Амаль заўсёды з дугавымі петлямі пішуцца «б» =====, «ъ» =====, «ы» =====, «ь» =====, □ =====. Ніжнія вынасныя элементы такіх літар, як «у», «ц», «ш», паварочваюцца ўлева =====.

Першая палова XV ст. Графіку паўустава і скарапісу аб'ядноўваюць наступныя асаблівасці. Літара «а» выконваецца з вынасной перакладзінай. Яшчэ больш інтэнсіўна павялічваецца ножкі «д» =====. У некаторых выпадках можна бачыць, як пісцы імкнуцца пераўтварыць ножку «т» у ніжні вынасны элемент =====. Аднак гэты варыянт не самы ўдалы. Таму ножка пачынае расці не ўніз, а ўверх =====. Двухлінейны варыянт «т» узнаўляецца з доўгім загінам, які спускаецца з левага краю перакладзіны. Паколькі ў дробным пісьме паказаць гэты загін цяжка, а ў вельмі дробным зусім немагчыма, перакладзіна «т» часта ставіцца не паралельна лінейцы радка, а нахіляецца так, што паміж левым краем перакладзіны і ніжняй лінейкай радка застаецца меньшая прастора. Там і праводзіцца лінія загіну. У выніку ствараецца ўражанне, што загін пераўзыходзіць па даўжыне засечку на правым краі перакладзіны =====. У шэрагу выпадкаў сустракаецца трохножкавы варыянт «т» =====. Выкарыстоўваецца «ь» з вынасной мачтай і вялікай перакладзінай і □ з высокім каромыслам. Суіснуюць два варыянты «ы»: са звычайнай – кароткай, не вынасной – мачтай «ь» ===== і «ь», якая мае вынасную мачту і вялікую перакладзіну =====. Злучальная перакладзіна паміж «ь» ці «ь» і «і» ў шэрагу выпадкаў ліквідуецца.

Выкарыстанне варыянтаў «а» і «д» з вынаснымі элементамі, «ь» з вынасным элементам і вялікай перакладзінай і □ з павялічанай мачтай і высокім каромыслам канчаткова зацвярджаюцца к 40-м гадам XV ст.

Сярод новых літар з вынасной – □ =====. Двухлінейная □ у дробным пісьме мела б невыразныя формы.

Устанаўліваецца прамое становішча на радку «е». Язычок гэтай літары накіроўваецца не ўверх, як раней, а ў права ці ўніз =====. У некаторых выпадках можна сустрэць «е» з невялікім нахілам управа =====.

Літара «в» можа пісацца акруглай =====. Аднаўляецца архаічны – зоркападобны – варыянт «ж», які складаецца з мачты і дзвюх нахіленых перакладзін =====. Гэта больш зручны пры паскораным тэмпе пісьма варыянт (канцы верхніх перакладзін «ж» могуць быць загнуты ўніз =====). Пачынае выкарыстоўвацца «м» з заостранай перамычкай =====. Гэта звязана з тым, што ў сярэднім і дробным пісьме з сярэдняй вагой дугавую перамычку рабіць цяжэй. Літара «ч» у выглядзе расшчэпа замяняецца на аднабаковае «ч» =====. Апошні варыянт больш падобны да старога «ч» і больш прыстасаваны для паскоранага пісьма.

Укараняецца новы скарапісны – змеяпадобны – варыянт літары «з» =====. Літара «з» можа пісацца таксама як і «з» =====.

Апрача памера пісьма, істотныя адрозненні паміж паўустаўным і скарапісным пісьмом заключаюцца ў наступным. У адрозненне ад паўустава ў скарапісе рост вынасных «а» і «д» не спыняецца. У паўставе «ъ» можа выконвацца як з павялічанымі, так і з кароткімі мачтай і перакладзінай; □ як з высокім, так і з нізкім каромыслам. Выразнасці паўустаўных двухлінейнай «ъ», а таксама □ пісцы дабіваюцца ў асноўным за кошт вялікіх загінаў на перакладзіне «ъ» ===== і каромысле □ =====. У скарапісе выкарыстоўваюцца «ъ» амаль выключна з вынаснай мачтай і вялікай перакладзінай і □ пераважна з высокім каромыслам.

У скарапісе бліжэй да сярэдзіны XV ст. часам сустракаецца акруглы варыянт «и», які пішацца ў адзін прыём =====. Калі «и» мае вуглаватую форму, то яе корпус нахіляецца ў левы бок =====, а корпус «н», які выкананы таксама прамалінейнымі рухамі – у правы =====. Кожная з гэтых літар уяўляе сабой люстэркавае адлюстраванне іншай. Люстэркавы нахіл «и» і «н» – сродак іх дыферэнцыяцыі. Правыя канцы перакладзін «ж» могуць злучацца прамой лініяй, утвараючы вуглаватую пятлю =====. Мачта літары крыху павялічваецца. Вуглаватая пятля «ж» можа змяняецца на акруглую, якая выконваецца пры дапамозе аднаго руха =====.

Другая палова XV ст. Агульнымі прыкметамі паўустава і скарапісу з'яўляюцца выкарыстанне трохножкавай «т»; змепадобнай «з», якая можа мець не толькі ніжні, але і верхні вынасныя элементы =====; «т» з вынаснай мачтай; аднабаковай «ч»; «ы» з кароткай мачтай «ъ», але без злучальнай перакладзіны =====; «в» у выглядзе чатырохвугольніка з дыяганаллю, якая ідзе з верхняга правага вугла ў ніжні левы =====.

У паўставе звычайна «д» пішацца з ножкамі сярэдняга памеру; «ъ» і □ – з загінамі, якія ідуць з левых краёў перакладзін «ъ» і каромысла □. Варыянты «ъ» з вынаснай мачтай і □ з высокім каромыслам выкарыстоўваюцца радзей.

Для скарапісу гэтага часу характэрна панаванне «а» і «д» з вынаснымі, «ъ» з вынаснай мачтай і вялікай перакладзінай, □ з падоўжанай мачтай і высокім каромыслам, трохножкавай «т». Ножкі «д» яшчэ больш павялічваюцца. З'яўляецца «ж» з верхняй вынаснай мачтай =====. Варыянт «т» з вынаснай мачтай не вельмі папулярны.

Памер вынасных элементаў «а», «д», «ж», «т», «ъ» і □ складае 1-3 карпусы літар.

У скарапісе, які быў драбнейшы за паўустаў, «амега» амаль заўсёды пішацца з высокай сярэдзінай, у паўставе – не.

Зацвярджаецца варыянт ү, які робіцца ў адзін ці два рухі =====.

У скарапісе XV ст. з'яўляюцца характэрнымі памеры і форма месца злучэння з мачтай перакладзіны «ъ». Спачатку перакладзіна невялікая, месца яе злучэння з мачтай акруглае =====. З другой чвэрці XV ст. паралельна з такой перакладзінай пачынае выкарыстоўвацца прамы варыянт, які мае амаль аднолькавую з мачтай даўжыню і часцей за ўсё ўтварае пры злучэнні з ёй вугал. Пры гэтым мачта прамая ці нахілена ў правы бок =====. У другой палове XV ст. перакладзіна выгінаецца, а месца яе злучэння з мачтай паступова ўтварае дугу =====. Праўда, часцей за ўсё сустракаюцца варыянты «ъ» з вуглаватай формай напісання верхняй часткі =====.

У другой палове XV ст. у паўднёвых рэгіёнах ВКЛ – Валыні і, трэба думаць, Кіеўшчыне, фарміруецца арыгінальны стыль варыянт скарапісу. Пры выкананні літар максімальна паслядоўна выкарыстоўваецца прыём спалучэння тлустых і валосных ліній. Тлустымі (якія маюць «цяжкую» вагу) пішуцца лініі, якія ідуць паралельна лініі радка, у накірунку зверху ўніз вертыкальна да лініі радка, зверху ўніз злева направа з нахілам у левы бок; тонкімі (якія маюць «лёгкаю» вагу) – лініі, якія ідуць знізу ўверх злева направа ці зверху ўніз справа налева з нахілам у правы бок. Каб дабіцца спалучэння розных па таўшчыні ліній, выкарыстоўваецца пярэ з адмысловай формай завастрэння: з шырокім і касым управа зрэзам («гатычнае пярэ»). Такое пярэ дае магчымасць захоўваць кантраст паміж тлустымі і тонкімі лініямі, яго пастаянства і рэгулярнасць; дазваляе рабіць патаўшчэнні не з дапамогай націску, што ўласціва для сучасных сталёвых пер'яў, але праз паварот пярэ з апорай на шырыню яго зрэзу. Пры ўзнаўленні тонкіх ліній пярэ паварочваецца, абапіраючыся на востры вугал зрэзу. У адрозненне ад сучаснага стабільнага трымання гатычнае пярэ пастаянна паварочвалася ў руцэ і тым больш, чым шырэй быў зрэз пярэ. Гатычнае пярэ трымалі не двума пальцамі: вялікім і ўказацельным, з апорай на сярэдні, а трыма, пры гэтым вялікі і сярэдні пальцы паварочвалі пярэ, а ўказацельны прытрымліваў яго зверху. Выкарыстанне адзначанай тэхнікі пісьма дае магчымасць выразна ўзнаўляць нават самыя дробныя элементы літар.

У літары «а» перастае панаваць вынасная перакладзіна, хаця яе выкарыстанне канчаткова не спыняецца. Змепадобная «з» пішацца з адной толькі ніжняй вынаснай =====. Больш актыўна выкарыстоўваецца «т» з вынаснай мачтай =====. Ніжні вынасны элемент «у» набывае вертыкальнае становішча. Вынасны элемент «у», а таксама вынасныя «а», «д», «р», «ц» і «щ» выконваюцца не прамалінейнай, а зграбнай звільстай формай руху пярэ. Канцы вынасных амаль усіх пералічаных літар загінаюцца ў левы бок =====. Пашыраецца платформа ў «д» =====. Літара «е» атрымлівае форму расшчэпа з вялікай і тоўстай левай і невялікай і тонкай правай рыскамі =====. Устанаўліваецца «в» з вуглаватымі петлямі.

Дзякуючы таму, што ў другой палове XV–першай чвэрці XVI ст. персанальны штат выканаўчых работнікаў (пісараў і дзякоў) канцылярыі ВКЛ быў у значнай ступені прадстаўлены выхадцамі з Валыні, пералічаныя асаблівасці былі перанесены ў пісьмо велікакняжацкіх дакументаў, якое ў сваю чаргу паслужыла ўзорам для пісьма іншых асяродкаў дзелавага пісьменства. Папулярнасці адзначанага стылявога варыянта скорапісу садзейнічала і яго практычнасць, а менавіта, магчымасць пісаць дробным пісьмом, дзякуючы паслядоўнаму выкарыстанню прыёма спалучэння тлустых і валосных ліній.

Памежныя сігналы. У апошняй трэці XIV ст. як у паўуставе, так і скорапісе ў якасці памежнага сігнала выкарыстоўваецца кропка, якая адасабляе асобныя словы і іх групы. Гэты знак звычайна размяшчаецца пасярэдзіне радка. Паступова фарміруюцца прабелы. Свайму паходжанню прабелы абавязаны менавіта кропкам, паколькі іх прастаўленне падразумевала вылучэнне пэўнага прамежку паміж словамі. Схема ўзнікнення прабелаў даволі простая. Кропкі знікаюць, прабелы, якія служаць для іх прастаўлення, застаюцца.

У скорапісе рэгулярнае вылучэнне прабелаў, зрэшты, не адразу адмяніла кропку, якая ў якасці памежнага сігнала сустракаецца да канца XV ст. У другой палове XV ст. замест кропкі ў некаторых выпадках можа выступаць коска, якая прыйшла, відавочна, у выніку паўднёvasлавянскага ўплыву. Коска ставіцца на ніжняй лінейцы радка.

У якасці памежнага сігнала пачатку і канца слова ў апошняй чвэрці XIV ст. выступае павялічанае ў даўжыню і шырыню так званае «якарнае» «е». Корпус апошняй нахілены ўлева і паўляжыць, а ў некаторых выпадках ляжыць ці амаль ляжыць на радку, а язычок літары накіраваны ўверх: =====. Якарнае «е» паўплывала на форму □ (якая ў апошняй чвэрці XIV ст. яшчэ не была выцеснена канчаткова). Правая частка □ у некаторых выпадках таксама можа займаць паўляжачае становішча =====. У першай палове XV ст. корпус падоўжанай і пашыранай «е» (у гэты час □ была амаль выцеснена), таксама як і маленькай «е», набывае прамое становішча, а язычок літары накіроўваецца ўправа ці ўніз =====. У некаторых выпадках корпус вялікай «е» звужаецца, аднак захоўвае падоўжаныя памеры і накірунак язычка =====.

У скарапісным пісьме апошняй трэці XIV ст. у канцы слова выносяцца літары «з», «д», «л», «н», «ч» і інш. Вынас канцавых зычных, пасля якіх стаіць галосная, напрыклад, «г», «м», «т» можа суправаджацца суспенсіямі: «своег(о)», «руском(у)», «живот(а)», «субот(у)» і інш.¹ Сустракаецца вынас канцавой зычнай у інфінітыве на «-ти», пры гэтым апошняя галосная таксама скарачаецца: «служит(и)». Выносіцца над радком часціца «ж». Праўда, вялікая колькасць спосабаў вынасу і саміх вынасных уласціва толькі асобным помнікам.

Некаторыя ўзоры паўустава, якія, прадстаўлены нават афіцыйнымі дакументамі, могуць мець толькі адзінкавыя вынасныя літары (і то, якія спалучаюцца з кантракцыяй). Іншыя помнікі паўустаўнога пісьма характарызуюцца ўсімі (ці амаль усімі) пералічанымі спосабамі вынасу літар, аднак саступаюць помнікам скорапісу па колькасці выпадкаў іх выкарыстання.

У другой палове XV ст. у паўуставе і скорапісе ўстанаўліваецца пэўная заканамернасць выкарыстання вынасных літар. Фактычна можа выносіцца любы канцавы зычны, але часцей за ўсё «л», «м», «т», «х». Апошнія выкарыстоўваюцца ў наступных граматычных формах: а) у канчатках дзеясловаў 3-ай асобы адзіночнага і множнага ліку: «будет», «будут» і інш.; б) у суфіксах дзеясловаў мінулага часу мужчынскага роду: «дал» і інш.; в) у канчатках прыметнікаў і займеннікаў роднага і меснага склону множнага ліку, а таксама назоўнікаў меснага склону множнага ліку: «наших», «своих» і інш.; г) у канчатках назоўнікаў, прыметнікаў і займеннікаў давальнага склону множнага ліку: «всем», «тым» і інш.

¹ Курсівам тут і далей адзначана вынасная літара.

Павялічваецца колькасць спосабаў вынасу літар у сярэдзіне слова. Часам надрадковае становішча набывае «до». У другой палове XV ст. з'яўляецца, а ў XVI ст. становіцца пашыраным спосаб вынасу звычайнай літары перад групай «ь+галосны гук», напрыклад: «имен(ь)ем» і інш. Колькасць выпадкаў выкарыстання вынасных літар у сярэдзіне слова расце.

Як у апошняй трэці XIV ст., так і ў XV ст. колькасць вынасных літар у скорапісе, як правіла, перавышае колькасць вынасных ў паўуставе.

Некаторыя літары становяцца падобнымі да тытлаў, пад якімі яны пісаліся. Пачынае супадаць і іх памер (у першую чаргу за кошт памяншэння памераў радковых літар). Неабходнасць выконваць тытлы адпадае – яны знікаюць. З мэтай надання большага графічнага падабенства надрадковых літар да тытлы, першым «карэктуюць» форму. Так узнікаюць тытлападобныя літары.

Да апошняй трэці XIV ст. без тытлы пішацца толькі надрадковая «т» у спалучэнні з □ =====. Надрадковая «т» у гэтым спалучэнні графічна нічым не адрозніваецца па форме ад тытлы (з гарызантальнай прамой з трыма засечкамі ці пашырэннямі). Зрэшты, гэта яшчэ не тытлападобная літара, бо ў астатніх выпадках надрадковая «т» выступае пад тытлай.

У скорапісе апошняй трэці XIV ст. тытлы, незалежна ад таго ці пакрывалі яны кантракцыю, лічбы, суспенсію або вынесеныя над радком літары, набываюць адну і тую ж форму: дугі =====. Дадатковыя элементы: засечкі і пашырэнні, ліквідуюцца. Усё гэта дазволіла ў шэрагу выпадкаў пісаць без тытлы надрадковую крыху змененую па форме «д», якая складалася з трохвугольніка на доўгай прамой платформе (без ножа) =====. У першай палове XV ст. вядомы два варыянты тытлы: 1) у выглядзе дугі =====; 2) акруглы варыянт ∩, як правіла, з прыпаднятай правай часткай =====. З другой паловы XV ст. да першых двух дабаўляецца трэці варыянт: звілістай формы =====. Апошні адзначаную форму ўзнаўляе не дакладна: у ім левая частка развіта больш, чым правая, г. зн. фактычна гэты варыянт мае форму нераўнабаковай дугі =====. У сувязі з новымі формамі тытлы ўзнікаюць тытлападобныя «ж», «м» і «х». Зрэшты, у ролі тытлападобных названыя літары фігуруюць не заўсёды.

У паўуставе другой паловы XV ст. тытлы над кантракцыямі і лічбамі маюць звычайна звілістую форму. Для пакрыцця суспенсій і вынасных літар выкарыстоўваецца тытла ў форме дугі ці прамой. У якасці тытлападобных выступаюць тыя ж літары, што і ў скорапісе, а таксама трохножкавае «т» і «ш», якія графічна амаль тоесны старому варыянту тытлы ў выглядзе прамой з трыма засечкамі ці пашырэннямі =====. Тытлападобныя «т» і «ш» пранікаюць у скорапіс (гл. іл. 15–19, 21–26).

З XVI ст. паўустаўное і скарапіснае пісьмо канчаткова разыходзяцца. Паўустаў застывае ў сваім разціці, скорапіс уступае ў новы этап свайго развіцця.

6.5.3. Скорапіс першай паловы XVI ст.

Скорапіс першай паловы XVI ст. развіваецца ў накірунку паступовага павелічэнне тэмпу пісьма, страты сіметрычнасці літар і прамалінейнасці рухаў, стварэння такога дукту, які б забяспечваў безадрыўнае напісанне як элементаў, так і саміх літар. Калі раней дукт быў падпарадкаваны кананічнай форме літары, то цяпер, наадварот, форма літары часта залежыць ад дукту. Колькасць рухаў п'яра пры выкананні шэрагу літар змяншаецца.

Першыя графічныя змены адбываюцца ў тых літарах, якія пісаліся ў вялікую колькасць прыёмаў.

1500 г.–1510-я гады. Пісьмо асабліва дробнае. Невялікі памер пісьма можна растлумачыць эканоміяй паперы, уласнай вытворчасці якой у ВКЛ не існавала да 1520-х гадоў. Вага пісьма сярэдня.

Літары «б», «г», «п», трохножкавае «т» маюць толькі ледзь прыкметныя навесы ў левы бок, але часцей за ўсё пішуцца без іх =====. У шэрагу выпадкаў верхнія перакладзіны (што ўтвараюць навес) не даводзяцца нават да левых вертыкальных элементаў пералічаных літар, напрыклад =====.

На фоне дробных корпусаў літар выразна вылучаюцца доўгія ніжнія вынасныя элементы «а» (у адным з варыянтаў), а таксама «д», «з», «р», «у», □, «х», «ц», «ш» і доўгія верхнія вынасныя элементы «ж», аднамачтавай «т», «ь», □ (у адным з варыянтаў) і □ У гэтым размеркаванні вынасных заключаецца адно з найбольш істотных адрозненняў беларускага скорапісе ад рускага, у якім вынасныя элементы ў аднолькавай меры былі накіраваны і ўніз, і ўверх.

Літары «в», «и», «н» пішуцца з нахілам: першыя дзве – у левы («и» мае лёгкі нахіл), трэцяя – у правы бакі, пры гэтым «н» мае нахіленую перакладзіну =====.

Мачты «г», «к», «п», «ч», правыя мачты «и», «м», «н», «ы», ножкі «т», кароткія перакладзіны «а», □, правая перакладзіна «л» характарызуюцца прамалінейнасцю і ўзнаўляюцца без адкрэсленняў (канцавых рысак) у правы бок ===== (у літарах «а» і «и» можна назіраць адкрэсленні ў левы бок =====). Толькі ў асобных выпадках адкрэсленні ў правы бок з'яўляюцца на мачтах «г» і «ч», правай мачце «н», адной ці дзвюх мачтах «п», на адной, дзвюх, трох ножках «т».

Для пяцель «в» уласціва вуглаватая форма =====. Прамалінейныя «и» і «м» узнаўляюцца ў некалькі прыёмаў. Перакладзіны аднамачтавай «т» і «ь» часцей за ўсё злучаюцца з мачтамі пад вуглом =====. Сустрэкаюцца варыянты з дугавой формай злучэння з мачтамі перакладзін «т» і «ь» =====.

Першыя істотныя змены ў дукце літар адбываюцца ў канцы другога дзесяцігоддзя XVI ст. Дукт змяняецца ў «б», «ы» і «ь». Петлі названых літар спарадычна пачынаюць выконваць у такой паслядоўнасці, як сённы ўзнаўляюцца элементы рукапіснай радковай вуглаватай «и». У выніку гэтага яны набываюць форму трохвугольніка, правая сценка якога стаіць паралельна мачце =====¹. Дукт пачынае кіраваць, але з меншай актыўнасцю формай пятлі □. Гэта літара фігуруе, праўда, рэдка з трохвугольнай пятлёй =====.

Зацвярджаецца «е» у форме ε ===== (у паўуставе выкарыстоўвалася ўжо ў XV ст.).

20-я гады XVI ст. У 1524 г. быў заснаваны першы папяровы млын на тэрыторыі ВКЛ. Пакуль што цяжка вызначыць аб'ём і ролю яго прадукцыі на папяровым рынку краіны, але можна заўважыць, што з 20-х гадоў XVI ст. пісьмо паступова пачынае буйнець.

Літара «н» хаця і ўзнаўляецца нахіленай у правы бок, але існуе тэндэнцыя размяшчаць перакладзіну прама =====.

У «г», «п» і трохножкавым «т» навесы ў левы бок становяцца больш выразнымі =====. Сустрэкаецца, хаця яшчэ і даволі рэдка, навес у левы бок і ў «б» =====.

Пісьмо мае выражаную тэндэнцыю да крывалінейнасці. Становяцца больш частымі і павялічваюцца адкрэсленні ў правы бок на мачтах «г», «к» і «ч», правай мачце «н», адной ці дзвюх мачтах «п», адной, дзвюх, трох ножках «т» =====.

Літара «в» набывае акруглую форму (верхняя пятля можа быць завостранай) і выпрамяляецца ў адносінах да радка. Новая «в» выконваецца ў два рухі =====. Аднак па-ранейшаму сустракаюцца і старыя варыянты «в».

Фарміруецца такая аднамачтавая «т», якую можна ў далейшым выконваць у адзін прыём і безадрыўна злучаць з суседнімі літарамі. У некаторых выпадках згладжваецца месца злучэння перакладзіны і мачты =====. Існуе і іншы варыянт злучэння гэтых элементаў: пры дапамозе пятлі =====. Пятлістая аднамачтавая «т» можа пісацца безадрыўна.

Усё часцей «б», «ы» і «ь» атрымліваюць трохвугольныя петлі =====. Літара «ь» пішацца ў тры прыёмы: дугавая перакладзіна→мачта, якая нахілена ў правы бок, з адкрэсленнем ў тым жа накірунку→правая сценка пятлі =====. Усё часцей пачынае ўзнаўляцца ў два прыёмы «фіта» =====.

30-я гады XVI ст. Пануе толькі акруглая «в» (праўда, часта з завостранай верхняй пятлёй). Літара «ь» пішацца з авальнай пятлёй.

Літара «б» часта выконваецца без верхняй перакладзіны, толькі з навесам ці дужкай злева =====. Такая дужка – патэнцыяльны сродак прыстасавання «б» да непарыўнага напісання з папярэдняй літарай. Адзначаная «б» пішацца ў тры ці два прыёмы.

Спарадычна ў беглым пісьме ўкараняюцца такія варыянты «б», «ы» і «ь», колькасць рухаў пры выкананні якіх змяншаецца. Утварыўшы правую сценку формавызначальных пяцель «б», «ь» літары «ы» і «ь» пяро без адрыву ад матэрыяла для пісьма паварочвае ўлева, затым таксама безадрыўна рухаецца ўверх і ўправа, перасякаючы правую сценку пятлі. У выніку такога руху ўтвараецца пяцелька. Канец лініі, якая ўтварае пяцельку, адыгрывае ролю патэнцыяльнай звязкі з наступнай

¹ У далейшым пад трохвугольнай формай пятлі ў скарапісным пісьме мы будзем разумець менавіта такую форму трохвугольніка.

літарай. У большасці почыркаў (калі выключыць узоры беглага пісьма і напісанні ў канцы радка) усе гэтыя пяцелькі выводзяцца яшчэ нясмела, і на матэрыяле для пісьма ледзь бачныя =====.

Укараняюцца напісанні «н» у два рухі, а не тры, як раней. Для гэтай літары ўласціва часцей за ўсё прамая перакладзіна =====. Літара □ узнáўляецца часцей з трохвугольнай пятлёй.

40-я гады XVI ст. Пануюць такія напісанні «б», «г», «п», «т», якія характарызуюцца навесамі ў левы бок =====. Навес у «г», «п» і трохножкавай «т» накіраваны не толькі ўлева, але і ўлева і ўніз =====. У некаторых выпадках ён апускаецца на ніжнюю лінейку радка, напрыклад =====.

Літара «г» часта ўзнáўляецца толькі з адным левым навесам, пры гэтым для месца злучэння мачты і навеса характэрна форма дугі, а сама літара набывае выгляд сучаснай рукапіснай «г» =====. Фігуруюць варыянты безадрыўнай «г» =====.

Наяўнасць адкрэсленняў у правы бок на мачтах «г», «к», «п», «т» і «ч», правай мачце «н» становіцца пануючай з'явай. Адкрэсленні ў правы бок пачынаюць рабіцца на правых мачтах «и», «м», «ы», перакладзінах «а» і □, правай перакладзіне «л» =====.

Становіцца дугавым месца злучэння левай мачты і перакладзіны «и» =====. У адных выпадках гэта толькі імітацыя безадрыўнага напісання (уражанне ствараецца з-за выгіну мачты ці перакладзіны), у другіх выпадках – сапраўднае безадрыўнае напісанне. Акругляецца перамычка «м» =====. Як і з літарай «и», гэта альбо імітацыя безадрыўнага напісання (выгінаецца левая перакладзіна), альбо сапраўднае безадрыўнае напісанне.

Становіцца крывалінейнай месца злучэння мачты і перакладзіны аднамачтавай «т». Названыя элементы памяншаюцца ў памерах =====. Так адбываецца іх прыстасаванне да безадрыўнага напісання як паміж сабой, так і з суседнімі літарамі. У адным і тым жа почырку можна сустрэць як старую, так і новую форму перакладзіны. Набывае акруглыя формы месца злучэння мачты і перакладзіны «ъ». Памер перакладзіны і мачта «ъ» таксама памяншаюцца =====. Гэта значыць, што «ъ» развіваецца ў тым жа накірунку, што і аднамачтавая «т». Хоць мачты аднамачтавай «т» і «ъ» паменшыліся ў памерах, яны не перасталі быць вынаснымі.

У некаторых почырках фігуруюць толькі новыя варыянты названых літар. Аднамачтавая «т» можа пісацца ў адзін прыём, «ъ» – у два ці таксама адзін прыём. Можна заўважыць, што новая форма «т» развіваецца хутчэй, чым новая форма «ъ».

Петлі «б», «ы» і «ь» маюць трохвугольную, часам дугавую ў месцы злучэння першай (верхняй) і другой (правай) сценкі пятлі форму з ледзь прыкметнымі пяцелькамі ніжэй формавызначальных пяцель.

Памяншаецца колькасць рухаў у напісанні «д». Пяро, ўтварыўшы правую сценку пятлі, не спыняецца, але без адрыву заварочвае ўлева, затым, рухаючыся таксама безадрыўна ўверх і ўправа, перасякаючы правую сценку пятлі, утварае пяцельку – аналаг пяцелек «б», «ы» і «ь» =====. Такая «д» можа пісацца ў тры ці нават два прыёмы.

Такім чынам, у першай палове XVI ст. сіметрычнасць і прамалінейнасць напісанняў шэрагу літар страчваецца. На мачтах і перакладзінах «а», «г», «и», «к», «л», «м», «н», «п», «т», «ч», «ы», □, ножках «т» фарміруюцца звязкі ў выглядзе адкрэсленняў (канцавых рысак). Спрашчаецца дукт «б», «в», «г», «д», «и», «м», «н», аднамачтавай «т», □, «ъ», «ы», «ь», □. Гэтыя літары выконваюцца ў меншую параўнальна з XV ст. колькасць прыёмаў, некаторыя з іх – «г», «и», «м», «т», «ъ» – у асобных выпадках – непарыўна.

З'яўляюцца першыя безадрыўныя напісанні суседніх літар. Безадрыўна часам пішуцца радковыя «ть» =====.

Прычынай узнікнення розных графічных варыянтаў літар з'яўляецца нераўнамернасць з'яўлення і замацавання новых напісанняў. Крыніцай гэтай з'явы служыць галоўным чынам развіццё пісьма, якое праяўляецца ў дукце, форме рухаў пяра пры напісанні і злучэнні элементаў літар і саміх літар і г. д. Найбольш варыянтнымі літарамі з'яўляюцца тыя літары, якія выкарыстоўваюцца даволі часта, але маюць складаны дукт: «б», «в», «д», «ж», «т», «ш», «щ», «ъ», «ы». Варыянтнасць уласціва і для іншых літар нават на першы погляд і такіх простых, як «о». Розныя варыянты могуць выкарыстоўвацца як у пісьме аднаго чалавека, так і ў пісьме розных асоб, якія пісалі ў адзін і той жа час.

У першую палову XVI ст. актыўна дзейнічалі тры першыя крыніцы.

а	х
б	□
в	ц
г	ч
д	ш
е	щ
ж	ъ
з	ы
и	ь
к	□
л	ю
м	я
н	□
о	□
п	у
р	
с	
т	
у	

Ужо ў апошняй трэці XV ст. сустракаюцца суспенсіі, пры якіх скарачаецца чатыры і болей літары. Як правіла, яны ўласцівы словам таго кампанента фармуляра афіцыйных дакументаў, дзе змяшчаецца пералік сведкаў: кан(цлер), вил(енский), Григ(ореи), Стан(иславович) і інш.

Лігатур няшмат. Найбольш папулярнымі з’яўляюцца лігатуры радковых з радковымі – «а»+«у» ===== і «т»+«в» =====; радзей сустракаецца лігатура «д»+«р» =====.

Памежныя сігналы. У якасці памежных сігналаў пачатку і канца слова па-ранейшаму выкарыстоўваецца падоўжанае і пашыранае «е», а таксама непаслядоўна – «а» і «□» з ніжнімі вынаснымі элементамі =====. Два апошнія служаць таксама і для вылучэння асобных слоў. З гэтай жа мэтай з другой трэці XVI ст. «а» можа замяняць варыянт у выглядзе радковай грэчаскай α (гэты варыянт выкарыстоўваецца таксама і ў слове «месяца»; у названым слове ён пішацца пад радком) =====.

Скорапіс адзначанага перыяду характарызуецца вялікай колькасцю вынасных літар. Над радком выконваюцца канцавыя «ди», «ти», «ли», «ми», радзей «му», «чи», «чу».

З канца XV–пачатку XVI ст. з’явіліся тытла (дакладней варыянт з неразвітай правай часткай) выцясненне ўсе астатнія варыянты. Без тытлы над радком пішуцца «д», «ж», «з», «и», «м», аднамачтавая «т», «х»; спалучэнні літар «ди», «нт», «ти». У першай трэці XVI ст. у якасці тытлападобных зацвярджаюцца «р», «ц» і «ст», у некаторых выпадках «ми» і «ли». Рэдка ў першай палове XVI ст. над радком без тытлы могуць фігураваць «к», «л», «н», «п», ү.

Пераўтварэнне пералічаных літар у тытлападобныя не прайшло без змен для іх графікі. Літара «д» заўжды ўзнаўляецца без ножак =====. Да сярэдзіны XVI ст. нахіляецца да радка «з» =====. Надрадковая «и» выконваецца ў выглядзе дзвюх касых ці вертыкальных паралельных рысак =====. З другой чвэрці XVI ст. яна атрымлівае форму сучаснай рукапіснай радковай =====. Літара «к» узнаўляецца ў выглядзе дзвюх паралельных вертыкалей. З ніжняга пункта правай вертыкалі ў права адыходзіць прамая лінія =====. Літара «м» мае звілістую форму =====. Перакладзіна надрадковай «н» заходзіць за мачты =====. Літара «р» заўжды ляжачая =====. Верхнія часткі перакладзін «х» часта маюць загіны ўніз, а ніжнія памяншаюцца =====. Хвост «ц» накіраваны не ўніз, а ўправа =====.

Укараняецца першае безадрыўнае напісанне надрадковых «ти» =====.

Можна заўважыць актыўнае выкарыстанне (хоць і не ва ўсіх дакументах) спірытусаў (псіліі) === і каморы ==. Гэтыя надрадковыя знакі з’явіліся, відавочна, пад уплывам паўднёваславянскай і грэчаскай кніжнасці (гл. іл. 31–33, 36–40).

6.5.4. Паўустаў першай паловы XVI ст.

У паўуставе крышталізуюцца тыя прыкметы, якія замацаваліся ў ім у другой палове XV ст.

Для каліграфічнага паўустава характэрна выкарыстанне трохножкавага варыянта «т»; «т» з вялікім загінан, які ідзе з левага краю перакладзіны =====. З такім жа загінан пішуцца перакладзіна «ъ» ===== і каромысла «□» =====. Узнаўляецца «в» «калачыкам» =====, «д» з падоўжанымі ножкамі, «з» у выглядзе «з», «м» з завостранай перамычкай, «ч» з вуглаватай чаркай і маленькай ножкай і аднабаковы варыянт «ч». Літара □ пішацца як з высокай, так і нізкай сярэдзінай.

Ніжнія вынасныя элементы (у «р», «у», «х» і інш.) часта маюць «лёгкаю» вагу.

Для рэгуляванага і беглага паўуставаў (мяжу паміж якімі часта цяжка ўстанавіць) уласцівы апрача адзначаных асаблівасцей таксама скарапісныя «ж» і «е»; «е» у выглядзе ε; «ъ» з вынаснай мачтай і □ з вялікай мачтай і высокім каромыслам (якія выкарыстоўваліся паралельна з іншымі варыянтамі); змепадобная «з», якая выходзіць за дзве лінейкі. Як у каліграфічным паўуставе □ можа пісацца як з высокай, так і нізкай сярэдзінай.

Можна вылучыць такую разнавіднасць пісьма як паўустаў, які пераходзіць у скорапіс. Для яго ўласціва значная крывалінейнасць рухаў пярэ.

Памежныя сігналы. У якасці памежных сігналаў выступаюць кропкі. Як і раней, яны прастаўляюцца паміж словамі ці групамі слоў. У каліграфічнай разнавіднасці паўустава кропкі выкарыстоўваюцца як дэкаратыўны элемент. Размяшчаюцца яны, як правіла, на ніжняй лінейцы радка. Ва ўсіх разнавіднасцях паўустава паралельна з кропкамі ставяцца коскі (на ніжняй лінейцы радка).

Функцыю памежных сігналаў выконвае таксама «в» «калачыкам», якая пішацца ў пачатку слова.

Спосабы вынасу літар над радком, кола вынасных літар тыя ж самыя, што і ў скорапісе. Аднак паўустаў ў параўнанні са скорапісам характарызуецца меншай колькасцю вынасных літар.

У каліграфічным паўуставе тытлы, якія абазначаюць кантракцыі і лічбы, уяўляюць сабой вуглаваты ці скруглены варыянты тытлы з левай ніжняй і правай верхняй засечкамі =====. Корпус апошняга варыянта часта бывае нахілены =====. Тытлы для вынасных літар і суспенсій маюць звільстую форму. У рэгуляваным і беглым паўуставах формы тытлаў не адрозніваюцца ад форм тытлаў у скорапісе.

Ва ўсіх разнавіднасцях паўустава кола тытлападобных літар тое ж, што і ў скорапісе. Праўда, у якасці тытлападобнай можа фігураваць таксама «в». Тытлападобная «т» можа пісацца з трыма ножкамі.

У выніку паўднёваславянскага ўплыву ў паўуставе ўкараняецца шэраг надрадковых знакаў. З XV ст. выкарыстоўваецца паерык для абазначэння прапушчанага «ъ» («ъ»). Сустракаюцца камора, спірытусы, ісо. З гэтага часу пачынаюць прастаўляцца знакі націску: гравіс (варыя) і акут (оксія). Акут спачатку абазначаў месца націску ці якасць галоснага; варыя – месца націску незалежна ад пазіцыі у слове. Каморай адзначалі месца націску над любым галосным ці толькі над канцавым адкрытым. Гравіс паступова пачынае звязвацца толькі з канцавым адкрытым складам, камора з націскным «о» (гл. іл. 27).

6.5.5. Устаў XV–першай паловы XVI ст.

З'яўленне і пашырэнне паўустава і скорапісу не выцесніла ўстаў. Гэты від пісьма па-ранейшаму функцыянуе.

У XV–XVI ст. з выкарыстаннем паперы праблема дарагавізны і дэфіцыту матэрыялу для пісьма была вырашана. Размяшчэнне літар у радку стала больш свабодным. Павялічваецца плошча літар. Аднак пры гэтым выпрацаваныя ў другой палове XIII–XIV ст. падоўжаныя прапорцыі літар захаваліся.

Уставу XV–XVI ст. ад устава XIII–першых дзвюх трацей XIV ст. апрача прапорцый, дасталіся «в», «ж», «к» з невялікімі вярхамі, вузкія «д» і «р». З маленькай верхняй часткай пішуцца □ ===== і □ =====.

У той жа час у напісанні «ъ», «ы», «ь» устаў XV–XVI ст., як правіла, працягвае традыцыі ранняга ўстава. Петлі гэтых літар маюць сярэдні, а ў шэрагу выпадкаў – і маленькі памер. Літара «ч» выконваецца з акруглай ці вуглаватай чаркай. Складваецца ўражанне, што ў XV–XVI ст. была адноўлена архаічная форма літары «а» з невялікай пяцелькай =====.

Некаторыя характэрныя рысы позняга каліграфічнага ўстава зацвердзіліся толькі ў XV ст.: частае спалучэнне вузкіх і шырокіх «о» і «с»; шырокі «ферт» =====; «и», «н» і «ю» з нахіленымі перакладзінамі пасярэдзіне =====.

Верхнія лініі трохвугольных петляў «б», «ъ», «ы», «ь» злучаюцца з мачтамі такім чынам, што паміж названай лініяй і мачтай застаецца выемка: =====.

У познім ужаве перамячка «м», акруглая ці вуглаватая, часта выходзіць за ніжнюю лінейку радка =====. Літара □ можа мець як высокую, так і нізкую сярэдзіны.

Ніжнія вынасныя элементы «р», «у», «х» і інш. выконваюцца тонкімі лініямі.

Варыянты «т», «ъ» і □ з характэрнымі для паўустава вялікімі загінамі, аднабаковае «ч» сустракаюцца рэдка.

Памежныя сігналы. Кропкі паміж словамі і групамі слоў, якія ставяцца ў значных па памерах прабелах, маюць дэкаратыўнае значэнне і часам выкананы каляровым (напрыклад, чырвоным) чарнілам. Месца размяшчэння кропак – ніжняя лінейка радка. Функцыі кропак могуць выконваць коскі (прастаўляюцца таксама на ніжняй лінейцы радка). Склад надрадковых літар той жа, што і ў паўужаве.

Тыгла для кантракцый і лічбаў – прамае з двума ніжнімі засечкамі па краях. Для суспенсій і вынасных літар выкарыстоўваюцца звільстае тыгла, г. зн. такое, як у паўужаве і скоралісе.

Адносна кола тыглападобных літар і іх форм, таксама кола іншых надрадковых знакаў можна паўтарыць тое ж самае, што было сказана для паўустава (гл. іл. 28).

6.5.6. Праблема так звананага «другога паўднёvasлавянскага ўплыву»

Уяўленне аб другім паўднёvasлавянскім уплыве (у процівагу першаму, які адносіцца да XI ст.) было сфарміравана ў XIX ст.

А. І. Сабалеўскім. «Зразумела, – пісаў ён, – што паміж паловай XIV і паловай XV стагоддзяў рускае пісьменства трапіла пад вельмі моцны ўплыў паўднёvasлавянскага пісьменства і ўрэшце рэшт падпарадкавалася гэтаму ўплыву». Вучоны пісаў аб вялікім падабенстве пісьма ўсходнеславянскіх і паўднёvasлавянскіх рукапісаў. Праўда, А. І. Сабалеўскі больш канстатаваў гэты ўплыў, чым вывучаў яго.

Праблема другога паўднёvasлавянскага ўплыву развівалася ў працах іншых вучоных. Так, В. М. Шчэпкін адзначаў, што ў канцы XIV ст., пасля падзення Сербіі і Балгарыі і ўстанаўлення турэцкага ярма на Балканах шмат пісьменных царкоўных людзей бяжыць з балканскага поўдня ў Расію і прыносіць з сабой пісьмо, правапіс, царкоўнаславянскую мову, літаратурную манеру, іканаліс, арнамент, палітычныя ідэі. Гэтыя паўднёвыя славяне актыўна насаджаюць паўднёvasлавянскі ўплыў, у выніку чаго ў рускай палеаграфіі адбываецца свайго роду пераварот. У графіцы гэты ўплыў праявіўся ў наступным. Пісьмо атрымлівае нахіл у правы бок. Пры ранейшых варыянтах «в» з'яўляецца чатырохвугольнае і акруглае «в». Пачынае выкарыстоўвацца ε. Укараняецца негеметрычнае «з», у тым ліку, у выглядзе «з». Замест ётаванага «е» і «якарнага» «е» уваходзіць ва ўжытак варыянт, які адрозніваецца ад простага «е» большай шырынёй, а ад «якарнага» – напрамкам язычка не ўверх, а ўправа ці ўніз. Варыянт □ з нізкай сярэдзінай замяняецца на □ з высокай сярэдзінай. Замест мачтавай «т» пачынае выкарыстоўвацца трохножкавы варыянт. З'яўляецца аднабаковае «ч». Літара «ы» з «ъ» змяняецца на «ы» з «ь». Замест «и», «н» і «ю» з нахіленымі перакладзінамі ў верхняй частцы з'яўляюцца варыянты з нахіленымі перакладзінамі пасярэдзіне. Усе названыя новыя напісанні выцясняюць старыя. На перакладзінах «ъ» і □ укараняюцца вялікія загіны, якія могуць спускацца да лінейкі радка. «Іжыца» можа мець выгляд не «у», а □ ці v. Не пазбеглі гэтага ўплыву, як лічыць В. М. Шчэпкін, і заходнерускія землі. Больш за тое, на думку вучонага, заходні і паўднёвазаходні ўставы ў XIII і XIV ст. былі менш, чым вялікарускі, адрэзаны ад балканскіх уплываў, таму на захадзе ўжо ў XIII–XIV ст. выкарыстоўваюцца часам аднабаковае «ч» і □ з высокай сярэдзінай¹.

¹ У сярэдзіне XIV ст. у перыяд праўлення караля, а затым цара Душана (1331–1355) і яго сына Ураша (1355–1371) у славянскіх манастырах на Афоне выпрацоўваецца новая сістэма правапісу, якая кананізавала папярэдняе развіццё пісьма XIII–XIV ст. і ў той жа час запазычыла з грэчаскага правапісу шэраг новых элементаў. У гэты час у сувязі з тагачасным

Сёння існуюць і іншыя думкі адносна паходжання новых напісанняў. Вучоныя адзначаюць інтэнсіфікацыю сувязей Русі з Візантыяй у канцы XIV–першай палове XV ст. (пасля падзення Балгарыі і Сербіі), факты сумеснай дзейнасці ў гэты час рускіх пісцоў з балгарскімі і сербскімі на Афоне і ў Канстанцінопалі. «Рускія, балгарскія і сербскія кнігі ствараліся ва ўмовах цеснага кантакта з грэчаскай кнігай, адчуваючы пэўны ўплыў ў графіцы, арфаграфіі, а таксама мастацкім аздабленні кнігі. Адбываўся працэс узаемапраанікнення розных стыляў і школ. Таму ўяўляецца магчымым гаварыць не аб «другім паўднёваславянскім уплыве», а аб узаемаўплыве – пры дамінуючай ролі ў гэтым працэсе візантыйскай культуры», – піша даследчыца рускага кіжнага скорпісу XV ст. Э. В. Шульгіна. «Актыўнае славяна-грэка-рускае супрацоўнітва ў галіне пісьменства, – адзначае яна, – садзейнічала не толькі абагачэнню рэпертуара рускіх кніг, але дало магутны імпульс у развіцці новых мастацкіх стыляў, ва ўдасканаленні кніжнай графікі».

Амерыканскі даследчык Д. Ворт тлумачаць змены ў графіцы ўсходнеславянскага пісьма XV ст. уплывам грэчаскага пісьма (элінізм), а таксама зваротам да ранняй пісьмовай традыцыі (архаізм), запазычаннем з глаголіцы (глагалізм), прысутнасцю «паўднёваславянскага» кампанента, а таксама ўласна рускімі навацыямі і новаўвядзеннямі, якія не маюць тлумачэння. На яго погляд выкарыстанне, у прыватнасці, «а» у выглядзе α, акруглай «в», □ з высокай сярэдзінай, акруглай і вуглаватай «зямлі», а таксама лігатур, у якіх адна літара падвешваецца над іншай, знакаў прыпынку і акруглага напісання неабходна звязваць з запазычанасцю з грэчаскага скарапіснага пісьма, з'яўленне вялікага «е» – з навацыямі, а аднабаковай «ч» – з архаізацыяй пісьма. Д. Ворт неаднаразова падкрэслівае, што рускія пісцы XV ст. былі лепш знаёмы з кіеўскімі творамі, чым з працамі Яўфімія Тырноўскага.

Вучоныя карэктуюць погляд адносна часу з'яўлення новых графічных змен у рускім пісьме. Прыводзяцца даныя, згодна з якімі шырокае «е» з язычком управа ці ўніз, □ з высокай сярэдзінай, «ы» з «ь» з'яўляюцца ў другой палове XIV ст., а «з» у выглядзе «з», акруглае «в», аднабаковае «ч» – у канцы XIV ст. Усе гэтыя і іншыя новыя напісанні не выцеснелі папярэдніх форм і сталі тыповымі толькі к сярэдзіне XV ст.

Згодна з думкай Л. П. Жукоўскай адзначаныя змены ў графіцы пісьма адбываліся ў другой палове XV–першай палове XVI ст. Даследчыца піша аб з'яўленні ў гэты час тэндэнцый да архаізацыі і грэцызацыі ў рускай графіцы.

Такім чынам, праблема аб паходжанні адзначаных напісанняў на сённяшні дзень з'яўляецца дыскусійнай. Аб часе ўкаранення гэтых напісанняў можна гаварыць таксама ў даволі шырокіх храналагічных межах: прамапастаўленае падоўжанае і шырокае «е», «з» у выглядзе «з», аднабаковае «ч», трохножкавае «т», «т» з вялікім загінам, двухлінейныя «ь» і □ з вялікімі загінамі, «ы» з «ь» – фіксуюцца, як мы бачылі вышэй, у апошняй трэці XIV–першай палове XV ст.

Не менш важна іншае: чым растлумачыць трывалае ўкараненне гэтых напісанняў прычым толькі ў паўуставе і скорпісе? Пакуль што больш-менш упэўнены адказ можна даць у адносінах да некаторых з пералічаных літар. Аб гэтым гаворка ўжо ішла вышэй: аднабаковая «ч» была больш зручным для паскоранага пісьма; трохножкавае «т», «т» з вялікім загінам, двухлінейныя «ь» і □ з вялікімі загінамі характарызуюцца больш выразнымі дыферэнцыруючымі прыкметамі.

містычна-аскетычным рухам, увядзеннем больш строгага ерусалімскага царкоўнага статута і зменаў богаслужэбнага тыпікона на Афоне, адбываецца перагляд грэчаскага стара- і новазапаветных тэкстаў і богаслужэбных кніг. Гэта прывяло да рэвізіі і рэформы грэчаскага правапісу на базе антычнай традыцыі. У славянскіх праваслаўных цэрквах названыя з'явы адлюстроўваліся ў аналагічным імкненні да выпраўлення царкоўных тэкстаў па старажытных узорах і разам з тым у штучнай архаізацыі правапісу. Пры балгарскім патрыярху Яўфіміі Тырноўскім (1375–1393) адбылася рэформа, асноўнай ідэяй якой была архаізацыя правапісу і мовы ў сэнсе вяртання да першапачатковай «агульнаславянскай» сістэмы Кірылы і Мяфодзія. Ідэалагічнай базай змен правапісу ў Балгарыі, а таксама і Сербіі з'яўлялася імкненне наблізіцца да грэчаскай мовы як захавальніцы чысціні веры. Усе гэтыя змены закранулі і графіку, якая набліжаецца, з аднаго боку, да грэчаскай, з другога – да старых кірылічных напісанняў.

6.5.7. Вязь

Вязь – кірылічнае, у значнай ступені дэкаратыўнае пісьмо, якое мае на мэце звязаць радок ў непарыўны і раўнамерны арнамент. Гэта мэта дасягаецца за кошт скарачэнняў і ўпрыгожанняў. Вязь, відавочна, узнікла, як паўустаў і скораніс, з практычных патрэб: з мэтай эканоміі карыснай плошчы матэрыялу для пісьма. У сувязі з гэтым х'арактэрны час яе з'яўлення – апошняя трэць XIV ст., калі па-ранейшаму ў асноўным тэксте рукапісаў пануе сціснутае пісьмо. Вязь уласціва не толькі для богаслужэбных і чытальных кніг, але і кніг з афіцыйнай дакументацыяй.

Вязь выкарыстоўвалася ў загатоўках рукапісаў.

Вязнае пісьмо склалася ў Візантыі ў XI ст. У XII ст. яна дасягае свайго росквіту, а ў XV ст. знікае. У паўднёвых славян вязь з'яўляецца ў XIII ст.

Візантыйская вязь з тэхнічнага і мастацкага пункту гледжання параўнальна простая, што тлумачыцца колькасцю і асаблівасцю будовы літар грэчаскага алфавіта. Самым пашыраным прыёмам вязі з'яўляецца мачтавая лігатура. Грэчаскі алфавіт меў меншую колькасць мачтавых літар, чым кірылічны. З 12 мачтавых літар грэчаскага алфавіта можна тэарэтычна ўтварыць 132 двайныя лігатуры (практычна выкарыстоўвалася крыху больш за 40), у той час як з 26 кірылічных з пэўнымі абмежаваннямі – не менш, чым 450.

Самымі старажытнымі прыёмамі ўсходнеславянскай вязі, якія выкарыстоўваліся ўжо ў Візантыі, з'яўляюцца наступныя (гл. іл. 14). 1) Лігатура: напрыклад, «м□» (11), «мр» (15). 2) Уключэнне адной літары ў іншую: «во» (21), «по» (22), «ко» (25). 3) Падпарадкаванне адной літары іншай. Адна літара, якая памяншаецца ў памерах, размяшчаецца пад іншай: напрыклад, «по» (6), «сп» (7), «то» (10). 4) Супадпарадкаванне дзвюх літар. Абедзве літары памяншаюцца ў памерах і размяшчаюцца адна пад іншай, напрыклад, «ло» (9). 5) Супадзенне літар у адным пункце, напрыклад, «ва» (13), «св» (16).

Пры запаўненні пустот выкарыстоўваліся дадатковыя элементы: вочкі, вузельчыкі, вусікі і г. д. Вядомы тры стылявыя варыянты вязі: 1) геаметрычны (без аздаблення расліннымі элементамі); 2) прыродны (з расліннымі элементамі: галінкамі, лісцікамі і г. д.); 3) змешаны. У XV ст. панаваў змешаны стыль. Для вязі рукапісаў XVI–XVII ст., якія паходзяць з ВКЛ, характэрны прыродны стыль.

У XVI ст. усходнеславянская вязь развіваецца асабліва актыўна. У пачатку стагоддзя вязь абагацілася новым прыёмам – драбленнем мачтавых лігатур, напрыклад: «нига» (26), «нше» (28), «нле» (33). Укараненне гэтага прыёма дало магчымасць павялічыць паказальнік вязі (вызначаецца з суадносін вышыні да шырыні літар «п», «н», «и»). У першай палове XVI ст. з'яўляюцца паўштамбы, г. зн. выкарыстанне зломаў у напісанні пяцель і перакладзін літар. Паўштамбы спачатку былі характэрныя ў асноўным для літар «б» (3), «в», □, радзей для «ъ», «ь», «ь» і вельмі рэдка для «ж» і «м».

6.6. ТЭХНІКА ПІСЬМА

На мініяцюрах богаслужэбных і чытальных кніг па-ранейшаму можна бачыць евангелістаў, якія пішуць, трымаючы матэрыял для пісьма на каленях. Магчыма, у дазеным выпадку мы сустракаем са з'явай следавання канону, бо на гравюры з выявай свецкай асобы, Францішка Скарыны (1517), выяўлены іншы спосаб трымання матэрыялу для пісьма: на тумбе, паверхня якой знаходзіцца пад пэўным вуглом. Праўда, гэта тумба размешчана параўнальна нізка, г. зн. яна не заўжды магла забяспечваць удзел далоні ў выкананні пісьма, а значыць, і яго звязнасць.

7. ПІСЬМО ДРУГОЙ ПАЛОВА XVI–XVII ст.

7.1. Агульная характарыстыка перыяду

Дзяржаўнае развіццё ВКЛ у першай палове XVI ст. ішло ў накірунку стварэння саслоўна-прадстаўнічай манархіі з узмацненнем палітычнай ролі шляхты і фарміраваннем яе органа – сейма.

Пачынаючы з 1551 г. сейм ужо ў пэўнай ступені як самастойны орган улады ўдзельнічае ў заканадаўчым жыцці дзяржавы. У 60-я гады XVI ст. прымаюцца важныя меры па яго арганізацыі. У 1565–1566 гг. ствараюцца павятовыя сеймікі, на якія да вальнага сейма павінны з'яджацца службовыя асобы і шляхта павета і папярэдне абмяркоўваць «о тых речах и потребах земских», што будуць прапанаваны вялікім князем, ці ўзнікнуць унутры павета і ваяводства. У якасці дэлегатаў на вальны сейм абіраюцца і накіроўваюцца шляхтай ад кожнага павета два земскія паслы.

Адбываецца рэформа судовай сістэмы. У 1565–1566 гг. уводзяцца земскія суды, пад юрысдыкцыю якіх пераходзяць вышэйшыя саноўнікі дзяржавы. Для рашэння цяжбаў па зямельных межах у кожным павеце ствараюцца падкаморскія суды. Разгляд і вынясенне прыгавораў па цяжкіх злачынствах (напад на шляхецкі дом, падпал, разбой, згвалтаванне жанчыны, крадзёж і інш.) застаюцца ў юрысдыкцыі гродскіх судоў, г. зн. судоў ваявод, старост і дзяржаўцаў, пры якіх, аднак, дзейнічаюць прысяжныя судзі. Стварэнне новых судоў мела важнае значэнне ў развіцці пісьменнасці і пісьма.

У 1581 г. заснаваны вышэйшы апеляцыйны суд ВКЛ: Галоўны трыбунал. З 1587 г. у ВКЛ пачынаюць дзейнічаюць каптуровыя суды (якія разглядаюць цяжбы пад час безкаралеўя).

Земскія суды і Трыбунал атрымліваюць натарыяльныя функцыі. Згодна са Статутам ВКЛ 1588 г. шэраг прыватнаправавых дакументаў набываў юрыдычную сілу толькі пасля ўпісання іх у кнігі земскага суда і Трыбунала (а таксама Метрыкі ВКЛ). Паміж сесіямі земскага суда гэтыя дакументы маглі быць унесены і ў кнігі гродскага суда, але з умовай перанясення іх у далейшым у земскія кнігі.

У выніку судова-адміністрацыйнай рэформы ў 1565–1566 гг. ВКЛ было падзелена на 30 паветаў, якія ўвайшлі ў склад 13 ваяводстваў. Люблінская унія 1569 г. прынесла змены ў тэрытарыяльны склад і падзел дзяржавы. Пяць ваяводстваў, з ліку якіх чатыры (украінскія), былі далучаны да Польшчы. З гэтага часу на тэрыторыі ВКЛ існуе 22 паветы (з іх 16 на тэрыторыі Беларусі), якія ўваходзяць у склад дзевяці ваяводстваў.

Шляхта дабіваецца перамогі і ў эканамічнай сферы. Калі дагэтуль існавалі пэўныя абмежаванні ў распараджэнні такім тыпам уладання як «отчина» (можна было прадаваць не больш трэці ўладання), то згодна са Статутам 1566 г. такія абмежаванні былі зняты.

Ідзе далейшае развіццё гарадоў.

7.2. ВЫТВОРЧАСЦЬ АФІЦЫЙНАЙ ДАКУМЕНТАЦЫІ І КНІЖНАЙ ПРАДУКЦЫІ

У склад земскага суда ў якасці афіцыйнай асобы ўваходзіць пісар. Статут ВКЛ 1588 г. падрабязна рэгламентуе працэдуру прызначэння земскага пісара і яго дзейнасць. Земскі пісар, як і іншыя ўраднікі земскага суда, прызначаўся вялікім князем з чатырох кандыдатаў ад шляхты, якія абіраліся на павятовым сейміку. Кандыдат павінен быў адпавядаць наступным патрабаванням: быць чалавекам «добрым», набожным, дабрадзейным, годным, ведаць законы і ўмець пісаць, з'яўляцца ўрадженцам ВКЛ, быць «оселым», г. зн. мець нерухомую маёмасць у дадзеным павеце. Пры ўступленні на пасаду пісар прыносіў прысягу.

Земскаму пісару належала на падставе пісьмовага пратакола, які быў змацаваны подпісам судзі альбо падсудка, аформіць судовую пастанову, унесці яго ў земскія кнігі і пасля праверкі суддзёй і падсудкам правільнасці запісанага выдаць судовым бакам выпісы. Земскі пісар павінен быў вырабляць судовыя павесткі-«позвы» (адз. лік – «позаў»), заручныя лісты (якія выдаваліся для таго, каб забяспечыць адзін бок ад гвалтоўных дзеянняў іншага з адзначэннем сумы, якая падлягала спаганню ў выпадку такіх дзеянняў) і інш. Пісар веў кнігі земскіх судоў, у якія ўносіліся прыватнаправавыя акты, рознага роду заявы і іншыя дакументы.

Земскі пісар знаходзіўся пад абаронай закона: за злачынствы супраць яго сурова каралі. За знявагу пісара пад час сесіі суда прадугледжваліся штраф і заключэнне ў турме на тэрмін шэсць тыдняў, за нанясенне ран – двайны штраф і смяротнае пакаранне, за забойства – штраф у памеры 200

коп грошай (за якія можна было набыць сярэдні па памеры маёнтак), смяротнае пакаранне і страта гонару.

Пры гродскіх судах дзейнічалі свае пісары. Згодна са Статутам 1588 г. ад кандыдатаў на пасаду пісараў гродскіх судовоў патрабаваліся тыя ж асабістыя якасці, навыкі і веды, што і ад кандыдатаў у земскія пісары. Як і земскі гродскі пісар павінен быць «оселым» у ВКЛ, у дадзеным ваяводстве ці павеце. Пры ўступленні на пасаду ён таксама прыносіў прысягу.

Асобны артыкул Статута 1588 г. устанаўліваў месца і рэгламентаваў умовы захавання і парадак вядзення земскіх і гродскіх кніг. Ваяводам і старостам прадпісвалася ў замку ці пры двары вылучыць спецыяльнае памяшканне для захоўвання кніг: добрае і ўмацаванае. Калі б такога памяшкання не аказалася, яго неабходна было б пабудаваць і забяспечыць аховай. Кнігі трэба было захоўваць у моцным куфры («скрине моцной») з трыма замкамі, ад якіх адзін ключ знаходзіўся ў суддзі, другі – у падсудка, трэці – у пісара. Пасля заканчэння сесіі суда «кнігі»-звязкі (у выглядзе асобных запоўненых сшыткаў і аркушаў) павінны былі не менш чым тры дні знаходзіцца пры суддзі, падсудку і пісары для запісу дакументаў, розных заяў і выдачы выпісаў. Да пачатку наступнай сесіі пісару належала перапісаць «кнігі»-звязкі папярэдняй сесіі на чыставік так, каб дакументы размяшчаліся ў храналагічным парадку, і скласці іх у куфар. Пасля чацвёртай па парадку сесіі «кнігі»-звязкі трох папярэдніх сесій неабходна было пераплесці і збрашураваць. Такі ж парадак захоўвання прадугледжваўся і для гродскіх кніг. Пасля смерці ваявод і старост, пры якіх вяліся кнігі, альбо пры пераводзе іх на іншую пасаду, адпаведна іх падначаленыя ці яны самі павінны былі перадаць гэтыя кнігі ў цэласці іх наступнікам. Выпісы з гродскіх кніг папярэдніх ваявод і старост прадпісвалася выдаваць без усялякага прамаруджвання з подпісам пісара і пячаткамі ваяводы, старосты, падстаросты і гродскага суддзі.

Зрэшты, трэба сказаць, што практыка вядзення земскіх кніг у далейшым часта не супадала з тым парадкам, які быў устаноўлены Статутам 1588 г.

Пісарам дазвалялася мець памочнікаў, якія называліся падпіскамі: аднаго «або двух, або колько яму потреба будзе». Абавязкі падпіскаў заключаліся, у прыватнасці, непасрэдным вядзенні кніг і афармленні выходных дакументаў.

Ускладняецца структура канцэлярыі ВКЛ. У 1566 г. уводзіцца пасада падканцлера (першым падканцлерам стаў А. Б. Валовіч). Адбываецца падзел канцэлярыі на Вялікую, якая непасрэдна ўзначальвалася канцлерам, і Малую на чале з падканцлерам.

Нараджэнне новага палітычнага суб'екта – шляхты, выклікала да жыцця новыя разнавіднасці дакументаў. Пастановы павятовых сеймікаў і сеймаў ВКЛ афармляюцца ў выглядзе пісьмовых дакументаў.

Земскія кнігі паступова запаўняюцца ўсё большай колькасцю актаў. Калі спачатку розныя дакументаў уносіліся ў адны і тыя ж кнігі, то ў XVII ст. з'яўляецца дыферэнцыяцыя гэтых кніг на дэкрэтавыя, паточныя і запісавыя.

Пры гарадскіх магістратах вядуцца кнігі, якія фіксуюць розныя здзелкі паміж мяшчанамі, судовыя прыгаворы па цяжбах, у якіх у якасці судовых бакоў выступаюць мяшчане, розныя заявы апошніх. Пры гарадскіх, «мескіх», пісарах дзейнічаюць апараты памочнікаў – падпіскаў.

Статут ВКЛ 1566 г. унёс адно важнае палажэнне, якое было паўторана і ў Статуце 1588 г.: усе дакументы, выпісы і пісьмовыя павесткі-«позвы» павінны складацца на «рускай» мове і «рускімі» літарамі. Так была замацавана папярэдня практыка выдання дакументаў на старабеларускай мове кірыліцай. Гэта палажэнне з'явілася ў заканадаўстве ВКЛ другой паловы XVI ст. не выпадкова.

Пачынаючы ўжо з першай паловы XVI ст., асабліва пасля заключэння Люблінскай уніі 1569 г., актыўна развіаецца працэс паланізацыі шляхты. Услед за магнатамі носьбітамі польскай мовы становіцца праслойка сярэдняй шляхты. Польская, а таксама лацінская мовы становяцца мовамі сацыяльнага прэстыжу і публічных зносін. Палажэнні Статутаў 1566 і 1588 гг. стрымлівала пранікненне гэтых моў у справаводства земскіх судовоў. Але заканадаўства ўстанаўлівала толькі тую мову, на якой павінен быў пісаць пісар земскага суда. Складальнікі ж прыватнаправавых актаў былі свабодныя ў выбары мовы. Пры ўпісанні гэтых актаў у кнігі мова захоўвалася. З канца XVI ст. на працягу першай паловы XVII ст. адбываецца паступовы пераход прыватнаправавых актаў на польскую мову. На старабеларускай мове пісар афармляў толькі тыя часткі фармуляра, якія зыходзілі ад яго як службовай асобы.

Актыўным выдаўцом дакументаў на польскай мове становіцца канцылярыя ВКЛ. У адрозненне ад зямскіх судоў Статуты не вызначалі мову яе дакументаў. Ужо ў першай палове XVII ст. выпуск у яе нетрах польскамоўнай дакументацыі становіцца звычайнай з'явай.

У другой палове XVII ст. старабеларуская мова не знікла канчаткова. Па-ранейшаму выдаваліся акты, якія былі напісаны (цалкам) па-старабеларуску. Аднак у агульнай масе пераважала польскамоўная дакументацыя.

Можна меркаваць, што перавод заканадаўчым шляхам у 1696 г. афіцыйных канцылярыяў на польскую мову, адбыўся тады, калі носьбітам гэтай мовы стала ўжо значная частка прывіляванага саслоўя дзяржавы.

Калі гаварыць аб вытворчасці царкоўных і чытальных кніг, то гэты перыяд яшчэ чакае свайго даследчыка (у гэтым накірунку важна вывучыць вытворчасць і ступень пашыранасці такога віду чытальнай літаратуры як *летанісы*). Можна толькі меркаваць, што кнігадрукаванне пэўным чынам пацягнула рукапісную кнігу. Аднак попыт на апошнюю канчаткова не знік.

7.3. МАТЭРЫЯЛ І ПРЫЛАДЫ ДЛЯ ПІСЬМА

Матэрыялам для пісьма служыла папера. У 60-я гады XVI ст. у Нясвіжы з'явілася першая паперня на тэрыторыі Беларусі. Яе прадукцыя прызначалася, у тым ліку, для задавальнення патрэб нясвіжскай друкарні (заснавана ў 1562 г.). Сымон Будны у прадмове да Бібліі (выдадзена ў 1572 г.) пісаў, што «збудовал» паперню нясвіжскі староста Мацей Кавячынскі. Пасля закрыцця друкарні Мікалаем Радзівілам Сіроткам М. Кавячынскі ў 1570 г. заснаваў другую ў Беларусі паперню – у маёнтку Узда. Па даных крыніц у другой палове XVI–XVII ст. на тэрыторыі Беларусі дзейнічала каля 15 папяровых млыноў (у Бакштах, Відзах, Гальшанах, Дзівце, Дуброўне, Лыскаве, Смаргоні, Волме, Менску і інш.).

Радзей выкарыстоўваўся пергамін. Згодна са Статутамі 1566 і 1588 г. пры вырабленні дакумента ў зямскім і гродскім судах пергамін, а таксама і шнур і воск для пячаткі прадстаўляліся атрымальнікам.

Па-ранейшаму пісалі пёрамі. У якасці фарбавальнага рэчыва выкарыстоўвалася чарніла.

Ва ўсходнеславянскіх крыніцах XVII ст. захаваліся наступныя рэцэпты чарніла. Вось адзін з іх. «Первое, устрогав зелены корки олховыя, без моху, молодыя, и в четвертый день положить кору в горшек, и налить воды или квасу добрава или сусла яшного, а коры наклади полон горшек, и варить в печи, гораздо бы кипело и прело довольно бы, день до вечера; и положи в горшек железины немного, и поставити горшек со всем, где бы место не студно ни тепло, и на третий день разлити чернило». Далей сказана: «Приготовити сосуд, кувшин и в нем железа обломков старых мечи довольно, или от кузницы трески, завязав в плат, впусти в горшек, и сусло чернильное процедити сквоз плат, и налити кувшин полон, и сосуд заткнув, поставити в сохраниое место на 12 дней. То есть скорописное книжное чернило».

Ёсць рэцэпты чарніла, якія пралугледжвалі выкарыстанне жалезнага купароса. «Мешав же гнездо, жидкаго чернило процедить, наполнити пищей сосуд и положить в него камеди доволно, да орешков зеленых пять или шесть, по сосуду смотря, да квасцы, да купоросу жженого, ужевши купоросу обвертев в бумагу, и положи в печюрку на день или на два, а буде скоро надобно, то положи в печь метеную, и, как высохнет, то жженым купоросом чернило крепко и светло и чисто; аще проедает, убавь орешков и положи довольно камеди. Кладут в чернило инбирь и гвоздику; а чернила с пера не пойдут, класти гвоздику тертою...».

На тэрыторыі ВКЛ з другой паловы XVI ст. чарніла ўсё часцей называецца «інкауст» («інкавст») і «атрамент»; чарнільныя арэшкі – «галяс».

Пісцы самі рыхтавалі чарніла, набываючы на рынку неабходныя кампаненты. Украінскі шляхціц Васіль Загароўскі ў сваім тэстаменце (1577) распараджаўся набываць царкоўнаму дзяку штогадова для перапіскі кніг апрача паперы і кінавары таксама «арэшкі» (чарнільныя арэшкі), купарос («копырвас») і «гумь».

Чарнільніцы вядомы па пісьмовых крыніцах з XVI ст. У гэты час і пазней яны называліся «каламар» («калямар»). Гэта назва паходзіць ад назвы «калам» (інструмент для пісьма). Цікава, што ў Заходняй Еўропе замацаваліся іншыя назвы чарнільніцы: *atramentarium*, *incausterium*, якія ўтвораны ад назвы «чарніла». Пад час археалагічных раскопак у Віцебску і Мінску ў сляях XVII ст. выяўлены

чарнільніцы з роўнымі формамі, якія зроблены з чырвонай гліны і пакрыты зялёнай глазурай. Адтуліны для шнуркоў сведчаць, што знойдзеныя чарнільніцы былі пераноснымі.

7.4. НАВУЧАННЕ ПІСЬМУ

Узнікненне новых устаноў павысіла попыт на прафесію пісца. Аднак у тых абставінах, калі ў якасці афіцыйнай мовы, апрача старабеларускай, сталі пашырацца, а ў далейшым пераўтварацца ў вядучыя лацінская і польская мовы, падрыхтоўка прафесійнага пісца прадугледжвала авалоданне і названымі мовамі, і, такім чынам, лацінскім пісьмом.

Школы пры цэрквах і манастырах па-ранейшаму функцыянавалі. Крыніцы гавораць аб іх існаванні ў XVII ст. у Полацку, Пінску, Шклове і іншых гарадах і мястэчках. Аднак узровень гэтых школ не мог задаволіць патрэбы навучэнцаў (дакладней, у большай ступені – іх бацькоў). Таму арганізацыя ў апошняй чвэрці XVI ст. праваслаўных брацкіх школ, у якіх вучылі апрача старабеларускай і царкоўнаславянскай, таксама лацінскай, грэчаскай і польскай мовам, а адпаведна іх пісьму было прадыхтавана не толькі імкненнем захаваць пазіцыі праваслаўя, але і даць навучэнцам неабходныя практычныя навыкі. Захаваўся цікавы факт, які сведчыць аб мэтах, што ставілі перад сваімі дзецьмі іх бацькі, калі накіроўвалі іх на навучанне ў брацкія школы. Адзін свяшчэннік паставіў умову, каб яго сына навучылі «писати, абы умел скоропис и иных братственных наук». З прыняццем Брэсцкай царкоўнай уніі ў 1596 г. сталі арганізоўвацца ўніяцкія брацкія школы, дзе таксама вялося навучанне лацінскаму пісьму.

Сярод заможнай шляхты існавала практыка запрашэння ў навучальных мэтах хатніх настаўнікаў. У хатніх умовах вучылі не толькі «рускай», але лацінскай мовам і лацінскаму пісьму.

Атрыманне адукацыі праваслаўных асоб магло быць працягнута ў каталіцкіх навучальных установах. Стаў хрэстаматыйным наступны факт. Праваслаўны шляхціц Васіль Загароўскі ў сваім завяшчанні (1577) распараджаўся, каб пасля таго, як яго дзеці авалодаюць «рускай наукай», а затым і лацінскай мовай і пісьмом, яны былі накіраваны для далейшага навучання ў віленскую езуіцкую калегію.

У гэтай сітуацыі праваслаўнае духавенства страчвае сваю манапольную ролю ў навучэнні пісьму.

7.5. ПІСЬМО

7.5.1. Скораніс

Галоўнай асаблівасцю скоранісу гэтага часу з'яўляецца развіццё курсівізацыі, г. зн. безадрыўнага напісання элементаў літар і саміх літар.

50-я гады XVI ст. Пісьмо асабліва буйное. Вельмі часта сустракаюцца новыя формы аднамачтавай «т» і «ь». Услед за «т» і «ь» пачынае прыстасоўвацца да непарыўнага напісання «ж». У шэрагу выпадкаў у ёй пачынае расці ніжні вынасны элемент (вельмі рэдка напісанні «ж» з названым элементам сустракаюцца ўжо ў 1520–1540-х гадах). Часам значна павялічваецца хвост літары, які спускаецца ўніз з верху мачты =====. Пераважае безадрыўнае «г».

1560-я–1590-я гады. Літары (вельмі маленькія да 1520-х гадоў і вельмі вялікія ў 1550-х гадах) набываюць сярэдні памер.

У 1560-х гадах усё часцей сустракаецца «ж» з ніжняй вынаснай. Нярэдка хвост гэтай літары спускаецца да ніжняй перакладзіны і часта можа злучацца з ёй =====. Так рыхтуецца прыблізная схема будучага непарыўнага акруглага напісання.

Новыя формы літар, якія з'явіліся ў першай палове XVI ст., замацоўваюцца.

Пераважае акруглая безадрыўная «и». Пануюць толькі новыя «т» і «ь». Літара «т» пішацца ў адзін прыём, «ь» – у два ці адзін прыёмы.

Часцей сустракаюцца «б», «д», «ы» і «ь» з малапрыкметнымі пяцелькамі.

Асабліва значныя змены адбываюцца ў апошняй трэці XVI ст. З'яўляецца «г» з ніжнім вынасным элементам =====. Укараняецца безадрыўная акруглая «ж» =====. Часта «з» пачынае пісацца ў выглядзе «з», якая была больш прыстасаваная да звязных напісанняў з суседнімі літарамі =====.

Шырыня ніжняй платформы адрывістай «д» часта памяншаецца =====. Верхняя частка «у» часам можа пісацца як u, а ўся літара ўзнаўляецца ў адзін прыём =====.

У 90-х гадах XVI ст. ледзь прыкметныя пяцелькі «б», «д», «ы» і «ь» становяцца выразнымі =====. Аналагічныя пяцелькі з'яўляюцца ў «ц» =====, «ш» ===== і «щ» =====. Формавызначальная пятля «ц» можа пісацца не толькі як сучасная рукапісная радковая «и», але і як лацінская рукапісная радковая n =====. Літара «ц» з такой пятлёй у адрозненне ад другога свайго варыянта, а таксама пятлістых «ш» і «щ» можа выконвацца ў адзін прыём. У шэрагу выпадкаў сустракаюцца безадрыўныя «б» ===== і «ь» =====.

На працягу усяго папярэдняга перыяду ішло развіццё такога дукту, які б даваў магчымасць літарам пісацца не толькі ў мінімальную колькасць прыёмаў, але таксама звязвацца з суседнімі.

З апошняй трэці XVI ст. назіраецца актыўны рост звязных – безадрыўных і прамежкавых – напісанняў.

Найбольш вялізную групу названых напісанняў уяўляюць спалучэнні з «т» і «ъ»: «ат» =====, «ет» =====, «ит» =====, «ст» =====, «та» =====, «те» =====, «ти» =====, «то» =====, «ту» =====, «ты» =====, «тъ» =====, «лт» =====, «гъ» =====, «къ» =====, «лъ» =====, «мъ» =====, «пъ» =====, «съ» =====, «тъ» =====, «чь» ===== і інш. Аналагічныя напісанні характэрны для «го» =====, «ег» =====, «гъ» ===== і інш. Укараняюцца безадрыўныя і прамежкавыя напісанні трох літар з удзелам «т», дзе гэта літара займае другое месца, напрыклад: «ате» =====, «ати» =====, «ато» =====, «ете» =====, «ети» =====, «ету» =====, «ите» =====, «ити» =====, «ито» =====, «ста» =====, «сте» =====, «сти» =====, «сто» =====, «сту» =====, «сть» =====. Рэдка ў звязных напісанні ўступаюць «ли» =====, «ре» =====, «ую» =====. У канцы XVI ст. эпізадычна з'яўляюцца безадрыўныя напісанні «бе» ===== і «бы» =====.

У звязных напісаннях можа губляцца левы элемент «у» (у «ту») =====; могуць размыкацца петлі «а» =====, «о» ===== і «р» =====; атрымліваць пяцельку наверх «е» =====; «к» узнаўляцца як сучасная радковая «и» =====.

У апошняй чвэрці XVI ст. пачынае стварацца такая разнавіднасць злучэння, якая ажыццяўляецца пры дапамозе працягвання папярочных элементаў літар. Праўда, такія злучэнні практыкуюцца яшчэ рэдка.

Безадрыўнае пісьмо актыўна развіваецца ў надрадковай (міжрадковай) прасторы і зацвярджаецца ў напісанні а) асобных тытлападобных літар; б) тытлападобных спалучэнняў; в) тытлаў і літар; г) радковых і тытлападобных літар; д) радковых з тытлай; е) радковых з тытлай і вынасной.

Непарыўна з апошняй трэці XVI ст. пачынаюць выконвацца тытлападобныя «мъ», «ст», «тъ». Пры гэтым «м» выконваецца як сучасная рукапісная «ш» =====, а «ъ» – з пяцелькай =====.

У звязных напісанні з тытлай могуць уступаць «в», «г», «л», «н», «с» і «ч». Пры гэтым правая частка «в» зліваецца з лініяй тытлы =====; «н» набывае форму спачатку ляжачай, затым прамой s =====; «с» зліваецца з лініяй тытлы =====. Адзіным адрозненнем «г» і «ч», якія звязваюцца з тытлай, у некаторых выпадках можа быць толькі тое, што ў «г» галоўка акруглая і часта ўтварае з лініяй тытлы пятлю =====, а ў «ч» – вуглаватая =====.

Першае дзесяцігоддзе XVII ст. Часцей фігуруе «г» з ніжнім вынасным элементам. У акруглым безадрыўным варыянце «ж» скарачаецца верх =====.

Больш вострая форма завастрэння пярэа дазволіла павялічыць колькасць крывалінейных і звязных напісанняў.

Спарадычна сустракаюцца безадрыўныя «в» «калачыкам» =====; «м» у выглядзе m =====; «х» як ляжачая васьмёрка =====. Рост адкрэсленняў мачт «к» прывёў да таго, што яны ў некаторых выпадках сталі звязвацца, г. зн. «к» набыла форму безадрыўнай «и» =====.

Ліквідуецца змепадобны варыянт «з» (які не быў прыстасаваны да безадрыўнага напісання). Праўда, як рэлікт ён спарадычна сустракаецца ў 1620-я гады. Замест старога выкарыстоўваецца варыянт у выглядзе «з», канец хваста якога накіраваны ўправа =====.

Літары «б», «д», «ц», «ш», «щ», «ы» і «ь» пішуцца з пяцелькамі ===== («б»), ===== («д»), ===== («ц»), ===== («ш»), ===== («щ»), ===== («ы»), ===== («ь»). Пры гэтым «б», «ц», «ы», «ь» часта выконваецца ў адзін прыём. Зрэшты, ужо ў гэты час з'яўляецца тэндэнцыя змяншаць плошчу пяцелек, а ў некаторых выпадках і зусім іх не ўзнаўляць.

У «д» з пяцелькай формавызначальная пятля можа акругляцца =====. На левай ножцы гэтай літары можна бачыць звязку для злучэння літары з наступнай =====.

Узнікаюць новыя варыянты «б», у якім пятля і хвост пішуцца асобна =====. Відавочна, іх узнікненне было абумоўлена, у прыватнасці, неабходнасцю графічнай дыферэнцыяцыі «б» і «ь» (з пяцелькамі), якія часам пісаліся амаль тоесна.

Звязныя напісанні прадстаўлены спалучэннямі з «ү»: «гү» =====, «зү» =====, «кү» =====, «мү» =====, «пү» =====, «сү» =====, «тү» =====, «шү» ===== і інш.; з «б»: «бе» =====, «бо» =====, «бү» =====, «бь» =====, «бы» =====, «еб» =====, «иб» =====, «□б» =====, «ыб» =====. Присутнічаюць звязныя напісанні з «ш»: «ши» =====, «шо» =====, «шт» =====, «шь» =====, «шы» ===== і інш. Звязна пішуцца «ги» =====, «кг» =====, «сы» ===== і інш. Сустрэкаюцца звязныя напісанні «жъ» =====, «зъ» =====, «ижъ» =====, «икъ» =====, «киъ» =====, «цыъ» =====, «□ъъ» ===== і інш. У некаторых выпадках у звязныя напісанні ўступаюць «его», дзе «г» мае вынасны элемент =====. Фігуруюць звязныя напісанні, якія складаюцца з чатырох літар.

Безадрыўна – у выглядзе ляжачай васьмёркі – часам выконваецца надрадковая «х» =====. Такім жа чынам – без адрыву пярэ ад матэрыялу для пісьма – можа пісацца новы варыянт ётаванай «і».

1611–1630-я гады. З мэтай дыферэнцыяцыі «к» ад «и» апошняя часта набывае формы сучасных друкаваных «х» і z =====.

Пяцелькі ў «б», «д», «ц», «ш», «ы» памяншаюцца ў памерах ці ліквідуюцца ===== («б»), ===== («д»), ===== («ц»), ===== («ш»), ===== («ы»). Праўда, у шэрагу выпадкаў яны захоўваюць ранейшыя пазіцыі. Корпус некаторых літар мяняе сваю форму. Так, корпус «ш» і «ц» можа ўзнаўляцца ў форме т. У «ш» з такім корпусам унізе могуць выступаць не пяцелька, а прамая гарызантальная перакладзіна =====. У некаторых выпадках выкарыстоўваюцца безадрыўная «в» «калачыкам» і безадрыўная «х» у выглядзе ляжачай васьмёркі. Непарыўна, як лацінская радковая г часта пішацца «ч» ===== Такі яе варыянт прыстасаваны да звязнога напісання з суседнімі літарамі. Больш часта пачынае сустракаецца «м» у выглядзе т.

Сярод звязных напісанняў радковых з радковымі выступаюць «аб» =====, «би» =====, «еж» =====, «ез» =====, «ем» =====, «еү» =====, «жо» =====, «зб» =====, «ль» =====, «ме» =====, «мт» =====, «мү» =====, «мы» =====, «нз» =====, «нъ» =====, «ов» =====, «пц» =====, «чы» =====, «□г» ===== і інш.

З другога дзесяцігоддзя XVII ст. асабліва часта сустракаюцца звязныя напісанні тытлы з «г» =====. У першых трох дзесяцігоддзях XVII ст. часта фігуруе варыянт «н» у форме s – цяпер ужо выпрамленай =====. У далейшым ён выкарыстоўваецца радзей (замест яго выступае радковы варыянт «н»).

Пачынае актыўна выкарыстоўвацца такая разнавіднасць злучаных напісанняў, якія робяцца пры дапамозе папярочных элементаў літар. Умоўна іх можна падзяліць на дзве групы: 1) актыўныя, калі гэта напісанне змяняе форму літар, і 2) пасіўныя, калі форма літары пры такім напісанні захоўваецца нязменнай. Напрыклад, выкарыстанне папярочкі дазволіла пісаць «в» у выглядзе выцягнутага авала. Папярочка праходзіла па авале гарызантальна, падзяляючы яе на дзве часткі і пакрываючы верх «а», два бакавыя і адзін ніжні элементы якой пісаліся, як пішацца сёння рукапісная радковая «и»: =====. Да актыўных злучаных напісанняў адносяцца «вг» =====, «ан» =====, «ар» =====, «ва» =====, «ви» =====, «ев» =====, «вн» =====, «на» ===== і інш.; пасіўныя: «ви» =====, «ет» =====, «ее» =====, «ею» =====, «не» =====, «ны» ===== і інш.

40-50-я гады XVII ст. У шэрагу выпадкаў выкарыстоўваецца непарыўная «в» «калачыкам». Узнікае непарыўны і найбольш здольны ў плане безадрыўнасці фітападобны варыянт «в» =====.

Укараняецца безадрыўная «д», у якой адсутнічае платформа і левая ніжняя вынасная. Функцыю апошняй выконвае павялічаная і загнутая спачатку далёка ўлева, а потым уніз і ўверх правая вынасная =====. Гэты варыянт «д» прыстасаваны да звязнага напісання як з наступнымі, так і з папярэднімі літарамі. Праўда, ён яшчэ не карыстаецца вялікай папулярнасцю.

Зацвярджаецца «м» у форме т. Гэты варыянт не лепш прыстасаваны да звязнага напісання як асобных элементаў, так і яе самой з суседнімі літарамі, чым стары, аднак у звязныя напісанні ўступае пераважна ён.

Літара «п» можа пісацца ў выглядзе рукапіснай радковай «и» з перакладзінай наверху, г. зн. у два прыёмы =====. Выкарыстоўваецца безадрыўная «х» у выглядзе ляжачай васьмёркі.

Звязныя напісанні прадстаўлены наступнымі спалучэннямі: «ад» =====, «ва» =====, «во» =====, «до» =====, «дү» =====, «дъ» =====, «зв» =====, «зы» =====, «им» =====, «ми» =====, «мъ» =====, «ом» =====, «ос» =====, «үв» =====, «хт» =====, «хъ» =====, «шо» =====, «ыв» =====, «ым» ===== і інш. Варта вылучыць звязнае напісанне «ро», дзе «р» значна мяняе свой дукт =====.

Адначасова звязвацца могуць да сямі літар.

1660–1690-я гады. Дамінуюць варыянты фітападобнай «в» і «м» у выглядзе т. Часта выкарыстоўваецца «д» з адной вынаснай. Літары «и» і «к» у беглым пісьме графічна могуць не адрознівацца адна ад адной і ўзнаўляцца як сучасная рукапісная «и» =====. У шэрагу выпадкаў літара «т» пішацца як сучасная рукапісная «ш» з перакладзінай наверху, а «п» як сучасная рукапісная радковая «и» з перакладзінай наверху.

Вылучаюцца звязныя напісанні: «ав» =====, «аж» =====, «ан» =====, «а□» =====, «ве» =====, «ви» =====, «vm» =====, «вт» =====, «въ» =====, «гд» =====, «гз» =====, «ги» =====, «дв» =====, «де» =====, «ец» =====, «же» =====, «зг» =====, «зо» =====, «зъ» =====, «их» =====, «ич» =====, «ни» =====, «нж» =====, «ож» =====, «по» =====, «пы» =====, «св» =====, «сп» =====, «шн» =====, «ып» ===== і інш. У звязных напісаннях «е» часта набывае форму сучаснай рукапіснай радковай «е» =====.

У XVII ст. выкарыстоўваецца больш 130 звязных напісанняў радковых з радковымі.

Скорапіс XVII ст. характарызуецца найбольшай ступенню варыянтнасці.

а
б
в
г
д
е
ж
з
и
к
л
м
н
о
п
р
с
т
ү
ф
х
□
ц
ч
ш
щ
ъ
ы
ь
□
э
ю
я
□
□
у

У другой палове XVI–пачатку XVII ст. актыўна выкарыстоўваюцца лігатурныя злучэнні. Лігатуры ўтвараюць радковыя з радковымі «а»+«в» =====, «а»+«к» =====, «д»+«р» =====, «и»+«в» =====, «т»+«в» ===== і інш.; радковыя з надрадковымі «а»+«к» =====, «р»+«б» =====, «р»+«п» =====, «р»+«т» =====, «ц»+«к» =====, «ц»+«п» ===== і інш.; надрадковыя з надрадковымі «р»+«и», «р»+«ш» і інш.

У лігатуры злучаюцца літары, якія маюць звычайна прамыя мачты і перакладзіны. У сувязі з павелічэннем крывалінейных рухаў з пачатку XVII ст. іх колькасць памяншаецца.

Безадрыўныя лігатуры (якія ўтвораны непарыўным рухам п'яра) сустракаюцца надзвычай рэдка.

Памежныя сігналы. У якасці памежных сігналаў па-ранейшаму выступаюць «а» і □ з ніжнімі вынаснымі элементамі, а таксама «а» у выглядзе α (выкарыстоўваюцца яны як і раней непааслядоўна).

З апошняй чвэрці XVI ст. колькасць «а» і □ з вынаснымі памяншаецца ў сувязі з актыўным выкарыстаннем павялічаных варыянтаў літар. Больш-менш прыкметнае з'яўленне апошніх адносіцца да 1550-х гадоў. Колькасць павялічаных літар паступова расце і з пачатку XVII ст. яны становяцца аднымі з самых актыўных памежных сігналаў. У якасці павялічанай можа выступаць фактычна любая літара. Павялічанай пішацца, як правіла, першая літара слова.

Трэба думаць, што менавіта з ростам колькасці павялічаных літар становіцца ўсё больш рэдкім выкарыстанне доўгага і шырокага «е», якое ў першай трэці XVII ст. нарэшце, наогул, выходзіць з ужытку.

Функцыю памежнага сігнала часта выконвае «в» «калачыкам».

Літары «а» і □ з ніжнімі вынаснымі спарадычна сустракаюцца яшчэ ў другой чвэрці XVII ст. З гэтага часу α нагадвае сучасную рукапісную «2» з паднятым верхам і вялікай пятлёй: =====.

Пачынаючы з апошняй трэці XVI ст. расце колькасць спалучэнняў, якія могуць набываць надрадковае становішча: «мъ», «нъ», «сти», «та», «ть», «чи». Форма надрадковай «с» змяняецца. Гэта літара памяншаецца ў памерах і можа ўзнаўляцца ў выглядзе кропкі ці маленькай вертыкальнай рыскі =====. Пануючымі гэтыя варыянты становяцца з пачатку XVII ст. У апошняй трэці XVI ст. надрадковая тытлападобная «и» у шэрагу выпадкаў выконваецца ў выглядзе s =====. З пачатку XVII ст. гэты варыянт пануе. Сустракаецца «и» і ў выглядзе дужкі =====. З 1550-х гадоў для абазначэння ётаванай «і» пачынае паралельна з s і дужкай выкарыстоўвацца варыянт у выглядзе дзвюх паралельных прамых ці крывых, якія злучаны касой лініяй =====.

З апошняй трэці XVI ст. тытлы паступова становяцца вузкімі, але больш выпуклымі =====. З гэтага часу часта ў якасці тытлападобнай выкарыстоўваецца «л». Над радком без тытлы можна бачыць «мъ», «та» і «ть», рэдка – «нъ» і «ча».

З канца XVI ст. тытлы над кантрагіруемымі словамі паступова атрымліваюць форму перавернутай s =====. Такую форму паступова набываюць тытлы, якія пішуцца звязна з надрадковымі «г» і «н» =====. Асабліва часта апошнія выконваюцца з тытлай адзначанай формы ў трэцім дзесяцігоддзі XVII ст. У адрозненні ад «г», вынасная «н» часта выступае пад такой тытлай і ў другой палове XVII ст.

З другога дзесяцігоддзя XVII ст. тытлы, якімі пакрываліся кантракцыі, сталі пераварочвацца =====. З другой трэці стагоддзя гэты варыянт тытлы пашыраецца на астатнія віды скарачэнняў, аднак канчаткова не выцясняе стары.

У апошняй трэці XVI ст. эпізадычна з'яўляюцца звязныя – як правіла, прамежкавыя – напісанні радковых літар з тытлападобнымі: «ар» =====, «ат» =====, «ез» =====, «ор» =====, «□т» =====. У першым дзесяцігоддзі XVII ст. звязныя – прамежкавыя, а таксама безадрыўныя – напісанні радковых літар з тытлападобнымі становяцца больш разнастайнымі і частымі. Практыкуюцца напісанні з тытлападобнымі «р» і «т»: «ар» =====, «гр» =====, «ер» =====, «кр» =====, «ор» =====, «ат» =====, «ет» =====, «ит» =====, «от» =====, «□т» =====, «ыт» =====, «ят» ===== і інш.; з «з» і «х»: «аз» =====, «ез» =====, «оз» =====, «из» =====, «ыз» =====, «□з» =====, «ах» =====, «ех» =====, «их» =====, «ых» =====, «ях» =====. Паступова тытлападобная «з» набывае вертыкальнае становішча =====. Рэдка можна сустрэць звязныя напісанні з тытлападобнай «м». Часта яны пачынаюць сустракацца толькі ў другой палове XVI ст. ===== Звязныя напісанні з «ц» выступаюць з другой трэці XVI ст.: =====. Зрэшты, яны – рэдкасць.

На пачатак другой трэці XVII ст. прыпадае актыўнае выкарыстанне звязных напісанняў радковых літар з тытламі і вынаснымі літарамі. У такіх напісаннях часцей за ўсё выступаюць радковыя «е» ===== і «о» =====, радзей «а» ===== і «н» =====, надрадковыя – «г» =====, радзей «в» =====.

Нарэшце, самымі магутнымі памежнымі сігналамі становяцца і звязныя напісанні літар, якія ў далейшым павінны былі ліквідаваць амаль усе астатнія (гл. іл. 41, 43–46, 48–58, 60–61, 63–69).

7.5.2. Да праблемы аб уплыве заходнееўрапейскага лацінскага пісьма на кірылічнае

Пашырэнне ў ВКЛ пісьмовай прадукцыі, асабліва ў выглядзе афіцыйнай дакументацыі, на польскай і лацінскай мовах мімаволі ўдымае праблему аб магчымасці і ступені ўплыву лацінскага пісьма на кірылічнае.

Гэты ўплыў фіксавалі І. М. Каманін, А. І. Сабалеўскі і Я. Ф. Карскі, але толькі І. М. Каманін адзначыў у чым ён праяўляўся. Уплыў гатычнага пісьма на скорапіс другой паловы XVI ст. вучоны бачыў у аднолькавым націску пярэ і верхняй, так і ў ніжняй частцы літары, амаль роўнай вышыні літар, загінанні ніжніх вынасных элементаў у правы бок. На яго думку, у XVII ст. з нямецкай азбукі былі запазычаны формы «м» і «т».

Зрабілі спробу выявіць праяўленне ўплыву гатычнага пісьма на беларускі скорапіс XVI ст. С. Лазутка і Э. Гудавічус, якія даследавалі пісьмо спісаў Статута 1529 г. Параўнаўчы аналіз графікі помнікаў гатычнага пісьма і беларускага скорапісу XVI ст. паказаў, што паралелі і аналагі паміж літарамі гатычнага пісьма і скорапісу прысутнічаюць, але яны нязначныя. З метадычнага пункту гледжання з'яўляюцца важнымі наступныя заўвагі вучоных. Параўнання графічных даных недастаткова. Сутнасць закладзена ў прынцыпах пісьма: як гатычнае пісьмо, так і кірылічны скорапіс былі падпарадкаваны адной мэце – паскарэнню пісьма. Значыць, прынцыпы адны і тыя ж. Па гэтай прычыне не так лёгка вызначыць, што паходзіць з агульнасці мэты і ўмоў развіцця пісьма, а што непасрэдна – з узаемаўплыву. Даследчыкі засцерагаюць ад паспешных аднабаковых высноў. Агульная заключэнне выглядае наступным чынам: старабеларускае пісьмо спісаў Статута ВКЛ 1529 г. характарызуецца некаторымі пунктамі сутыкнення з разнавіднасцямі лацінскага пісьма, але вырашальная роля ў яго графіцы належыць самастойным прынцыпам кірылічнага пісьма, якія вынікаюць з некаторых традыцый апошняга.

Пры выяўленні ўплыву з метадалагічнага пункту гледжання трэба адрозніваць тыя прыкметы кірылічнага пісьма, якія хоць і з'яўляюцца тоеснымі лацінскаму, але хутчэй за ўсё ўзніклі ў выніку самастойнага развіцця ў накірунку да безадрыўнага пісьма. Да ліку апошніх належаць, напрыклад: 1) адкрэсленні ў левы бок на мачтах і перакладзінах літар, якія нагадваюць рыскі гатычных літар (пунктусы) ===== і інш.; 2) напісанне «е» у выглядзе сучаснай рукапіснай радковай «е» (з пяцелькай); 3) фітападобная «в»; а таксама: 4) паварот канцоў ніжніх вынасных элементаў у правы бок =====. І. М. Каманін слухна пісаў, што такія канцы служылі пачаткам будучай звязнасці пісьма. Не з'яўляецца, відавочна, вынікам уплыву таксама прыём спалучэння тлустых і тонкіх ліній, якія быў вядомы на землях усходніх славян у XI–XIV ст.

Бясспрэчнымі прыкметамі ўплыву трэба прызнаць тыя з іх, якія фіксуюцца асабліва выразна ці знаходзяцца ў супярэчнасці з агульнай хадой развіцця кірылічнай графікі гэтага часу. Адзначэння асобных прыкмет недастаткова. Трэба ўлічваць сукупнасць прыкмет.

У апошняй трэці XVI ст. на тэрыторыю ВКЛ адначасова праніклі наступныя стылявыя варыянты лацінскага курсіўнага пісьма: 1) неагатычны; 2) гуманістычны курсіў узору першай паловы XVI ст.; 3) гуманістычны курсіў узору другой паловы XVI ст. (канцылярэска).

Уплыў неагатычнага курсіву праявіўся ў наступным. Шэраг ужо акруглых у той час літар набываюць вуглаватыя формы. Прамалінейныя рухі становяцца характэрнымі для «г» =====, «и» =====, «м» =====. Гэта значыць, што літары, якія пісаліся ў адзін прыём, цяпер пішуцца ў некалькі прыёмаў. Кірылічнае «а» у некаторых выпадках нагадвае гатычны варыянт =====.

Часам канцы ніжніх вынасных рэзка павернуты ў левы бок, што характэрна для «а» (аднаго з варыянтаў) =====, «р» =====, «у» =====, «ц» =====, «ш» =====, □ =====, правай вынаснай «д» ===== і левай вынаснай «х» =====.

Пералічаныя прыкметы з'явіліся ў 80-х гадах XVI ст. Спачатку рэдкія, яны паступова зацвярджаюцца ў 1590-я гады–пачатку XVII ст. Выкарыстанне прамалінейных рухаў пашыраецца на іншыя літары. У гэты час вуглаватыя формы набываюць «б» ===== і «ж» =====.

У 1590-х гадах–пачатку XVII ст. замест патоўшчаных канцоў ніжніх вынасных «а» (адзін з варыянтаў), «д» (правая вынасная), «р», «у», «х» (левая вынасная), «ц», «щ», □, □ (адзін з варыянтаў), радзей «ж» (канец ніжняй вынасной, як правіла, загінаўся ў правы бок) з'яўляюцца эфектныя петлі =====. Асабліва часта яны сустракаюцца ў «р» і «у», якія мелі графічныя аналагі ў лацінскім пісьме. Гэты дэкаратыўна-канцылярскі элемент называюць «маньерыскім» ці «барочным».

Пісьмо можа мець вельмі «лёгкаю» вагу (прычым тлустыя лініі часта могуць адсутнічаць), нахіляцца ўправа. Прыведзеныя прыкметы сведчаць аб уплыве з боку гуманістычнага курсіву.

Усе новыя прыкметы, якія прыйшлі з неагатычным і гуманістычным курсівамі, характарызуюць каліграфічныя і рэгуляваныя разнавіднасці скарапісу. У некаторых каліграфічных узорах некаторыя з пералічаных прыкмет могуць адсутнічаць. Так, замест «барочных» пяцель можна сустрэць патаўшчэнні. У беглым скарапісу акруглыя формы літар пераважаюць, а петлі на вынасных часта не выконваюцца.

Для каліграфічнага скарапіснага пісьма ўласціва змяшэнне як гатычнага, так і гуманістычнага стыляў.

Элементы гатычнага курсіву асабліва характэрны для першай паловы XVII ст., элементы гуманістычнага курсіву – для ўсяго XVII ст.

У 1580-я гады «л» і «м» набываюць нахлесты ў выглядзе падоўжаных уверх перакладзін =====. З канца XVI–пачатку XVII ст. яны становяцца ўласцівы таксама для «в», «д», «р» і □ =====. Паходжанне гэтых нахлестаў не высветлена. Верагодна, вытокі іх з'яўлення трэба шукаць у мясцовых каліграфічных традыцыях, якія праўда сфарміраваліся не без уздзеяння на гэтыя традыцыі лацінскага пісьма.

З уплывам гатычнага пісьма неабходна, відавочна, звязваць формы некаторых вялікіх літар, напрыклад «А» ===== і «Д» =====, а таксама «И» =====, «М» =====, «Л» ===== і інш. Трэба думаць, што менавіта пад уплывам лацінскага пісьма з'явілася «м» у выглядзе m.

Праблема ўплыву лацінскага пісьма на кірыліцу вельмі важная і цікавая, таму яна патрабуе спецыяльнага даследавання. Цяпер жа можна задавацца шэрагам пытанняў: напрыклад, ці не паўплывала лацінскае пісьмо, якое выкарыстоўвалася ў ВКЛ, на тэмпы курсівізацыі беларускага скарапісу?

7.5.3. Іншыя віды пісьма

Устаў, паўустаў. Устаў і паўустаў другой паловы XVI ст. і асабліва XVII ст. вывучаны недастаткова. Агульныя назіранні даюць магчымасць канстатаваць, што пісьмо названых графічных відаў па сваіх галоўных прыкметах мала, чым адрозніваецца ад устава і паўустава першай паловы XVI ст. Сярод новых прыкмет устаўнога і паўустаўнога пісьма неабходна вылучыць выкарыстанне вялікіх літар. Апошнія выконваюцца, як і ў скарапісе, у пачатку слова. У якасці вялікіх літар могуць выкарыстоўвацца грэчаскія і лацінскія аналагі, напрыклад, «Е», Σ, W (для □). Пісьмо становіцца больш манерным, дэкаратыўным, стылізаваным пад друкаванае пісьмо (гл. іл. 29, 30, 42).

Вязь. З 60-х гадоў XVI ст. паўштамбы становяцца характэрнымі таксама для «д», «е», «к», «л», «р», а ў далейшым таксама – для «а», «ж», «м», «ч», «ь», «ы», «ь» (31, 32, 34). У сярэдзіне XVI ст. з'яўляецца лігатура «с»+«т» (19).

Штамбоўка вызначыла з'яўленне новых прыёмаў вязі. У канца XVI ст. узнікае непраўдзівае мачтавае драбленне, г. зн. драбленне такіх мачт, якія не выкарыстоўваліся для стварэння лігатур, а

таксама перамяшчэнне літар з паўштамбамі па вертыкалі ўверх і ўніз, напрыклад: «кн» (32), «га» (26), «сія» (36), «бы» (34).

З апошняй трэці XVI ст. і на працягу першай паловы XVII ст. фарміруюцца поўныя штамбы, якія ўтвараюцца з авалаў «е», «о», «с», ү, «ф», «х», «ю», □, □ (штамбаваны ці фрактурны стыль), напрыклад: «е» (40), «в» (39), «□» (38), «ү» (37).

7.6. ТЭХНІКА ПІСЬМА

Не выклікае сумнення, што, ужо пачынаючы з другой паловы XVI ст. матэрыял для пісьма размяшчаўся на высокай паверхні – стале. Характэрна, што ў рукапісах XVII ст. чытальнага характару пачынаюць з'яўляюцца выявы асоб (евангелісты, апосталы і г. д.), якія трымаюць матэрыял для пісьма за сталом з гарызантальнай паверхняй, за якім яны і сядзяць (на стале размешчаны і іншыя прыстасаванні для пісьма: чарнільніца з другім пяром; нож, у тым ліку, нож тыпу скальпеля; цыркуль). У некаторых выпадках у якасці падстаўкі для пісьма можна бачыць тумбу з нахіленай паверхняй, якая стаіць на стале.

Размяшчэнне матэрыялу для пісьма на высокай паверхні, якая дае магчымасць удзельнічаць у працэсе выканання пісьма не толькі пальцам, але і далоні, і такім чынам, ажыццяўляць «звязныя» рухі (паводле тэрміналогіі Х. Калеварта), адпавядае галоўнаму накірунку ў развіцці скорпісу гэтага часу – курсівізацыі (гл. іл. 59).

ПЕРАЛІК ІЛЮСТРАЦЫЙ

1. Васкавыя таблічкі (цэры) XI–XII ст. з раскопак у Ноўгарадзе (Рыбина Е. А. Церы из раскопок в Новгороде).
2. Васкавыя таблічкі (цэры) XII–XIV ст. з раскопак у Ноўгарадзе (Рыбина Е. А. Церы из раскопок в Новгороде).
3. Васкавыя трыпціх з тэкстам Псалтыра канца X–першай чвэрці XI ст. з Ноўгарада (Новгородские открытия 2000 года. Редакционный отчет о командировке в Новгород 4–6 августа 2000 г. / Отчет подготовлен Е. Л. Конявской и С. В. Конявской // Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2000. № 2).
4. Металічныя пісалы XI–XIV ст. з Мінска (Загорульский Э. М. Возникновение Минска. Мн., 1982).
5. XI ст. Каліграфічны ўстаў. Тураўскае евангелле (Нікалаеў М. Палата кнігапісная).
6. 1056–1057 гг. Каліграфічны ўстаў. Астрамірава евангелле (Остромирово евангелие 1056–1057 г. (второе). СПб., 1889).
7. 1164 г. Рэгуляваны ўстаў. Дабрылава (Сімеонава) евангелле (Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва).
8. 1284 г. Рэгуляваны ўстаў. Грамата смаленскага князя Фёдара Расціславіча (Смоленские грамоты XIII–XIV веков).
9. Канец XII–пачатак XIII ст. Каліграфічны ўстаў. Полацкае евангелле (Нікалаеў М. Палата кнігапісная).
10. 1296 г. Каліграфічны ўстаў. Псалтыр з Сінадальнай бібліятэкі (Карский Е. Ф. Белоруссы).
11. Каля 1300 г. Беглы ўстаў. Грамата смаленскага князя Аляксандра **Глебавіча** (Смоленские грамоты XIII–XIV веков).
12. Першая палова XIV ст. Рэгуляваны ўстаў. Грамата вялікага **князя** смаленскага Івана Аляксандравіча (Смоленские грамоты XIII–XIV веков).
13. XIV ст. Рэгуляваны ўстаў. Укладная Івана Ніканавіча. Полацкае евангелле **XII ст.** (Карский Е. Ф. Белоруссы).
14. (а, б). Прыёмы вязі.
15. 1386 г. Беглы скорapis. Прысяжная грамата князя Фёдара Данільевіча і яго брата Міхайла каралю польскаму і вялікаму князю літоўскаму Уладзіславу Ягайле (Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века).
16. 1387–1389 гг. Беглы ўстаў. Грамата полацкай княгіні Андрэвай і яе дзяцей Сямёна і Івана (Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века).
17. 1389 г. Беглы паўустаў. Грамата **князя** Сямёна **Лыгвеня** (Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века).
18. 1393 г. Рэгуляваны скорapis. Прысяжная грамата князя Фёдара Любартавіча каралю польскаму і вялікаму князю літоўскаму Уладзіславу Ягайле і каралеве Ядвізе (Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века).
19. 1397 г. Каліграфічны ўстаў. Кіеўскі псалтыр (Запаско Я. П. Пам'ятки книжкового мистецтва).
20. Канец XIV–пачатак XV ст. Каліграфічны ўстаў. Мсціжскае евангелле (Нікалаеў М. Палата кнігапісная).
21. **Каля** 1429 г. Беглы паўустаў. Грамата вялікага князя літоўскага Вітаўта (Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века).
22. 1444 г. **Рэгуляваны** скорapis. Прывілей вялікага князя Свідрыгайла Альгердавіча (Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века).
23. Апошняя чвэрць XV ст. Беглы паўустаў. Нікіфараўскі летапіс (Полное собрание русский летописей. Т. 35).
24. 1488–1489 г. Беглы паўустаў. Чацця (Карский Е. Ф. Белоруссы).
25. **1495 г.** Рэгуляваны паўустаў. Летапіс Аўраамкі (Карский Е. Ф. Белоруссы).
26. 1499 г. **Рэгуляваны** скорapis. «Ліст» вялікага князя літоўскага Аляксандра (Нацыянальны гістарычны архіў Беларусі (далей – НГАБ). Ф. 694. Воп. Спр. 4395).

27. Пачатак XVI ст. Каліграфічны паўустаў. Валынскі кароткі летапіс (Полное собрание русский летописей. Т. 35).
28. Першая чвэрць XVI ст. Каліграфічны ўстаў. Ваўковіцкае евангелле (Нікалаеў М. Палата кнігапісная).
29. XVI ст. Вязь. Каліграфічны паўустаў. Евангелле XVI ст. (Саверчанка I. Aurea mediocritas).
30. XVI ст. Вязь. Каліграфічны ўстаў Евангелле XVI ст. (Саверчанка I. Aurea mediocritas).
31. 1511 г. Рэгуляваны скорапіс. Прыгавор суда вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта I Старога і паноў-рады (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
32. 1515 г. Рэгуляваны скорапіс. «Ліст» вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта I Старога (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
33. 1520 г. Рэгуляваны паўустаў. Супрасльскі летапіс (Полное собрание русский летописей. Т. 35).
34. 1523 г. Рэгуляваны скорапіс. «Ліст» вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта I Старога (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
35. Другая чвэрць XVI ст. Беглы паўустаў. Хранограф (Нікалаеў М. Палата кнігапісная).
36. 1529 г. Рэгуляваны скорапіс. «Ліст» вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта I Старога (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
37. **Каля** 1529 г. Рэгуляваны скорапіс. Статут Вялікага княства Літоўскага 1529 г. Спіс Замойскіх (Лазутка С., Гудавичюс Э. Первый Литовский статут).
38. 1534 г. Рэгуляваны скорапіс. «Ліст» вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта I Старога (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1048).
39. 1542 г. Рэгуляваны скорапіс. Ліст вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта I Старога (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1048).
40. 1549 г. Рэгуляваны скорапіс. Ліст дворнага маршалка і земскага падскарбія Івана Гарнастая (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 750).
41. 1554 г. Рэгуляваны скорапіс. «Ліст» вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта **II Аўгуста** (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
42. 1567 г. Каліграфічны паўустаў. Псалтыр (Нікалаеў М. Палата кнігапісная).
43. 1573 г. Беглы скорапіс. «Ліст» віленскага ваяводы і **канцлера ВКЛ** Мікалая Радзівіла (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
44. 1581 г. Рэгуляваны скорапіс. Познаў упіскага с-ты Івана Зарэцкага (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 6029).
45. 1581 г. Рэгуляваны скорапіс. Познаў вялікага князя літоўскага і караля польскага Стэфана **Баторыя** (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 6029).
46. 1585 г. Рэгуляваны скорапіс. «Ліст» вялікага князя літоўскага і караля польскага Стэфана **Баторыя** (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
47. 1586 г. Вадзяны знак «Сякера». Малюнак, літары, рэдкія (вертыкальныя) лініі (панцюзо), гарызантальныя (частыя) лініі (варжэры) (НГАБ. Ф. 1785. Воп. 1. Спр. 9).
48. 1594 г. Рэгуляваны скорапіс. Выпіс з гародзенскіх гродскіх кніг (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 2).
49. Канец XVI–пачатак XVII ст. Рэгуляваны скорапіс. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523 (Расійскі дзяржаўны архіў старажытных актаў. Ф. 389. Воп. 1. Спр. 523).
50. 1597 г. Рэгуляваны скорапіс. «Ліст» вялікага князя літоўскага і караля польскага Жыгімонта III Вазы (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
51. 1605 г. Рэгуляваны скорапіс. Дароўны ліст зямлян Віленскага павета... Яна Пятровіча Ходзінскага і яго брата Станіслава (НГАБ. Ф. 694. Воп. 3. Спр. 4395).
52. 1606 г. Рэгуляваны скорапіс. Выпіс з навагародскіх земскіх кніг (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 2).
53. 1615 г. Беглы скорапіс. Выпіс з віленскіх земскіх кніг (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 2).
54. 1620 г. Каліграфічны скорапіс. Дароўны зямліна Навагародскай зямлі Рыгора Русыяна (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 6029).
55. 1622 г. Беглы скорапіс. Сведчы квіт вознага Менскага ваяводства Мікалая Ходкавіча (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 692. Т. 2).

56. 1622 г. Каліграфічны скорапіс. Выпіс з менскіх войтаўскіх кніг (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 692. Т. 2).
57. 1633 г. Каліграфічны скорапіс. «Ліст» вялікага князя літоўскага і караля польскага Уладыслава IV (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
58. 1635 г. Беглы скорапіс. Выпіс з віленскіх земскіх кніг (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 1).
59. 1639 г. Евангеліст Іаан. Апостал. Друкарня Міхайла Слэзкі (Запаско Я. П., Мацюк О. Я. Лвіўскі стародрукі: Книгознавчы нарис. Львів, 1983).
60. 1641 г. Каліграфічны скорапіс. Выпіс з кніг Трыбунала Вялікага княства Літоўскага (НГАБ. Ф. 694. Воп. 3. Спр. 4395).
61. 1643 г. Каліграфічны скорапіс. Выпіс з пінскіх земскіх кніг (НГАБ. Ф. 694. Воп. 3. Спр. 4395).
62. 1644 г. Вадзяны знак «Рыба». Малюнак, літары, рэдкія (вертыкальныя) лініі (панцюз), гарызантальныя (частыя) лініі (вяржэры) (НГАБ. Ф. 694. Воп. 3. Спр. 4395).
63. 1645 г. Каліграфічны скорапіс. Выпіс з полацкіх ратушных кніг (Ф. 1778. Воп. 1. Спр. 42).
64. 1651 г. Каліграфічны скорапіс. Выпіс з полацкіх гродскіх кніг (Ф. 1778. Воп. 1. Спр. 42).
65. 1662 г. Каліграфічны скорапіс. Выпіс з кніг Трыбунала Вялікага княства Літоўскага (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 2).
66. 1662 г. Беглы скорапіс. Выпіс з кніг Трыбунала Вялікага княства Літоўскага (НГАБ. Ф. 694. Воп. 3. Спр. 4395).
67. 1663 г. Каліграфічны скорапіс. Выпіс з кніг Трыбунала Вялікага княства Літоўскага (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 2).
68. 1688 г. Беглы скорапіс. Выпіс з кніг Трыбунала Вялікага княства Літоўскага (НГАБ. Ф. 694. Воп. 4. Спр. 1336. Т. 2).
69. 1692 г. Каліграфічны скорапіс, які выкананы няўмелай рукой. Выпіс з полацкіх земскіх кніг (Ф. 1778. Воп. 1. Спр. 42).

ЛІТАРАТУРА

ДАСЛЕДАВАННІ¹

Алексеев Л. В. Берестяная грамота из древнего Мстиславля // Советская археология. 1983. № 1.

Бернштейн С. Б. Константин–Философ и Мефодий: Начальные главы из истории славянской письменности. М., 1984.

Булатова Р. В. Надстрочные знаки в южнославянских рукописях XI–XIV вв. // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. М., 1973.

Булкин В. Л., Рождественская Т. В. Надпись на камне из храма Софии в Полоцке // Памятники культуры: Новые открытия. 1982. Л., 1984.

Булыка А. М. Развіццё арфаграфічнай сістэмы старабеларускай мовы. Мн., 1970.

Вайтовіч Н. Т. Баркалабаўскі летапіс. Мн., 1977.

Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В. Допоміжні історичні дисципліни. Київ, 1963.

Высоцкий С. А. Древнерусские надписи Софии Киевской XI–XIV вв. Киев, 1966. Вып. 1.

Высоцкий С. А. Киевские граффити XI–XVII вв. Киев, 1985.

Высоцкий С. А. Средневековые надписи Софии Киевской XI–XVII вв. Киев., 1976.

Георгиев Е. Славянская письменность до Кирилла и Мефодия. София, 1952.

Гранстрем Е. Э. К вопросу о происхождении глаголической азбуки // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. М.–Л., 1953. Т. IX.

Гранстрем Е. Э. О происхождении глаголической азбуки // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. М.–Л., 1955. Т. XI.

Гранстрем Е. Э. Сокращения древнейших славяно-русских рукописей // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. М.–Л., 1954. Т. X.

Груша А. Службовы склад і структура канцелярыі ВКЛ 40-х гадоў XV–першай паловы XVI ст. // Metriciana: Даследаванні і матэрыялы Метрыкі Вялікага Княства Літоўскага. 2001. Т. 1.

Дерягин В. Я. Связные написания в северных актах XVI–начала XVII в. // Источниковедение и история русского языка. М., 1964.

Добиаш-Рождественская О. А. История письма в средние века. Руководство к изучению латинской палеографии. 3-е изд. М., 1987.

Жуковская Л. П. Грецизация и архаизация русского письма 2-й пол. XV–1-й пол. XVI вв. (Об ошибочности понятия «второе южнославянское влияние» // Древнерусский литературный язык в его отношении к старославянскому. М., 1987.

Жуковская Л. П. К истории буквенной цифири и алфавитов у славян // Источниковедение и история русского языка. М., 1964.

Жуковская Л. П. Палеография // Палеографический и лингвистический анализ новгородских берестяных грамот. М., 1955.

Жуковская Л. П. Развитие славяно-русской палеографии (в дореволюционной России и в СССР). М., 1963.

Зализняк А. А., Янин В. Л. Новгородский кодекс первой четверти XI в.–древнейшая книга Руси // Вопросы языкознания. 2001. № 5.

Захарчишина П. І. Палеографічні особливості львівського письма XVI–XVII ст. // Історичні джерела та їх використання. Київ, 1964. Вип. 1.

Иваницкая И. Н. Палеография архивных документов местных административных учреждений Слободской Украины XVIII века // Друга республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція. Київ, 1965.

Истрин В. А. 1100 лет славянской азбуки. 2-е изд. М., 1988.

¹ Бібліяграфія па агульнай палеаграфіі гл.: Szymański J. Nauki pomocnicze historii. Warszawa, 2002.

Іваницька І. М. Розвиток письма на Слобожанщині в кінці XVII–на початку XVIII ст. // Третя республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Київ, 1968.

Каманин И. Главные моменты в истории развития южнорусского письма в XV–XVIII вв. // Палеографический сборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1899. Вып. 1.

Каринский Н. М. Образцы письма древнейшего периода истории русской книги. Л., 1925.

Каринский Н. М. Славянская палеография. Лекции, читанные в имп. Археологическом институте. Пг., 1915.

Карский Е. Ф. Белоруссы. Язык белорусского народа. Вып. 1: Исторический очерк звуков белорусского языка. М., 1955.

Карский Е. Ф. Славянская кирилловская палеография. Л., 1928.

Капитанов С. М. Русская дипломатика: Учебное пособие по специальности «История». М., 1988.

Капитанов С. М., Столярова Л. В. О предмете и задачах кодикологии и её месте среди других специальных исторических дисциплин // Средневековая Русь. 2001. № 3.

Каўрус А. А., Круталевіч М. М. Стараславянская мова: вучэбны дапаможнік. Мн., 2005.

Киселёва Л. И. Готический курсив XIII–XV вв. Ленинград, 1974.

Киселёва Л. И. Западноевропейская рукописная и печатная книга XIV–XV вв.: Кодикологический и книговедческий аспекты. Л., 1985.

Киселёва Л. И. Письмо и книга в Западной Европе в Средние века: (Лекции по латинской палеографии и кодикологии). СПб., 2003.

Колесников И. Ф. Палеография документальной (архивной) письменности // Архивное дело. 1939. № 4.

Колесов В. В. Знаки ударения и надстрочные знаки в русских рукописях XIV–XV вв. // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. М., 1973.

Константинов Н. А. Черноморские загадочные знаки и глаголица // Учёные записки ЛГУ. Сер. филол. наук. 1957. Вып. 23: Очерки и исследования по истории языка.

Костюхина Л. М. Книжное письмо в России XVII в. М., 1974.

Костюхина Л. М. О некоторых вопросах развития русской палеографии // Археографический ежегодник за 1969 год. М., 1971.

Костюхина Л. М. О некоторых принципах отождествления и типизации почерков в русских рукописях рубежа XVI–XVII веков // Древнерусское искусство. Рукописная книга. М., 1974. Сб. 2.

Кукушкина М. В. Советская палеография // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1967. Вып. I.

Куль-Сяльверстава С. Я. Беларуская палеаграфія: Навучальны дапаможнік па аднайменнаму курсу для студэнтаў спецыяльнасці Г 05.01.10 – Гісторыя з дадатковай спецыяльнасцю культуралогія. Гродна, 1996.

Лавров П. А. Палеографическое обозрение кирилловского письма // Энциклопедия славянской филологии. 1915. Вып. 41.

Лазутка С., Гудавичюс Э. Первый Литовский статут. Вильнюс. 1983. [Т.] I. Ч. 1. Палеографический и текстологический анализ списков.

Лауцявичюс Э. Бумага в Литве в XV–XVIII вв. Вильнюс, 1979.

Лёвочкин И. В. Основы русской палеографии. Москва, 2003.

Лёвочкин И. В. Русское уставное письмо и его хронологические параметры // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1983. Вып. XV.

Лихачёв Н. П. Дипломатика: (Из лекций, читанных в С.-Петербургском Археологическом институте): Из лекций по сфрагистике. М., 2001.

Люблинская А. Д. Латинская палеография. М., 1969.

Люблинская А. Д. Новая теория развития позднеримского письма // Средние века. 1958. Вып. XI.

Мажуга В. И. О технике средневекового латинского письма (конец VIII–XI в.). I. // Вспомогательные исторические дисциплины. 1981. Вып. XII.

Мажуга В. И. Отождествление руки писца в палеографии и кодикологии // Вспомогательные исторические дисциплины. Л., 1976. Вып. VII.

- Малов В. Н.* Происхождение современного письма: Палеография французских документов конца XV–XVIII в. М., 1975.
- Малов В. Н.* Что такое палеография // Вопросы истории. 1966. № 2.
- Медынцева А. А.* Грамотность в Древней Руси: По памятникам эпиграфики X–первой половины XIII века. М., 2000.
- Медынцева А. А.* Древнерусские надписи Новгородского Софийского собора. М., 1978.
- Медынцева А. А.* О «досках» русских летописей и юридических актов // Советская археология. 1985. № 4.
- Миллер В.* К вопросу о славянской азбуке // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1884. Март.
- Мошин В. А.* О русско-южнославянских связях // Труды отдела древнерусской литературы Института русской литературы АН СССР. М.–Л., 1963. Т. XIX.
- Мошин В. А.* Палеографическо-орфографические нормы южнославянских рукописей // Методическое пособие по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 1. М., 1973.
- Овчинникова Б. Б.* Писала средневекового Новгорода // Новгородские археологические чтения. Материалы научной конференции, посвящённой 60-летию археологического изучения Новгорода и 90-летию со дня рождения основателя Новгородской археологической экспедиции А. В. Арциховского. Новгород, 28 сентября–2 октября. 1992 г. Новгород, 1998.
- Орешников А. С.* Заметка о пунктуации в московских документах XVII века // Исследования по лингвистическому источниковедению. М., 1963.
- Панашенко В. В.* Палеография українського скоропису другої половини XVII ст.: (На матеріалах Лівобережної України). Київ, 1974.
- Панашенко В. В., Яковенко Н. Н.* Палеография и сопредельные дисциплины // Вспомогательные исторические дисциплины. Историография и теория. Киев, 1988.
- Пронштейн А. П., Овчинникова В. С.* Развитие графики кирилловского письма. Изд. 2-е. [Ростов-на-Дону], 1987.
- Рейсер С. А.* Палеография и текстология нового времени. М., 1970.
- Рейсер С. А.* Русская палеография нового времени. М., 1982.
- Рождественская Т. В.* Древнерусская эпиграфика X–XV ст.: Учебное пособие. СПб., 1991.
- Рождественская Т. В.* Древнерусские надписи-граффити в церкви Спаса Спасо-Ефросиньевского монастыря в Полоцке // Вестник ЛГУ. 1983. № 14. История. Язык. Литература. Вып. 3.
- Рождественская Т. В.* О раннем варианте кириллического алфавита на Руси (по материалам «одноеровых» памятников письменности) // Исследования по древней и новой литературе. Л., 1987.
- Розов Н. Н.* Книга в России в XV веке. Л., 1981.
- Розов Н. Н.* Книга Древней Руси (XI–XIV вв.). М., 1977.
- Романова В. Л.* Рукописная книга и готическое письмо во Франции в XIII–XIV вв.: По материалам собрания рукописных книг Государственной Публичной библиотеки им. М. Е. Салтыкова-Щедрина. М., 1975.
- Рыбаков Б. А.* Русские датированные надписи XI–XIV вв. // Археология СССР. Свод археологических источников. Вып. E1–44. М., 1964.
- Рыбина Е. А.* Церы из раскопок в Новгороде // Новгород и Новгородская земля. История и археология (Материалы научной конференции. Новгород, 26–28 января 1994 г.). Вып. 8. Новгород, 1994.
- Селищев А. М.* Старославянский язык. М., 1951. Ч. 1.
- Симонов Р. А.* Математические тексты и материалы в славяно-русских рукописях XI–XV вв. // Методические рекомендации по описанию славяно-русских рукописей для Сводного каталога рукописей, хранящихся в СССР. Вып. 2. Ч. II. М., 1976.
- Симонов Р. А.* О некоторых особенностях нумерации, употреблявшейся в кириллице // Источниковедение и история русского языка. М., 1964.
- Симонов Р. А.* О происхождении и историческом развитии цифровой системы, употреблявшейся в древнерусской кириллице // История и методология естественных наук. Вып. XI: Математика и механика. М., 1971.

- Сказания о начале славянской письменности / Вступ. статья, перевод и коммент. Б. Н. Флоря. М., 1981.
- Сморгунова Е. М.* О пограничных сигналах в скорописи (наблюдения над графикой смоленских грамот XVII века) // Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966.
- Соболевский А. И.* Славяно-русская палеография. С 20 палеографическими таблицами. 2-е изд. СПб., 1908.
- Сотникова М. П.* Древнейшие русские монеты X–XI веков. Каталог и исследование. М., 1995.
- Срезневский И. И.* Древние письма славянские // Журнал Министерства народного просвещения. СПб., 1848. Ч. LIX.
- Срезневский И. И.* Славяно-русская палеография XI–XIV вв. Лекции, читанные в имп. Санкт-Петербургском университете в 1865–1880 гг. СПб., 1885.
- Столярова Л. В.* Как работал древнерусский книгописец? // Очерки феодальной России. Изд. 2-е. М., 2000. [Ч.1].
- Творогов О. В.* О выносных буквах в русских рукописях XV–XVII веков // Исследования источников по истории русского языка и письменности. М., 1966.
- Тихомиров М. Н., Муравьев А. В.* Русская палеография: Учебное пособие для историч. спец. университетов. 2-е изд. М., 1982.
- Тихонравов Н. С.* Русская палеография. М., 1889.
- Томилин В. В.* Основы судебно-медицинской экспертизы письма. М., 1974.
- Фарсоби́н В. В.* Источниковедение и его метод: Опыт анализа понятий и терминологии. М., 1983.
- Филиппова И. С.* Из наблюдений над элементами пунктуации в скорописи // Исследования по лингвистическому источниковедению. М., 1963.
- Флоря Б. Н.* О моравском посольстве в Константинополе (начало 60-х годов IX в.) // Сказания о начале славянской письменности. М., 1981.
- Флоря Б. Н.* Сказания о начале славянской письменности и современная им эпоха // Сказания о начале славянской письменности. М., 1981.
- Хабургаев Г. А.* Первые столетия славянской письменной культуры. М., 1994.
- Хомутецька З. С.* Палеографічні особливості актових книг кременецьких судів XVI ст. // Іст. джерела та їх використання. Київ, 1964. Вип. 1.
- Черепнин Л. В.* Русская палеография и другие вспомогательные дисциплины // Проблемы палеографии и кодикологии в СССР. М., 1974.
- Черепнин Л. В.* Русская палеография. М., 1956.
- Черных П. Я.* Происхождение русского литературного языка и письма. М., 1950.
- Черных П. Я.* Язык и письмо // История культуры древней Руси. М.–Л., 1951. Т. II.
- Шафарик П. И.* О происхождении и родине глаголицизма // Чтения Общества истории и древностей Российских. Кн. IV. 1860. Отд. III.
- Шляпкин И. А.* Русская палеография. По лекциям, читанным в имп. Санкт-Петербургском археологическом институте. Перепечатано с издания слушателей 1905–1907 гг., с разрешения, но без просмотра автора. СПб., 1913.
- Шульгина Э. В.* Русская книжная скоропись XV в. СПб., 2000.
- Щепкин В. Н.* Русская палеография. 3-е доп. изд. М., 1999.
- Щепкин В. Н.* Вязь // Древности. Труды Московского археологического общества. М., 1904. Т. 20. Вып. 1.
- Ягич И. В.* Глаголическое письмо // Энциклопедия славянской филологии. СПб., 1911. Вып. 3.
- Янин В. Л., Зализняк А. А.* Новгородские грамоты на бересте. (Из раскопок 1990–1996 годов). М., 2000. Т. X.
- Anton K. G.* Erste Linien eines Versushs über der altem Slaven. Leipzig, 1789.
- Rott-Żebrowski T.* Historia pisma ruskiego. Wydanne drugie rozszerzone. Lublin, 1987.
- Gilissen L.* L'expertise des écritures médiévales. Gand, 1973.
- Bobowski K.* Możliwości rozszerzenia zakresu badań paleograficznych // Tradycji i perspektywy nauk pomocniczych historii. Kraków, 1995.
- Callewaert H.* Graphologie et physiologie de l'écriture. Louvain, 1962.
- Callewaert H.* Physiologie de l'écriture cursive. Paris, 1937.

- Chodyncki K.* Kilka uwag o niektórych potrzebach nauki polskiej w zakresie paleografii i dyplomatyki ruskiej // *Przegląd Historyczny*. 1925. T. 25.
- Pietkiewicz K.* *Cyrylica*. Poznań, 1996.
- Dain A.* *Les manuscrits*, 2 éd. Paris, 1964.
- Dobrovsky J.* *Glagolica*. Praga, 1845.
- Gieysztor A.* *Zarys dziejów pisma łacińskiego*. [Warszawa, 1973].
- Gorski K., Szczuczko W.* Tabliczki woskowe miasta Torunia ok. 1350–I poł. XVI w. // *Tow. Naukowe w Toruniu*. 1980. F. 69.
- Liedke M.* System edukacji a przemiany językowe i kulturalne szlachty ruskiej Wielkiego Księstwa Litewskiego w II połowie XVI wieku // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1994. №. 2.
- Mallon J.* *Paléographie romaine*. Madrid, 1952.
- Masai Fr.* *Paléographie et codicologie* // *Scriptorium*. 1950. T. 4. Fasc. 2.
- Mironowicz A.* Szkolnictwo prawosławne na ziemiach białoruskich w XVI–XVIII wieku // *Białoruskie Zeszyty Historyczne*. 1994. №. 2.
- Ouy G., Ornato E.* *Questionnaire codicologique*. Paris, 1968.
- Semkowicz W.* *Paleografia łacińska*. Kraków, 1951.
- Spunar P.* Définition de la paléographie // *Scriptorium*. 1958. T. 12.
- Spunar P.* *Paleografie, její vývoj a metody* // *Dějiny a současnost*. 1963. T. 5.
- Szymański J.* *Nauki pomocnicze historii*. Warszawa, 2002.
- Taylor I.* Über den Ursprung des glagolitischen Alphabets // *Archiv für slavische Philologie*. Berlin, 1881. T. 5.
- Worth Dean S.* The «Second South Slavic Influence» in the History of the Russian Literary Language (Materials for a Discussion) // *American Contribution to the IX International Congress of Slavists*. Kiev. 1983. September. Vol. I. *Linguistics Slavica*. (Columbos. Ogas.) 1983.
- Żak J.* Rylce do pisania na tabliczkach powoskowanych z Pomorza // *Materiały Zachodnio-Pomorskie*. 1960. T. 6.
- Żak J.* Wczesnośredniowieczne rylce do pisania tablicach woskowych // *Dawna Kultura*. 1954. T. 1. Z. 1.

ПАЛЕАГРАФІЧНЫЯ АЛЬБОМЫ, ФАКСІМІЛЬНЫЯ ВYДАННІ РУКАПСАЎ І АСОБНЫЯ ІЛЮСТРАЦЫ

- Грамоты, касаючыся до сношений северо-западной России с Ригою и Ганзейскими городами в XII, XIII и XIV веке (с 8 литографическими снимками) / Найдены в Рижском архиве К. Э. Напьерским и изданы Археографическою комиссиею. СПб., 1857.
- Друцк летапісны. Друцкае евангелле. Мн., 2001.
- Запаско Я. П.* Пам'ятки книжкового мистецтва. Українська рукописна книга. Львів, 1995.
- Изборник Святослава 1073 года: Факсимильное издание. М., 1983.
- Карский Е. Ф.* Белоруссы. Язык белорусского народа. Вып. 1: Исторический очерк звуков белорусского языка. М., 1955.
- Карский Е. Ф.* Славянская кирилловская палеография. Л., 1928.
- Киевская Псалтирь 1397 года из Государственной Публичной библиотеки имени М. Е. Салтыкова-Щедрина в Ленинграде [ОЛДП F6] М., 1978.
- Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 28 (1522–1552). Кніга запісаў 28 / Падрыхт. В. Мянжынскі, У. Свяжынскі. Мн., 2000.
- Метрыка Вялікага Княства Літоўскага. Кніга 43 (1523–1560). Кніга запісаў 43 (копія канца XVI ст.) / Падрыхт. В. С. Мянжынскі. Мн., 2003.
- Метрыка Вялікага княства Літоўскага: Кніга 44: Кніга Запісаў 44 (1559–1566) / Падрыхт. А. І. Груша. Мн., 2001.
- Нікалаеў М.* Палата кнігапісная: Рукапісная кніга на Беларусі ў X–XVIII стагоддзях. Мн., 1993.
- Остромирово Евангелие, 1056–1057. Л.-М., [1988].
- Палеографические снимки с русских грамот преимущественно XIV века / Под ред. А. И. Соболевского и С. Л. Пташицкого. СПб., 1903.

Палеографический изборник. Материалы по истории южнорусского письма в XV–XVIII вв., изданные Киевской комиссией для разбора древних актов. Киев, 1899. Вып. 1.

Перапіс войска Вялікага княства Літоўскага 1528 г. Метрыка Вялікага княства Літоўскага. Кніга 523. Кніга Публічных спраў 1 / Падрыхт. А. І. Груша, М. А. Вайтовіч, М. Ф. Спірыдонаў. Мн., 2003.

Первый Литовский статут. Вильнюс. 1985. [Т.] 1. Ч. 2. Факсимиле Дзялыньскаго, Лаврентьевскаго и Ольшевскаго списков / Лазутка С., Гудавичюс Э.

Пергаменные рукописи библиотеки Академии наук СССР. Описание русских и славянских рукописей XI–XVI веков / Сост. Н. Ю. Бубнов, О. П. Лихачёва, В. Ф. Покровская. Л., 1976.

Полное собрание русских летописей. М., 1975. Т. 32. Хроники: Литовская и Жмойтская, и Быховца. Летописи: Баркулабовская, Аверки и Панцырного / Сост. и ред. Н. Н. Улащик.

Полное собрание русских летописей. М., 1980. Т. 35. Летописи белорусско-литовские / Сост. и ред. Н. Н. Улащик.

Полоцкие грамоты XIII–начала XVI вв. Ч. 2 / Сост. и подг. А. Л. Хорошкевич. Москва, 1972.

Радзивилловская летопись. СПб., 1994. Т. 1.

Саверчанка І. *Aurea mediocritas*. Кніжна-пісьмовая культура Беларусі: Адраджэнне і ранняе барока. Мн., 1998.

Саввина книга: Древнеславянская рукопись XI, XI–XII, и конца XIII века. М., 1999. Ч. 1. Рукопись. Текст. Комментарии. Исследование / Подг. О. А. Князевская, Л. А. Коробенко, Е. П. Дограмаджиева.

Сборник палеографических снимков с древних грамот и актов, хранящихся в Виленском центральном архиве и Виленской публичной библиотеке. Издание Виленской археографической комиссии. Вильна, 1884. Вып. I: (1432–1548 гг.).

Сводный каталог славяно-русский рукописных книг, хранящихся в СССР. XI–XIII вв. М., 1984.

Смоленские грамоты XIII–XIV веков / Подг. Т. А. Сумникова и В. В. Лопатин. М., 1963 (вкладыш).

Тот И. Х., Хоргоши Э., Хорват Г. Туровские листки // *Acta Universitatis Szegediensis de Atila Józef nominatae. Slavistische Mitteilungen*. Материалы и сообщения по славяноведению. Szeged, 1978. Т. XIII.

Mienicki R. Trzy dokumenty z wieku XV dotyczące ziemi Połockiej // *Ateneum Wileński*. 1930. R. VII. Z. 3-4.

Lietuvos Metrika (1427–1506). Knyga Nr. 5. Užrašymų knyga 5 / Par. E. Banionis. Vilnius, 1993.

Lietuvos Metrika (1522–1530). 4-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1997.

Lietuvos Metrika (1528–1547). 6-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1997.

Lietuvos Metrika (1540–1541). 10-oji Teismų bylų knyga (XVI a. pabaigos kopija) / Spaudai par. S. Lazutka, I. Valikonytė ir kt. Vilnius, 1999.